

Сверлова Н.В.
Гураль Р.І.

ВИЗНАЧНИК

НАЗЕМНИХ МОЛЮСКІВ
ЗАХОДУ УКРАЇНИ

Національна академія наук України
Державний природознавчий музей

Н.В. Сверлова, Р.І. Гураль

**ВИЗНАЧНИК НАЗЕМНИХ МОЛЮСКІВ
ЗАХОДУ УКРАЇНИ**

Відповідальний редактор
кандидат біологічних наук О.С. Климишин

Львів 2005

ББК 691.9 – 8 (4 Ук 33)

С 24

УДК 594.38 (477.8)

Сверлова Н.В., Гураль Р.І.

С 24   Визначник наземних молюсків заходу України. – Львів, 2005. – 218 с.
ISBN 966-02-3797-9

Перший вітчизняний визначник наземних молюсків, створений для регіону з найбільшою таксономічною різноманітністю цієї групи безхребетних тварин. Може бути використаний і для інших регіонів України, за винятком степової зони та Криму. Містить описи 156 видів з 77 родів і 28 родин, переважна більшість з яких достовірно зареєстрована на заході України, короткі відомості щодо їх розповсюдження та екології. Оригінальні таблиці для визначення видів і надвидових таксонів зорієнтовані на широке коло користувачів, які не спеціалізуються у галузі малакології. Особливу увагу присвячено найтиповішим помилкам під час визначення, а також методичним аспектам малакологічних досліджень.

Для зоологів, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, вчителів біології, працівників природничих музеїв, заповідників і національних природних парків, малакологів-аматорів.

Рецензенти:

канд. біол. наук С.С. Крамаренко, канд. біол. наук Л.М. Хлус

Рекомендовано до друку вченою радою
Державного природознавчого музею НАН України

ISBN 966-02-3797-9

© Н.В. Сверлова, Р.І.Гураль
© Державний природознавчий музей
НАН України, 2005

Люди їх не дуже знають:
 Часто розміри ховають
 Диски, вежі, амбразури
 Дивної архітектури,
 Барельєфів дивовижі,
 Зуби – зовсім не для їжі...
 Уявити навіть важко,
 Що ховає черепашка.

Як хвилини їй століття –
 Давніх форм різноманіття!

Н. В. Сверлова

Передмова

Наземні молюски – цікава, різноманітна і давня група безхребетних тварин. У палеонтологічному літописі вони відомі, починаючи від кам'яновугільного періоду (карбону). Для пересічної людини слово "молюск" асоціюється переважно з морськими або прісноводними представниками типу Mollusca. Серед наземних форм деякої відомості досягли лише слизняки (переважно завдяки шкоді, яку декотрі види можуть завдавати сільськогосподарським рослинам) і виноградний слимак (завдяки його використанню у кулінарії багатьох європейських країн). Щоправда, виноградним слимаком часто називають не лише *Helix pomatia*, а будь-яких наземних равликів відносно великого розміру. Разом з тим, лише в адміністративних межах м. Львова мешкає понад півсотні різних видів наземних молюсків!

Зображену ситуацію можна пояснити різними причинами: відносно невеликими розмірами та прихованим способом життя багатьох видів, недостатнім відображенням цієї групи тварин у підручниках зоології, відсутністю вітчизняної науково-популярної літератури, написаної на сучасному науковому рівні. Тривалий час не було також розробленої системи українських назв для наземних молюсків (Сверлова, 2003). Не останньою причиною "непопулярності" наземних молюсків навіть серед зоологів є досить складна ситуація з визначниками. До цього часу не було видано жодного (!) визначника для наземних молюсків України або хоча б для окремих її регіонів. У вищих навчальних закладах продовжують користуватися визначником І. М. Ліхарева і Е. С. Раммельмейер (1952) для території колишнього Радянського Союзу, в якому, навіть незважаючи на давно застарілу систематику наземних молюсків, відсутня низка вітчизняних

видів. Ця обставина значно впливає також на якість еколого-фауністичних досліджень, які часто проводять не малакологи, а зоологи широкого профілю (Сверлова, 2000б). На сучаснішому рівні підготовані книги з серії "Фауна СРСР" (т.3, вип.3–6), але вони охоплюють лише окремі групи наземних молюсків. Крім того, в усіх згаданих виданнях вітчизняні види просто "губляться" серед великої кількості кавказьких, середньоазійських, далекосхідних форм тощо.

Усе це зумовлює необхідність видання сучасного вітчизняного визначника наземних молюсків. Як перший крок до створення такої книги можна розглядати пропонований визначник наземних молюсків заходу України. Вибір регіону не є випадковим: саме для заходу України властиве найбільше видове різноманіття наземних молюсків, саме тут проводилася і проводиться нині найбільша кількість спеціалізованих досліджень.

При підготовці визначника автори намагалися зробити процедуру визначення максимально простою, але водночас надійною. Анатомічні ознаки (будова дистальних відділів статевої системи) наведені лише там, де це є необхідним для правильного визначення видів. У описах черепашок равликів або зовнішньої будови та забарвлення слизняків також згадуються переважно ознаки, найвагоміші для їх швидкого і правильного визначення, насамперед студентами або спеціалістами-зоологами широкого профілю. Крім того, наведено короткі дані щодо екології та загальних особливостей розповсюдження окремих видів на заході України.

Робота виконана у межах п'ятирічної (2001-2005 рр.) наукової теми Державного природознавчого музею НАН України "Музейний моніторинг таксономічної різноманітності біоти західного регіону України" та за підтримки стипендії Президента України для молодих вчених.

Відповідальний редактор

Дослідженість наземної малакофауни заходу України

Більш або менш систематичні дослідження наземної малакофауни заходу України проводяться вже понад 100 років. Зрозуміло, що у цьому короткому огляді є можливість зупинитися лише на найвагомійших і узагальнюючих роботах, які були використані також для підготовки даного визначника, та основних напрямках сучасних малакологічних досліджень у регіоні. Із старих праць насамперед зазначимо узагальнюючу роботу відомого польського малаколога Й. Бонковського щодо наземних і прісноводних молюсків Галичини (Błkowski, 1884). Своєрідним доповненням є каталог малакологічної колекції Музею ім. Дідушицьких (нині – Державний природознавчий музей НАН України) у Львові (Błkowski, 1891).

До цього часу найбільш дослідженими на заході України залишаються Українські Карпати (Байдашников, 1988, 1989 а) та західна частина Подільської височини (Байдашников, 1996, 2002; Кузьмович, 1997; Сверлова, 2001 а). Дані щодо наземної малакофауни Західного, або Волинського Полісся можна знайти у праці О. О. Байдашнікова (1992). Слід згадати також узагальнюючу роботу В. С. Гітіліса (1959) по наземних молюсках Чернівецької області та роботу В. І. Здуна по наземних і прісноводних молюсках Закарпатської області. На жаль, в обох випадках не обійшлося без деяких помилок у видовому визначенні (Сверлова, 2000 б).

Таким чином, загальний видовий склад наземних молюсків заходу України можна вважати більш-менш з'ясованим, хоча присутність на цій території деяких згаданих у літературі видів залишається сумнівною або вимагає подальшого підтвердження. Це ж стосується й загальних особливостей розповсюдження видів у регіоні.

Крім суто фауністичних досліджень на заході України вивчалися також різні аспекти екології наземних молюсків: їх біотопічний і поясний (у горах) розподіл, паразитологія (Кузьмович, 2001). Останнім часом активно проводилися конхіометричні дослідження у популяціях модельних видів (Крамаренко, Сверлова, 2003; Сверлова, 2004а, 2005; Хлус, 2003; Хлус, Хлус, 2002б; Хлус та ін., 2001), а також дослідження міської малакофауни (Сверлова, 2000 а; Sverlova, 2000) з особливою увагою до її синантропних елементів (Кирпан, Сверлова, 2002). Кілька великих робіт були присвячені впливу ненавмисної інтродукції на фенетичну структуру популяцій *Cerpea hortensis* і *C. nemoralis* (Сверлова, 2001 б, в; Sverlova, 2002) – традиційних об'єктів генетико-популяційних досліджень. З'ясовано також основні закономірності фенетичної структури західноукраїнських популяцій автохтонних видів *Cerpea vindobonensis* (Сверлова, Кирпан, 2004), *Helix lutescens* (Хлус, Хлус, 2001, 2002а).

Наприкінці цього розділу не можна не згадати існуючі у регіоні наукові малакологічні колекції. Найбільшою, найвагомішою та, безумовно,

найвідомішою є колекція наземних молюсків Державного природознавчого музею НАН України (Сверлова, 2004б), започаткована ще у другій половині XIX ст. Ревізія цієї колекції дозволила, зокрема, уточнити видовий склад та особливості розповсюдження окремих видів на заході України, що виявилось дуже цінним при підготовці даного визначника. Це ж стосується деяких конхологічних ознак, вибіркових промірів черепашок тощо. Малакологічні матеріали зберігаються також у Зоологічному музеї ім. Б. Дибовського Львівського національного університету, в Ужгородському національному університеті. Останнім часом почала формуватися наукова колекція наземних молюсків заходу України у Зоологічному музеї Чернівецького національного університету (Третьяков та ін., 2003).

Систематичне положення наземних молюсків

З водного до наземного способу життя змогли перейти представники лише одного класу – черевоногих молюсків (Gastropoda). Переважна більшість наземних молюсків не лише вітчизняної, але й світової фауни належить до підкласу легеневих (Pulmonata), і лише окремі родини – до підкласу передньозябрових (Prosobranchia). Ще порівняно недавно усіх легеневих молюсків ділили на два ряди: стебельчастооких (Stylommatophora) – з більшістю наземних молюсків і сидячооких (Basommatophora) – водних і лише зрідка наземних. За А. О. Шилейком (1972), ряд Stylommatophora слід насправді розділити на 4 самостійні ряди, 2 з яких представлені у фауні України. Отже, систематичне положення наземних молюсків, описаних у даному визначнику, можна зобразити таким чином:

Клас Gastropoda

Підклас Prosobranchia

Родина Pomatiidae (не зареєстрована на заході України)

Родина Aciculidae (=Acmidae)

Підклас Pulmonata

Ряд Basommatophora

Родина Ellobiidae (=Carychiidae)

Ряд Succineida

Родина Succineidae

Ряд Geophila

усі інші родини

Загальна будова тіла і черепашки. Форми черепашки

Розглянемо спочатку основні **життєві форми** наземних молюсків. Більшість з них є **равликами** (рис. 1 а), тобто мають нормально розвинену зовнішню черепашку, до якої може повністю сховатися тіло молюска. Черепашка, залежно від її товщини, будови та розмірів, забезпечує більш або менш надійний захист тварини від дії несприятливих чинників зовнішнього середовища, зокрема, від висихання, механічних ушкоджень і нападу хижаків. У процесі еволюції різних систематичних груп наземних молюсків відбувалася поступова редукція черепашки (Лихарев, Виктор, 1980), що призвело до появи **напівслизняків** (рис. 2) і **слизняків** (рис. 1 б). Для перших характерним є наявність маленької зовнішньої черепашки, яка прикриває лише незначну частину тіла, отже, фактично втратила свою захисну функцію. У слизняків мантия (рис. 1, 12) повністю прикриває рештки сильно редукованої черепашки, яка має вигляд тонкої внутрішньої пластинки (рис. 3, III) або окремих вапняних зерен.

Тіло равлика (рис. 1 а) складається з 3-х основних відділів: голови, ноги та нутряного, або **вісцерального мішка**. Останній знаходиться усередині черепашки та має вигляд спіральної закрученої вип'ячування на спинній стороні молюска, у якому розташовано багато внутрішніх органів. Основа вісцерального мішка прикрита **мантиєю**. Через устя черепашки можна побачити лише потовщений край мантиї (рис. 1, 9), який має назву **мантийного валика**. Між мантиєю і вісцеральним мішком знаходиться мантийна порожнина, яка виконує дихальну функцію і відкривається назовні **дихальним отвором**, або **пневмостомом** (рис. 1, 5). Голову і ногу разом називають також цефалоподіумом. Це та частина тіла молюска, яка може повністю висуватися з черепашки. **Нога** є мускулястим потовщенням черевної стінки тіла, звідки й походить назва класу – "черевоні". Нижня сторона ноги сплюснена і називається **підшвою**. У передньозябрових молюсків (підклас Prosobranchia) задня частина ноги має зверху **кришечку**, яка при втягуванні молюска до черепашки закриває устя (рис. 15). Цю кришечку не слід плутати з **епіфрагмою**, яка закриває устя легеневих молюсків, коли вони знаходяться у неактивному стані (наприклад, узимку або у посушливий період). Епіфрагма не з'єднана з тілом молюска. У більшості наземних молюсків на голові розташовано 2 пари щупалець, на кінцях найдовшої пари знаходяться очі. У передньозябрових (Prosobranchia) і сидячооких (Basommatophora) є лише одна пара щупалець, а очі розташовані біля їх основи.

У слизняків (рис. 1 б), у зв'язку з редукцією черепашки, вісцеральний мішок занурений у товщу ноги, знаходиться під мантиєю. **Мантия** (рис. 1, 12), на відміну від равликів, має вигляд плоского потовщення на верхній передній частині тіла. Поблизу правого краю мантию перетинає пневмостом (рис. 1, 5),

з'єднаний з її краєм глибокою щілиною або вирізкою, яка має назву **мантійної щілини** (рис.191). Ділянка верхньої частини тіла, розташована за мантиєю, у слизняків називається **спиною** (рис. 1, 10). У багатьох слизняків вздовж середньої лінії спини тягнеться **кіль** (рис. 1, 11) у вигляді мускулястої складки, часто помітної лише у задній частині спини. Діагностичне значення може мати також **рельєф шкіри**, утворений підвищеними ділянками різної форми – **зморшками**. Зморшки розділені більш або менш глибокими **борознами**.

Загальна будова черепашки зображена на рисунку 4. У більшості черевоногих моллюсків вона має вигляд турбоспіралі – конічної трубки, замкненої на вузькому кінці та закрученої у спіраль. Кілька перших обертів на вузькому кінці спіралі називають **верхівкою**, або **апексом** (рис. 4, 2), а її розширений і відкритий кінець, через який голова і нога моллюска можуть висуватися назовні – **устям** (рис. 4, 8). **Вісь** черепашки (рис. 4, 1) – умовно проведена лінія, вздовж якої закручується турбоспіраль; а **оберт черепашки** – один повний оберт цієї спіралі навколо осі. Оберти черепашки розташовані переважно у різних площинах (рис. 3), тому черепашка набуває вигляду конуса, циліндра тощо. Частину черепашки без її **останнього оберту** (рис. 4, б), тобто, розташовану над устям, називають **завитком** (рис. 4, ВЗ). Якщо розташувати черепашку на горизонтальній площині таким чином, щоб її вісь проходила чітко горизонтально, верхівка була спрямована від спостерігача, а завиток і устя вимальовувалися максимально повно, отримаємо дуже важливе у малакологічній роботі **пряме положення черепашки**. Саме таке положення зображено на рисунку 4 та на багатьох інших рисунках цього визначника. У такому положенні роздивляються форму черепашки, роблять відповідні проміри (див. методику).

Якщо при прямому положенні черепашки устя розташоване праворуч від уявної осі черепашки (рис. 3, *H*), черепашку називають **закрученою праворуч** (дексіотропною, декстральною). У протилежному випадку (рис. 3, *O*) черепашка **закручена ліворуч** (лейотропна, сіністральна). Напрямок закручування черепашки є постійною (і тому діагностичною) ознакою для окремих видів і навіть систематичних груп. У вітчизняних равликів і напівслизняків черепашка закручена праворуч, за винятком представників родини Clausiliidae і 2-х видів з родини Vertiginidae. Крім того, у популяціях різних видів зрідка трапляються особини-мутанти з протилежним напрямком закручування черепашки (Анистратенко, Байдашников, 1991).

Лінію, яка розмежовує сусідні оберти, називають **швом** (рис. 4, 4). Шов може бути мілким або глибоким, залежно від **опуклості обертів**. Ступінь опуклості обертів найлегше оцінити, роздивляючись їх бокові обриси при прямому положенні черепашки. На рисунку 3, *X* зображена черепашка з опуклими обертами, розділеними глибоким швом, а на рисунку 3, *У* – черепашка зі сплосченими обертами та мілким швом. У прозорих або

напівпрозорих черепашок шов може мати вигляд подвійної лінії (внаслідок того, що крізь стінку черепашки просвічує попередній оберт). Такий шов називають **облямованим**; він є характерним, наприклад, для багатьох представників родини Zonitidae. Найвіддаленішу від осі черепашки частину оберту називають **периферією оберту**, а периферію останнього оберту – **периферією черепашки**.

Розрізняють **ембріональні** та **дефінітивні оберти**. Ембріональні оберти формуються ще у зародка, і молодий молюск вилуплюється з яйця, вже маючи маленьку **ембріональну черепашку**. Останній оберт черепашки часто суттєво відрізняється від усіх попередніх за своїм об'ємом, а також шириною. Якщо останній оберт значно ширший порівняно з передостаннім (рис. 3, 3, Ц), говорять про сильно **роздутий**, або сильно розширений останній оберт. На зовнішній стінці останнього оберту можуть знаходитися такі характерні утвори, як **потиличне потовщення** (рис. 10) і **кіль** (рис. 73). Потиличне потовщення у своєму максимальному розвитку має вигляд валика, паралельного палатальному краю устя (рис. 16б), в інших випадках може бути обмеженим лише нижньою частиною оберту. Якщо діаметр (відповідно – висота або ширина) обертів швидко збільшується, говорять, що **оберти наростають швидко** (рис. 113б), у протилежному випадку – **повільно** (рис. 104а). У першому випадку черепашка дорослої особини утворена, як правило, відносно невеликою кількістю обертів.

Внутрішні (розташовані вздовж осі) стінки обертів зливаються між собою і утворюють **стовпчик** (рис. 4, 5), суцільний або з каналом усередині. Цей канал може відкриватися на нижній стороні черепашки отвором, який називають **пупком** (на рис. 4, 7 показано лише місце, де може відкриватися пупок, а не сам пупок). Пупок (рис. 8) може бути **відкритим**, частково **прикритим** або повністю **закритим** (рис. 8, А) відгорнутим краєм устя. Якщо крізь пупок можна побачити внутрішні стінки усіх або більшості попередніх обертів (рис. 8, В, Г), його називають **перспективним**. Часто крізь пупок добре помітно лише частину передостаннього оберту, або пупок дуже вузький, майже циліндричної форми. В останньому випадку говорять про циліндричний, або **проколоподібний** пупок (рис. 8, Б). Якщо останній оберт перед устям розширюється дуже швидко, утворюється **ексцентричний** пупок (рис. 9) – на відміну від пупка **концентричного** (рис. 8, Г).

Краї устя у молодих молюсків із ще недобудованими черепашками тонкі та не зовсім рівні, досить легко ламаються. У дорослих (статевозрілих) особин ріст черепашки вже повністю завершений, а краї устя часто потовщені, більш або менш відгорнуті назовні. Розрізняють **колумелярний** (від латинської назви стовпчика "columella"), **парістальний** і **палатальний** краї устя (рис. 4). Часто, особливо у черепашок з широким устям (рис. 3, З), палатальний край ділять на власне палатальний (верхня і бокова частини) і **базальний** (нижня частина). Усередині устя у повністю сформованих

черепашок може знаходитися **губа** (рис. 4, 9), яка має переважно вигляд більш-менш розвиненого валика, паралельного до країв устя (крім паріетального). Часом можна помітити лише невелике потовщення на нижньому краї устя, або губа є повністю відсутньою навіть на черепашках дорослих особин.

В усті може бути наявною складна система горбочків, складок і пластинок (рис. 7), які разом носять назву **устевої арматури**, або **зубів**. Назва зубів залежить від їх розташування на відповідних краях устя або біля них. Колумелярні та особливо паріетальні зуби найчастіше називають **пластинками**, навіть якщо вони не мають вигляд довгих пластинок, які продовжуються на стовпчику усередині останнього оберту (рис. 20). Горбочкоподібні палатальні зуби називають просто зубами, а видовжені – **складками**. Якщо палатальні зуби знаходяться глибоко в усті (рис. 41), говорять, що вони розташовані на **палатальній стінці** черепашки. Найбільшої складності устева арматура набуває у представників родини Clausiliidae, але, внаслідок її високої специфічності, вона буде розглянута окремо в описі родини (с. 67). На завершення можна ще згадати, що устя з наявними зубами називають також **озброєним устям**.

Важливою діагностичною ознакою є **форма черепашки** (рис. 3). Для її визначення необхідно уважно оглянути загальні обриси черепашки при її прямому положенні. Головну увагу слід звертати на відношення висоти черепашки до її ширини, форму завитка, відносну ширину останнього, передостаннього та вищих обертів. Наприклад, у **баштоподібних** черепашок (рис. 3, *М*) висота значно перевищує ширину, а ширина обертів лише поволі наростає зверху донизу. У також високих **веретеноподібних** черепашок (рис. 3, *О*) найширшою є середня частина черепашки (переважно передостанній або розташований над ним оберт), а у **булавоподібних** (рис. 3, *С*) найширше місце знаходиться у верхній половині черепашки. Якщо оберти (крім самих верхніх) мають приблизно однакову ширину, говорять про **циліндричну** черепашку (рис. 3, *Р*). Інші основні та перехідні форми можна розглянути самостійно на рисунку 3. Зупинимось лише на деяких важливих деталях. Якщо завиток при прямому положенні черепашки майже не помітний над верхнім краєм останнього оберту (рис. 3, *А*), говорять про **пласку черепашку** і, відповідно, про **плаский**, або **не виступаючий завиток**. Обриси завитка можуть мати більш-менш правильну конічну форму (рис. 3, *Д*) або бути дещо заокругленими (рис. 3, *Ж*). У таких випадках говорять відповідно про **конічний** і **куполоподібний завитки**. Не слід ототожнювати **конічну черепашку** з конічним завитком. Конічний завиток може мати, наприклад, дзигоподібна черепашка, а конічну верхню частину завитка – циліндрична. І, навпаки, у конічної черепашки завиток може набувати більш або менш куполоподібних обрисів (рис. 3, *Г*, *Ж*). Якщо на периферії черепашки проходить гострий **кіль** (рис. 3, *Б*), її називають **лінзоподібною**. Іноді

периферія не має кіля, але виглядає дещо кутастою (особливо на недобудованих черепашках молодих особин). **Яйцеподібну** форму черепашки часто називають також **овальною**.

Стінки черепашки молюсків складаються загалом з 3-х шарів:

- 1) верхнього **конхіолінового**, утвореного органічною хітиноподібною речовиною – конхіоліном; цей шар називають також **роговим** або **періостракумом**;
- 2) середнього **фарфороподібного**, або **остракума** – вапняного, часто досить товстого шару;
- 3) нижнього **перламутрового**, або **гіпостракума** – також вапняного шару, відсутнього або погано розвиненого у черепашках наземних молюсків.

Поверхня черепашки майже ніколи не буває зовсім гладенькою. У більшості випадків вона вкрита більш або менш розвиненими ребрами, зморшками, борознами, ямками, горбочками, які разом мають назву **скульптури поверхні** (або поверхневої скульптури). Видовжені елементи скульптури, які виступають над загальною поверхнею черепашки та досить чітко відокремлені від неї, називають **ребрами**. Іноді наявні високі шкірясті ребра (рис. 32, 34), утворені переважно верхнім, конхіоліновим шаром черепашки. Такі ребра досить легко стираються, особливо на порожніх черепашках, а на їх місці можуть залишатися лише малопомітні радіальні зморшки. Але найчастіше у формуванні ребер головну роль відіграє остракум. Видовжені, виступаючі, проте значно згладжені скульптурні елементи називають **зморшками**. Якщо поверхня черепашки густо вкрита грубими зморшками або низькими та дещо згладженими ребрами (між якими, насправді, неможливо провести чітку межу), часто говорять про **ребристо покреслену** поверхню. Якщо зморшки невеликі, помітні переважно під бінокулярно, поверхню називають просто **покресленою** (тонко або грубо). У випадку **рівномірно покресленої** поверхні зморшки розташовані на приблизно однаковій відстані одна від одної, у випадку **нерівномірно покресленої** – інтервали між окремими скульптурними елементами сильно варіюють (навіть на невеликій ділянці поверхні). Лінійні заглиблення поверхні черепашки називають **борознами**, а дуже дрібні борозни – **лініями**. Для деяких вітчизняних видів характерною є наявність невеликих, часто і досить регулярно розташованих бугорочків – **зерен**, або **гранул**. Таку поверхню називають **зернистою** (рис. 145). Маленькі ямки, розташовані хаотично і помітні найчастіше на поверхні останнього оберту, називають **ум'ятинами**, а також "ударами молотка". Якщо таких ум'ятин багато, поверхня черепашки може виглядати зім'ятою.

Скульптурні елементи називають **радіальними**, якщо вони розташовані поперек обертів (тобто на їх периферії проходять більш або менш вертикально). Таке розташування є особливо характерним для ребер і зморшок (рис. 34, 52, 97). **Спіральні** елементи поверхневої скульптури

проходять вздовж обертів, а перетин радіальних і спіральних елементів може утворювати своєрідну **гратчасту скульптуру** поверхні. Для багатьох видів характерною є наявність дуже тонких і густо розташованих спіральних ліній, помітних лише при достатньо великому збільшенні під біокуляром. Значно рідше трапляються радіальні лінії (рис. 17, 116). Не належать до скульптурних елементів **лінії наростання**, розташовані радіально. Вони позначають місця, де був розташований раніше палатальний край устя (у недобудованої черепашки). У деяких вітчизняних представників надродина Helicoidea (с. 102) поверхня черепашки може бути вкрита також переважно невеликими **волосками** (рис. 154), які або зберігаються протягом усього життя молюска, або є присутніми лише на черепашках молодих особин (напр., *Euomphalia strigella*). Процес формування і можливі функції волосків досить детально описані у роботах А. О. Шилейка (1972, 1978).

Забарвлення черепашки (а точніше, забарвлення її поверхні) обумовлено переважно забарвленням періостракума, хоча має значення й остракум. Загальний фон поверхні найчастіше є роговим або з переважанням коричневих, сіруватих, червонуватих або зеленкуватих відтінків. У степових видів черепашка переважно білувата (від білої до жовтуватої або сіруватої), хоча на ній часто присутні темні смуги або плями. Дрібні види молюсків можуть мати тонку, прозору і майже безбарвну (склоподібну) черепашку, яка після смерті молюска поступово стає непрозорою та білуватою. На загальному фоні поверхні можуть проходити темні (рис. 156, 157) або світлі **спіральні смуги**. Останні не є контрастними, часто виглядають розмитими. Переважно наявна лише одна нечітка світла спіральна смуга на периферії обертів (родина Nugtomiidae). **Радіальні смуги** (рис. 63) або **плями** (рис. 98) трапляються значно рідше. Проте не слід плутати забарвлення черепашки з просвічуючим крізь неї забарвленням тіла молюска, однобарвним або плямистим. Забарвлення черепашок може суттєво відрізнятися навіть у межах популяції одного виду (див. "поліморфізм" – с. 15).

На завершення цього розділу можна ще згадати, що від грецької назви черепашки "конха" походять наступні часто вживані терміни:

- 1) **конхологія** (або конхіологія) – розділ зоології, який вивчає черепашки, переважно черепашки молюсків;
- 2) **конхолог** – людина, яка вивчає (іноді – колекціонує) черепашки молюсків;
- 3) **конхологічні** (або конхіологічні) ознаки – ознаки черепашки;
- 4) **конхіометричні** дослідження – біометричні дослідження, об'єктом яких є черепашки.

Будова статеві системи, розмноження і розвиток

Для визначення моллюсків немає потреби детально вивчати їх анатомію, достатньо оглянути **дистальні відділи статеві системи**. Дистальними називають загалом органи або частини органів, розташовані далі від центра тіла, а у даному конкретному випадку – поблизу статеві отвору. **Статеві отвір** (рис. 1, б) знаходиться у передній частині тіла праворуч (у слизників і равликів із закрученою праворуч черепашкою) або ліворуч (у равликів із закрученою ліворуч черепашкою). Передньою частиною якогось органу будемо надалі називати його частину, наближену до статеві отвору, а задньою – віддалену від нього. Усі легеневі моллюски (підклас Pulmonata) є **гермафродитами**, тобто у їх статеві системі об'єднані чоловічі та жіночі органи. Найчастіше вони з'єднані зі статеві отвором спільною статеві клоакою, або **атріумом**. У деяких видів атріум може досягати значних розмірів порівняно з іншими дистальними відділами статеві системи (рис. 195 б, в), але у більшості видів він не такий великий і помітний (рис. 123 а).

Якщо дивитися від атріума (і, відповідно, від статеві отвору), чоловіча частина статеві системи починається **пенісом**, а жіноча частина – **вагіною**, яка далі розділяється на протоку **сім'яприймача** і **яйцепровід** (рис. 123 а). Іноді протока сім'яприймача і яйцепровід з'єднані з атріумом незалежно (рис. 192, 195 б). Задній кінець пеніса може переходити в **епіфалус** (рис. 123 а). У деяких випадках епіфалус частково або повністю прикритий пеніальним чохлом (рис. 28 б), тому може бути непомітним ззовні (рис. 26 б, в). Задній кінець пеніса (а якщо наявний епіфалус, то задній кінець епіфалуса) з'єднаний з **сім'япроводом** (рис. 123 а). Відносні розміри та форма пеніса, наявність на ньому придатків (бича, пеніального апендикса, пеніальної залози), а у деяких випадках – його внутрішня структура (рис. 168) або місце прикріплення м'яза (статеві ретрактора) є важливими діагностичними ознаками. Іноді пеніс та (або) епіфалус частково або повністю редуковані. Це може стосуватися окремих систематичних груп (наприклад, у роду *Arion* повністю відсутній пеніс, а епіфалус з'єднаний відразу з атріумом – рис. 195) або окремих особин одного виду (рис. 165 б).

Повернемося до жіночих відділів статеві системи. Протока сім'яприймача закінчується розширеним резервуаром (рис. 123 а), а яйцепровід (або овідукт) об'єднується з сім'япроводом, утворюючи **спермовідукт** (дослівно "сім'яяйцепровід") (рис. 123 б). Яйцепровід до його об'єднання з сім'япроводом називають також "вільним яйцепроводом", або вільною частиною яйцепроводу. У представників надроду *Helicoidea* (с. 102) вагіна має специфічні придатки – один або декілька **стилофорів** і **слизові залози** (рис. 140 а). У старіших виданнях стилофори називають також сумками любовних стріл, оскільки у них формуються **любовні стріли** – особливі вапняні утвори, які виконують функцію подразнення (збудження)

партнера перед копуляцією. Тим, кого зацікавить детальніша будова і функціонування статеві системи у наземних молюсків загалом або в окремих систематичних групах, можна порекомендувати роботи І. М. Ліхарева і А. О. Шилейка (див. список використаної літератури).

Більшість наземних молюсків відкладають яйця у вологий ґрунт або інші вологі субстрати: гниючу деревину, листяну підстилку тощо. Рідше відбувається живонародження. Розвиток молюсків від вилуплення з яйця до досягнення статевої зрілості може тривати від кількох місяців до кількох років. Загальна тривалість життя у равликів переважно пропорційна їх розмірам (маються на увазі середні розміри видів, а не окремих особин). Залежно від цього живих дорослих особин певного виду можна знайти або протягом цілого року, або лише у певний період року: наприклад, *Vitrina pellucida* (родина Vitrinidae) – переважно узимку, *Arion subfuscus* (родина Arionidae) – навесні, *Bielzia coerulans* (родина Limacidae) – влітку та на початку осені, *Deroceras reticulatum* (родина Agriolimacidae) – восени. Це має значення для проведення малакологічних досліджень (див. також методику на с. 20). Далі у тексті ми називаємо **дорослими** статевозрілих особин, для равликів – з повністю сформованою черепашкою; а **молодими** – молюсків від вилуплення з яйця до завершення процесу формування черепашки (хоча не у всіх систематичних групах це легко встановити!).

Внутрішньовидова мінливість. Фенетична структура популяцій

Для черепашок більшості наземних молюсків характерною є значна мінливість розмірів і форми черепашки, а у багатьох видів – також її забарвлення, обумовлена взаємодією генетичних факторів і впливу зовнішнього середовища. Наприклад, дефіцит кальцію у ґрунті може призводити до формування черепашок з нетипово тонкими стінками (хоча товщина стінок значною мірою обумовлена також генетично), існування в умовах відкритого і сухого біотопу – до поступового відбору особин з дещо сплюсненими та відносно світлими черепашками або з краще розвиненими зубами в усті (рис. 11б). У високих черепашок (рис. 3, *O-P*) найбільше змінюється висота черепашки, дещо менше – її ширина, що призводить до деякої зміни форми: у вищих черепашок відношення висоти черепашки до її ширини звичайно більше, а сама черепашка виглядає стрункішою. У черепашок низько-конічної (рис. 3, *BI*), низько-дзигоподібної (рис. 3, *D*) або подібної форми може суттєво змінюватися відносна висота завитка, яка є скорельованою з іншими конхологічними параметрами. Так, у популяції одного виду черепашки з відносно високими завитками мають (у середньому) дещо менший діаметр, або ширину черепашки та відносно вужчий пупок.

Вікова мінливість. Форма черепашки також суттєво змінюється у процесі її формування (рис. 13, 5б). Тому практично неможливо побудувати

визначальні таблиці, які враховували б конхологічні ознаки не лише дорослих, але й молодих особин. На не повністю сформованих черепашках відсутні або лише починають формуватися утвори, пов'язані з устям (губи, зуби у широкому розумінні, клаузілій у Clausiliidae) або із зовнішньою поверхнею останнього оберту (кіль, потиличне потовщення). Черепашки молодих особин непропорційно низькі, а їх периферія часто має дещо кутастий вигляд. У процесі формування черепашки можуть змінюватися такі важливі діагностичні ознаки, як форма і пропорції пупка (табл. 1), повністю або частково стиратися волоски або конхіолінові реберця (рис. 56). Усе це може призводити до помилкового визначення.

Таблиця 1

Можливі зміни форми та пропорцій пупка у процесі формування черепашки

№ п/п	Черепашки дорослих особин	Черепашки молодих особин (до певної стадії формування черепашки)
1	Пупок повністю закритий	Пупок частково прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя, згодом – у вигляді вузької щілини
2	Пупок напівзакритий	Пупок повністю відкритий або ледь прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя
3	Пупок перспективний, широкий	Пупок перспективний і вузький або неперспективний
4	Пупок ексцентричний (внаслідок значно розширеного перед устям останнього оберту)	Пупок концентричний, часом – вузький проколоподібний

Ще одна цікава форма внутрішньовидової мінливості, добре виражена у деяких видів наземних молюсків – **поліморфізм забарвлення черепашки**. Загалом поліморфізмом називають наявність у межах одного виду різко відмінних за зовнішнім виглядом особин, між якими немає перехідних форм, а найтипівшим прикладом цього явища може бути статевий диморфізм. Поліморфізм у забарвленні черепашки виявляється переважно у 2-х основних напрямках:

- 1) альтернативній зміні фонового забарвлення черепашки;
- 2) наявності або відсутності спіральних смуг, рідше – радіальних смуг (рис.63) або плям (рис. 98), іноді – у кількості спіральних смуг (рис. 12).

Інколи поліморфізм забарвлення стосується кольору губи та країв устя або наявності/відсутності темного пігменту у спіральних смугах (переважно у видів роду *Serapea*).

Слід чітко відрізняти поліморфізм, як альтернативну мінливість забарвлення черепашки, від неперервної (континуальної) мінливості цього забарвлення, добре вираженої у багатьох поліморфних і неполіморфних видів наземних молюсків. Пояснимо це на конкретних прикладах. Жовтий фоновий колір черепашки у *Serapea nemoralis* або *S. hortensis* – спадково обумовлена ознака, альтернативна рожевому або коричневому кольору і рецесивна по відношенню до них. Проте в одній популяції жовтий колір може варіювати від світло- до темно-жовтого з усіма перехідними формами. Інший приклад взаємодії поліморфізму і неперервної мінливості у забарвленні черепашки – наявність темної спіральної смуги або смуг (ознака, альтернативна відсутності смуг) і ширина смуг (неперервна мінливість).

Альтернативні ознаки називають також **фенами**, сукупність **фенів** в однієї особини – **морфою**, або **фенотипом**, а кількісне співвідношення різних морф у популяції – **фенетичною структурою популяції**. У точному значенні фенами є лише ознаки, для яких експериментально доведений їх спадковий характер. Проте не для всіх поліморфних видів молюсків і особливо не для всіх можливих альтернативних варіантів забарвлення були проведені відповідні дослідження. Крім того, вплив зовнішнього середовища інколи призводить до появи варіантів забарвлення, аналогічних генетично обумовленим морфам. Тому при дослідженні фенетичної структури популяцій наземних молюсків під фенами часто розуміють будь-які альтернативні ознаки.

Якщо кількість спіральних смуг на черепашці не надто велика, а їх положення відносно стабільне (наприклад, у представників родів *Serapea*, *Helix*), окремі фенотипи можна записувати у вигляді формул, що є дуже зручним. Смуги рахують на останньому оберті у напрямку від шва до пупка та позначають цифрами, а їх відсутність – нулями замість певних цифр, як це показано на рисунку 12. Якщо сусідні смуги зливаються, відповідні цифри пишуть у дужках, а альтернативне фонове забарвлення черепашки можна позначити великою літерою перед цифрами (табл. 2). Злитими стандартно вважають смуги, якщо вони об'єднуються (повністю або частково) в одну широку стрічку не пізніше, ніж за 1/4 оберту перед устям. Слід особливо підкреслити, що фенетичну структуру популяцій визначають лише за повністю сформованими черепашками, оскільки такі альтернативні ознаки, як наявність або злиття окремих смуг, починають фенотипічно виявлятися на різних стадіях формування черепашки. Наприклад, фенотип однієї черепашки *Serapea* може змінитися наступним чином:

"00000" → "00300" → "10345" → "12345" → "1(23)45"
 (після вилуплення з яйця) (доросла особина)

Таблиця 2

Приклади формул для позначення окремих фенотипів *Seraea*

№ п/п	Формула	Опис фенотипу
1	Ж00000	Жовта черепашка без смуг
2	P00300	Рожева черепашка з однією центральною смугою
3	12345	Черепашка з 5 не злитими між собою смугами
4	103(45)	Друга смуга відсутня, четверта смуга злилася з п'ятою
5	(12345)	Усі смуги злилися в одну широку стрічку

Фенетична різноманітність популяцій є важливою складовою біорізноманітності. Для порівняння ступеня цієї різноманітності у різних популяціях можна використати показники, запропоновані Л. А. Животовським (1982). **Показник внутрішньопопуляційної різноманітності (μ)** оцінює ступінь фенетичної різноманітності популяції, а **частка рідкісних морф (h)** – структуру цієї різноманітності. Показники та їх похибки (S_μ , Sh) вираховують за наступними формулами:

$$1) \mu = (\sqrt{p_1} + \sqrt{p_2} + \dots + \sqrt{p_m})^2;$$

$$2) S_\mu \approx \sqrt{\frac{\mu(m-\mu)}{N}};$$

$$3) h = 1 - \frac{\mu}{m};$$

$$4) Sh = \sqrt{\frac{h(1-h)}{N}};$$

де $p_1, p_2 \dots p_m$ – частоти морф у вибірці; m – загальна кількість морф; N – кількість особин (черепашок) у вибірці.

Значення μ коливається від 1 (коли популяція або вибірка монорморфна, тобто містить лише особин з однаковим фенотипом) до m (якщо усі морфи

трапляються з однаковою частотою). В останньому випадку частка рідкісних морф мінімальна ($h = 0$), оскільки жодна з морф не є рідкісною.

Для порівняння фенетичної структури різних популяцій використовують **показник подібності популяцій** (Животовский, 1982):

$$r = \sqrt{p_1 q_1} + \sqrt{p_2 q_2} + \dots + \sqrt{p_m q_m} ;$$

де $p_1, p_2 \dots p_m$ – частоти морф у першій популяції (вибірці); $q_1, q_2 \dots q_m$ – частоти відповідних морф у другій популяції (вибірці).

Значення показника коливаються від $r = 0$, коли порівнювані вибірки не мають жодної спільної морфи, до $r = 1$, коли вибірки є ідентичними за частотами морф. Слід відзначити, що на практиці навіть дві вибірки з однієї популяції або порівняно невеликої колонії ніколи не бувають повністю ідентичними, отже r може лише наближатися до 1.

Екологічні потреби наземних молюсків

Обсяг даного визначника не дозволяє детально зупинитися на усіх аспектах екології наземних молюсків. Зацікавленим особам можемо порекомендувати відповідні розділи у роботах І. М. Ліхарева і А. О. Шилейка (див. список літератури), а також деякі німецькомовні видання (Fitzminger, 1954; Kerney et al., 1983). Охарактеризуємо коротко основні екологічні вимоги наземних молюсків, без знання яких є неможливим ефективний збір молюсків або спостереження над ними у природних умовах. Більшість наземних молюсків віддають перевагу вологим, затіненим і прохолодним біотопам або відповідним ділянкам у межах цих біотопів. Лише незначну частину вітчизняних видів можна назвати степовими, оскільки вони заселяють переважно відкриті, сухі та теплі (ксеротермні) біотопи. Ще на одну групу видів можна натрапити у найрізноманітніших типах біотопів – від вологих лісових до відносно сухих і відкритих. Такі види називають еврибіонтними.

Але переважна більшість вітчизняних видів молюсків більш або менш тісно пов'язана з лісами, частина з них – також з іншими затіненими біотопами, часто антропогенного походження (садами, парками тощо). Слід відразу зауважити, що відносно однорідні та темні лісові масиви, зокрема, характерні для заходу України букові та буково-грабові ліси, не завжди демонструють високе видове різноманіття наземних молюсків. Багаті у якісному (загальна кількість видів) і кількісному (щільність популяцій) відношенні угруповання цих тварин часто спостерігаються у лісі дуже мозаїчно: у ярах і біля струмків, на узліссях або розріджених ділянках лісу, на

скелях та у місцях виходів на поверхню вапнякових порід. Хвойні ліси є менш сприятливими для молюсків, оскільки хвойна підстилка є відносно сухою, твердою і містить велику кількість смолистих речовин, отже, непридатна для харчування і мало сприятлива для перебування у ній наземних молюсків.

Цікавими у малакологічному відношенні є береги природних водойм (не штучних ставів!), особливо струмків у лісі або на вологих луках. У мокрій листяній підстилці або перезволоженому ґрунті можна знайти характерні для таких біотопів гігрофільні види. А представників роду *Oxyloma* часто можна побачити навіть на листі водяних рослин. Ці молюски можуть тривалий час перебувати у воді та отримали назву амфібіонтних (тобто, пристосованих до існування у двох середовищах – наземному і водному).

Для більшості наземних молюсків характерним є прихований спосіб життя у гниючій деревині, листяній підстилці, під різноманітними укриттями (камінням, стовбурами повалених дерев тощо), у шпаринах скель, у верхніх шарах ґрунту. Відкрито на рослинах тримаються переважно великі види молюсків (особливо з надроду *Helicoidea*), а серед дрібних форм це характерно для *Columella edentula*. Значна кількість видів підіймається на рослини (переважно на стовбури дерев) після сильних або довготривалих дощів. Деякі види (наприклад, *Lehmannia marginata*) можна побачити на стовбурах дерев майже виключно під час дощу, але більшість молюсків залишається там ще деякий час після його припинення. У несприятливі періоди року (взимку, під час посушливого літа тощо) усі молюски тримаються або у верхніх шарах ґрунту, або у місцях, безпосередньо контактуючих з ним. Там вони перебувають переважно у неактивному стані, часто з устям, закритим плівкою або вапняною кришечкою – епіфрагмою. Найсприятливішими для наземних молюсків є ґрунти з високим вмістом карбонату кальцію (наприклад, поблизу виходів на поверхню вапнякових порід), який є необхідним для побудови черепашок, а також надає ґрунтам особливих механічних і термічних властивостей.

Серед наземних молюсків є види, чутливі до антропогенних змін їх природних біотопів. Це стосується переважно стенобіонтних лісових видів, зокрема, більшості представників родини *Clausiliidae*. Разом з тим, у складі наземної малакофауни будь-якої території завжди присутні види-синантропи, які регулярно трапляються в антропогенно змінених біотопах, зокрема, у межах населених пунктів або на полях. Схильність до синантропізації можуть виявляти види вітчизняного походження, які заселяють також природні біотопи. Їх можна розглядати як факультативних (тобто необов'язкових) синантропів. Крім того, разом з рослинами, ґрунтом, деревиною, автотранспортом часто мимоволі переносяться чужоземні види молюсків, яких називають на нових для них територіях антропохорними або інтродукованими. На заході України зареєстровано 10 таких видів (Кирпан,

Сверлова, 2002), серед яких – західно- і середньоевропейські, причорноморські. Ці види лише зрідка заходять до природних біотопів поблизу населених пунктів. Сутність синантропізації, її причини та стадії детально розглянуті у роботах І.М.Ліхарева (Лихарев, 1965; Лихарев, Виктор, 1980) для слизняків.

Більшість наземних молюсків харчується переважно рослинною їжею: гіфами грибів, лишайниками, зеленими частинами вищих рослин, гниючими рослинними рештками. Багато слизняків є багатоїдними видами, або поліфагами, які споживають також їжу тваринного походження, найчастіше трупи тварин. Може спостерігатися також копрофагія. Хижі молюски з родини *Daudebaridiidae* харчуються дощовими хробаками, молюсками, іншими безхребетними. Деякі види слизняків (наприклад, *Deroceras reticulatum*) можуть завдавати шкоду сільськогосподарським рослинам.

Основні методи збору і визначення

Для якісних малакологічних досліджень, метою яких є складання максимально повних списків видів для певних територій або певних типів біотопів (для вивчення біотопічного розподілу наземних молюсків), доцільно оглядати передусім місця підвищеної концентрації цих тварин, описані у попередньому розділі. Кожну ділянку бажано обстежити кілька разів, у різні періоди року та за різних погодних умов (див. також с. 14). Починати малакологічні дослідження доцільно навесні, у період від танення снігу до початку активного росту трави, закінчувати – у першій половині осені. Перші весняні збори зорієнтовані переважно на добре помітні у цей період порожні черепашки, наступні – на вивчення живих молюсків.

Види, які регулярно підіймаються на трав'яні рослини, найкраще збирати зранку до висихання роси. Сприятливою для малакологічних досліджень є дощова погода, коли багато молюсків виповзає на стовбури дерев, у населених пунктах – на асфальтовані доріжки, де їх значно легше помітити та зібрати. У суху погоду молюсків шукають переважно під різноманітними укриттями (камінням, дошками, поваленими стовбурами дерев тощо), у гниючій деревині або під листяною підстилкою. Перспективним є перегляд річкових наносів (гілок, листя тощо), особливо навесні (Шиков, 1977).

Великих і середніх за розміром молюсків збирають руками. Дрібні види або молоді великих видів можна викошувати з трави ентомологічним сачком, але його ручка і мішок не повинні бути надто довгими. Довгий мішок, часто потрібний для виловлювання комах, значно ускладнює процес вибирання молюсків з сачка. Сачок підводять знизу під листя трав'яних рослин або чагарників і різким рухом підводять догори. Після кількох рухів оглядають

мішок сачка, вибирають молюсків, а потім витрушують сміття та інших безхребетних.

Дрібних молюсків з ґрунту або вологої листяної підстилки краще вибирати в лабораторії при гарному освітленні за допомогою 4-х або 7-кратної лупи. Пробу невеликими частинами викладають на поліетиленову плівку і перебирають руками або препарувальними голками, обережно розтираючи грудочки ґрунту або відокремлюючи кожен листок підстилки. Кожний “підозрілий” об’єкт розглядають за допомогою ручної лупи. Дрібні та особливо ламкі черепашки, які можна пошкодити пальцями, вибирають невеликим пензликом, більші та відносно міцні – руками. Відбираючи ґрунтові проби, не варто заглиблюватися у ґрунт більше, ніж на 5 см, оскільки переважна більшість молюсків населяє лише верхні його шари. Якісну пробу краще не брати “наосліп”, а спочатку знайти місце з високою концентрацією молюсків або їх черепашок. Транспортувати та зберігати проби можна у поліетиленових кульках, але етикетку слід прив’язувати назовні (може розмокнути від наявної у пробах вологи). Якщо проба дуже волога, або якщо немає можливості швидко її розібрати, пробу краще трохи підсушити. Для цього можна залишити її на кілька днів у розв’язаному кульку.

Черепашки дрібних молюсків найкраще зберігати у невеликих скляних пробірках, закритих ватними тампонами. Ватні тампони, на відміну від водо- і повітронепроникних корків, не дають матеріалу запліснявіти. Пробірки розміщують у сірникових або інших паперових коробках. Більших равликів або їх черепашки зручно збирати та зберігати у сірникових коробках, прикриваючи їх згори шаром вати. Шар вати не дозволить живим молюскам пошкодити етикетки, розташовані над ватою (або етикетки пишуть на зовнішній стороні коробок). Великих равликів зручно збирати у невеликі мішечки з щільної тканини (у жодному випадку не збирати молюсків у поліетиленові кульки!), але етикетку слід прив’язувати назовні мішка. У протилежному випадку молюски можуть з’їсти або забруднити її.

Деякі великі та особливо степові види равликів (*Helicella*, *Helicopsis*, *Serapea*, *Helix*) можуть залишатися живими в описаних вище умовах протягом кількох днів або навіть тижнів. Але більшість молюсків досить швидко гине від висихання, тому таким чином збирають переважно види, визначення яких є можливим без застосування анатомічних ознак. У сухих коробках з ватою молюски втягуються до черепашок і засихають усередині, що дає пізніше змогу нормально розвинути будову устя та устевої арматури. Зрозуміло, що такий метод непридатний для великих равликів. Їх краще спочатку зафіксувати або лише витримати 2 доби у воді (див. нижче), а потім видалити тіло з черепашки. Не рекомендовано висушувати таким чином також напівслизняків (рис. 2), тіло яких не може втягнутися до черепашки, а просто присихає до її нижньої частини, закриваючи важливі для визначення ознаки.

Напівслизняків можна зафіксувати або відразу у 70% спирті, або з попереднім витримуванням у воді (див. нижче). Оскільки черепашки напівслизняків дуже ніжні, не бажано залишати їх тривалий час у спирті. Краще гострою голочкою обережно відділити їх від тіла молюска, добре просушити, а потім зберігати у пробірці.

Для визначення більшості слизняків, а також деяких равликів необхідним або бажаним є застосування анатомічних ознак. У такому випадку молюсків фіксують 70% спиртом. Слизняків бажано переносити до спирту відразу (тобто живими), равликів слід попередньо витримувати у щільно закритих посудинах, повністю (без великих бульбашок повітря зверху!) заповнених водою. Воду краще використовувати кип'ячену, кімнатної температури (у жодному випадку не гарячу!). Тривалість перебування равликів у воді загалом близько 2-х діб, але вона може бути дещо зменшеною для дрібних видів або за умови високої зовнішньої температури (спекотне літо). Завдяки вимочуванню у воді: 1) молюски гинуть у розпрямленому стані, а не усередині черепашок; 2) починає підгнивати колумелярний м'яз, який утримує вісцеральний мішок усередині черепашки, тому тіло молюска можна пізніше повністю витягнути з черепашки (відразу після вимочування у воді або краще після фіксації спиртом). Через 1–2 доби після фіксації молюсків спиртом слід замінити спирт новим, а слизняків попередньо очистити від слизу, який щільно огортає їх ніби чохлам. Якщо спирт через деякий час стає каламутним, процедуру можна повторити. У правильно зафіксованого равлика вісцеральний мішок можна повністю витягнути з черепашки, або обривається лише найвища його частина. Крім “жорсткої” фіксації слизняків, коли живих тварин відразу переносять до спирту, часто рекомендують використовувати також “м'яку” фіксацію, з попереднім витримуванням їх у воді (Лихарев, Виктор, 1980). “М'яка” фіксація дозволяє краще зберегти форму тварини, але такий матеріал є менш зручним для розгляду дистальних відділів статевої системи. Отже, цей метод доцільно застосовувати лише для екземплярів, зафіксованих для демонстрації зовнішнього вигляду слизняків. Не можна використовувати для фіксації молюсків формалін: він руйнує черепашки, а тіло молюсків робить твердим і непридатним для розтинів.

Перед фіксацією слизняків необхідно уважно розглянути їх зовнішній вигляд: прижиттєву форму тіла, особливо під час руху, довжину мантиї, колір окремих частин тіла, оскільки ці ознаки можуть суттєво змінюватися після фіксації. Особливу увагу слід звернути на колір слизу, який неможливо встановити у зафіксованій тварини, але знання якого може значно спростити процедуру визначення. Слиз у більшості слизняків безбарвний (при подразненні часом густий, молочно-білий), у деяких видів – від світло- до яскраво-жовтого або навіть оранжевого. Оскільки колір слизу може відрізнятися на верхній і нижній частині тіла, можна провести шматочком

білого паперу (у гіршому випадку – пальцем) спочатку вздовж спини та мантиї, потім – вздовж підшви.

Для визначення молюсків загалом достатньо мати кілька дорослих екземплярів кожного виду. У багатьох равликів черепашки статевозрілих особин легко відрізнити за потовщеними, відгорнутими краями устя, наявністю в усті губи та (або) зубів. Але є види, роди і навіть родини (наприклад, Zonitidae, Endodontidae, Succineidae), в яких губа відсутня або ледь помітна, а краї устя завжди залишаються гострими, ламкими та невідгорнутими. У таких випадках слід орієнтуватися на найбільші черепашки. Це ж стосується й слизняків. Равликів або порожні черепашки дрібного чи середнього розміру, а серед останніх особливо представників родин Clausiliidae і Zonitidae, бажано збирати усіх. Зовні подібні черепашки можуть належати до різних, хоча й споріднених видів, які досить часто трапляються разом.

Дуже корисною для малакологічних досліджень є робоча порівняльна колекція черепашок. Кожен вид у такій колекції має бути розташованим у систематичному порядку (за родинами і родами) та представленим однією коробкою (пробіркою) з черепашками на різних стадіях їх формування: від найменших, які буде можливість зібрати, до повністю сформованих. У випадку значної внутрішньовидової мінливості (с. 14) бажано мати черепашки різної форми, розмірів (для дорослих особин), забарвлення, з різним ступенем розвитку поверхневої скульптури або устевої арматури. Походження окремих черепашок в одній коробці у даному випадку не має значення. Навпаки, бажаним є поєднання форм, властивих різним популяціям одного виду. Така колекція дасть змогу у подальшому визначати хоча б масові види за не повністю сформованими або порожніми черепашками з дуже потертою поверхнею. Для цього потрібно буде порівнювати форму, розміри та основні пропорції черепашок з колекційними екземплярами на однаковій або приблизно однаковій стадії розвитку (визначають за кількістю обертів).

Кількісні малакологічні дослідження відрізняються від якісних:

- 1) врахуванням не лише загальної кількості видів, але й кількості особин кожного (або лише модельного) виду;
- 2) випадковим вибором пробних ділянок у межах досліджуваного біотопу;
- 3) фіксованим розміром пробних ділянок;
- 4) фіксованою кількістю пробних ділянок у кожному з порівнюваних біотопів;
- 5) необхідністю чіткого розмежування живих молюсків з одного боку і мертвих молюсків та їх порожніх черепашок з іншого боку.

Пояснимо останній пункт. Черепашки різних видів суттєво відрізняються не лише за розмірами, але й за товщиною, і, відповідно, за міцністю стінок. Це зумовлює різний середній термін зберігання порожніх черепашок після

загибелі тварин. Тому простіший у методичному відношенні підрахунок порожніх черепашок разом з живими молюсками може призводити не лише до завищення реальної щільності популяцій, але й до неправильного відображення структури угруповань. Найбільш проблематичним може виявитися сортування дрібних форм, відібраних з ґрунтових або підстилкових проб. По-перше, проби треба розбирати досить швидко, інакше частина молюсків може загинути до їх виявлення (якісні ґрунтові проби можна за необхідності тримати у лабораторії нерозібраними протягом тижнів або місяців). По-друге, малі розміри ускладнюють сам процес сортування живих і мертвих молюсків (порожніх черепашок). І.М.Ліхарев і Е.С.Раммельмейер (1952) пропонували поміщати дрібних молюсків у закриті чашки Петрі на добре змочений водою лист фільтрувального паперу і протягом 4–6 годин відбирати усіх особин, які почнуть рухатися.

Розміри пробних ділянок залежать від розміру молюсків. Для великих видів, які тримаються на поверхні ґрунту або на трав'яних рослинах, рекомендують обстежувати квадратні ділянки площею 4 або 16 м², без застосування ґрунтових розкопок. Для відбору дрібних молюсків з ґрунту або підстилки можна скористатися квадратною рамкою зі стороною 50, 32 або 25 см (це відповідає площі 1/4, 1/10 і 1/16 м²). Проби площею 1/10 м² є особливо зручними для перерахунку щільності молюсків на 1 м². Не слід забувати, що кількість молюсків, підрахованих на поверхні ґрунту, траві або на гілках чагарників, значною мірою залежить від погодних умов і навіть від періоду доби. Так, зранку кількість молюсків на траві є значно більшою, ніж у полудень. Кількість пробних ділянок або проб залежить від конкретних умов дослідження, але не менше 3–4 (Ліхарев, Раммельмейер, 1952).

Іноді для кількісного підрахунку молюсків застосовують методику, яку правильніше було б назвати напівкількісною. При цьому збирають або лише занотовують молюсків, знайдених в одному біотопі чи на певній площі протягом фіксованого періоду часу (наприклад, за півгодини) одним, рідше – сталою кількістю дослідників. Зрозуміло, що це призводить до недообліку дрібних видів, а результати таких досліджень значною мірою залежать від людини, яка проводить облік, і характеру обстеженої ділянки. Зокрема, наявність кількох дощок, які щільно лежать на поверхні ґрунту у парковому або іншому міському біотопі, дозволить зібрати під ними значно більшу кількість молюсків, ніж при простому обстеженні поверхні ґрунту і підстилки. Таким чином, напівкількісні дослідження виявляють не щільність заселення молюсками певної території, а лише приблизне кількісне співвідношення не надто дрібних видів.

Вимірювання черепашок равликів або довжини тіла у слизняків є часто необхідним для правильного визначення видів. Крім того, вимірювання черепашок є основою конхіометричних досліджень, як одного з цікавих різновидів біометричних досліджень (Лакин, 1990). Якщо вимірювані розміри

перевищують 10 мм, можна застосовувати точний штангенциркуль, у протилежному випадку краще скористатися мірною лінійкою на біокулярі типу МБС. Найзручнішим є використання об'єктиву 1 та окуляру х 8, що дає збільшення у 10 разів. Тоді одна велика поділка на мірній лінійці відповідає 1 мм, а одна маленька поділка – 0,1 мм. Якщо черепашки достатньо великі, а їх вимірювання не вимагає високої точності (не більше 1 мм), можна скористатися циркулем-вимірювачем (кронциркулем) і звичайною лінійкою.

Основні проміри черепашки показано на рисунку 4. До них належать висота черепашки (ВЧ), ширина черепашки (ШЧ), висота завитка (ВЗ), висота устя (ВУ), ширина устя (ШУ). Іноді ширину черепашки називають також великим діаметром (ВД) на противагу малому діаметру (МД) черепашки (рис. 5). Малий діаметр є фактично шириною черепашки у період, коли вона була меншою приблизно на 1/4 оберту. А співвідношення ВД/МД характеризує швидкість наростання останнього оберту перед устям. Для цього ж застосовують відношення ширини останнього оберту (ШОО) до ширини передостаннього оберту (ШПО). Слід зауважити, що виміряна ширина передостаннього оберту (рис. 5) не є його справжньою шириною, оскільки більш або менш значна частина цього оберту є прикритою згори останнім обертом (порівняйте зображення на рис. 104 і 105). Крім того, для визначення моллюсків часто вимірюють також максимальну ширину пупка (див. знизу), іноді – ширину завитка (фактично ширину черепашки без ШОО, див. згори). Часто для визначення є важливими не абсолютні, а відносні розміри певних частин черепашки: пупка, завитка, останнього оберту тощо. Наприклад, під "високим завитком" розуміють не абсолютну висоту завитка, а її відношення до загальної висоти черепашки.

Розміри, вказані в описах або визначальних таблицях, відповідають певній стадії формування черепашки та, відповідно, певній кількості обертів. Якщо висота черепашки не перевищує або не надто перевищує її ширину (рис. 3, А–І, Ч), підрахунок кількості обертів краще проводити згори, як це показано на рисунку 6. В інших випадках оберти рахують при прямому положенні черепашки.

Для вимірювання черепашок під біокулярю бажано закріпити їх у правильному положенні у чашці Петрі або на предметному склі за допомогою маленького шматочка пластиліну. Виміри роблять у наступних положеннях черепашки: 1) прямому (див. с. 8); 2) зверху; 3) знизу. Два останні положення використовують для більш або менш сплюснених черепашок, а черепашки розташовують таким чином, щоб їх площина проходила чітко паралельно до площини скла. Якщо просто покласти черепашки на скло без фіксації їх пластиліном, вони можуть лежати трохи нахилі, що вплине на точність промірів.

Для слизняків вимірюють довжину тіла (ДТ) і довжину тіла у скороченому стані (ДТС). ДТ відповідає довжині живої, не скороченої

особини (часто під час руху). ДТС характеризує довжину тіла живого слизняка, коли він скорочується після зовнішнього подразнення, або його довжину після "жорсткої" фіксації. Вимірювати довжину слизняків краще за допомогою пластмасової лінійки. Ці проміри не є чітко фіксованими, на відміну від промірів черепашки, тому їх застосовують лише для визначення видів або для встановлення приблизного віку особини (шляхом порівняння з вказаними у визначнику максимальними розмірами дорослих молюсків).

Поверхневу скульптуру (навіть для великих черепашок!), устеву арматуру та інші конхологічні ознаки, а також морфологію слизняків необхідно розглядати під бінокляром типу МБС. Збільшення ручної лупи у більшості випадків є недостатнім для правильного визначення молюсків, особливо якщо це визначення проводить початківець.

Розтини молюсків також проводять під бінокляром. Тіло равлика слід попередньо видалити з черепашки, обережно тримаючись пінцетом за ногу. Якщо вісцеральний мішок не виходить легко з черепашки (його тримає колумелярний м'яз, недостатньо розкладений під час вимочування у воді), черепашку можна розбити на частини. Равликів розтинають з правого боку (крім видів із закрученою ліворуч черепашкою), слизняків – з лівого (рис. 14). Далі описуємо лише частковий розтин, достатній для ознайомлення з будовою дистальних відділів статевої системи та визначення молюсків. Для розтину молюсків іноді пропонують застосовувати великий набір спеціальних інструментів (Kerney et al., 1983). Але, з практичної точки зору, часто достатньо гостро заточеної голочки, якою можна відтягати догори та розривати шкіру (пеніальний чохол, стінку пеніса тощо), і 1–2 препарувальних голок.

Починати розтин слизняка зручно, тримаючи його у руках (на відміну від равликів). Відтягаючи шкіру, розрізають або розривають її голочкою спочатку вздовж тіла над підошвою (рис. 14а), потім за щупальцями та у задній частині тіла. Для огляду лише дистальних відділів статевої системи задньої частини розтинів можна не робити. Стінку тіла обережно відгортають, з правого боку приблизно на рівні початку мантиї знаходять дистальні відділи статевої системи. Місце їх розташування показано стрілкою на рисунку 14а. Окремі органи можуть бути огорнуті різними плівками, які слід обережно видалити. Повний розтин слизняків з розглядом різних систем органів детально описаний у роботі І.М. Ліхарева і А.Й. Віктора (1980). Розтин равлика починають над статевим отвором і продовжують у напрямку мантийного валика (рис. 14б), розрізають останній і продовжують розтин трохи вище. Потім препарувальними голками відгортають стінки тіла і роздивляються будову дистальних відділів статевої системи.

Завершуючи цей розділ, хочемо закликати не завдавати непотрібної шкоди популяціям молюсків під час проведення малакологічних досліджень. Якщо є можливість зібрати та визначити порожні черепашки, скористайтеся

цією нагодою і не беріть живих моллюсків того ж самого виду (за винятком деяких представників з родин Zonitidae і Succineidae, точне визначення яких неможливе без застосування анатомічних ознак). Якщо моллюски великого розміру і вже добре знайомі вам, можете лише занотувати їх присутність у записнику. Фенетичні та конхіометричні дослідження намагайтеся проводити на порожніх черепашках, або швидко обстежуйте і випускайте на місце відлову зібраних живих моллюсків. Детально розгляньте зображення та прочитайте описи червонокнижних і рідкісних видів. На заході України це: **Granaria frumentum* (с. 62), **Chondrina avenacea* (с. 62), *Ch. clienta* (с. 63), *Pyramidula rupestris* (с. 63), *Chondrula bielzi* (с. 66), **Serrulina serrulata* (с. 73), *Daudebardia rufa* (с. 101), *D. brevipes* (с. 101), *Plicuteria lubomirskii* (с. 110), **Trichia villosula* (с. 111), *T. bielzi* (с. 111), **Prostenomphalia carpathica* (с. 116), *Arianta aethiops petrii* (с. 118), **Drobacia banatica* (с. 118), *Limax bielzi* (с. 134) (зірочкою позначено червонокнижні види). Не збирайте живих особин згаданих видів!

Поради щодо користування визначником

Для равликів або напівслизняків слід спочатку скористатися загальною визначальною таблицею (с. 30), яка дасть змогу визначити родину, а в окремих випадках – рід. Перед тим, як переходити до визначальної таблиці конкретної родини, бажано уважно ознайомитися із загальними зауваженнями до цієї родини, розміщеними перед таблицею. Усі визначальні таблиці побудовані за загальнозовживаним принципом. Починають визначення з першої тези. Якщо викладені у ній ознаки не відповідають наявному зразку, переходять до антитези, номер якої стоїть у дужках. У протилежному випадку читають наступну тезу. Процедура повторюють, доки наприкінці тези не буде стояти латинська назва родини, роду або виду. Далі дивляться на вказану у дужках сторінку. Після визначення родини (роду) слизняків (с. 122) читають наступну тезу у тій самій таблиці та поступово доходять до потрібного виду.

Після визначення виду перевіряють його правильність. Для цього читають опис відповідного виду і розглядають його зображення. Вказані в описах розміри, форма і пропорції черепашок равликів або тіла слизняків, зображена на рисунках будова дистальних відділів статевої системи стосуються лише дорослих особин. На визначення лише дорослих особин зорієнтовані також усі визначальні таблиці (крім надродина Helicoidea – с. 102). Не слід забувати про значну внутрішньовидову мінливість наземних моллюсків (с. 14), оскільки на рисунках зображені переважно найтиповіші форми. Розміри окремих черепашок також можуть дещо виходити за межі, вказані в описах. У деяких випадках наведено лише максимальні параметри (ДТ, ДТС для слизняків, кількість обертів для черепашок равликів), яких не

завжди досягають статевої зрілості особини. Крім того, у визначальних таблицях іноді трапляються розміри, властиві черепашкам на певній стадії їх формування, тобто, при згаданій кількості обертів.

Такі характеристики, як "блискуча поверхня", "прозора черепашка", "облямований шов", а часто також описаний колір поверхні, стосуються лише "свіжих" черепашок. Під "свіжими" маємо на увазі надалі черепашки живих молюсків або порожні черепашки, які ще не встигли втратити свій природний колір, блиск або певні елементи скульптури (наприклад, волоски або конхіолінові реберця). У протилежному випадку черепашки можна вважати "старими". Іноді процес знебарвлення поверхні або стирання поверхневої скульптури можна спостерігати також на черепашках живих, і навіть молодих особин.

Зауваження, наведені у визначальних таблицях у квадратних дужках та в описах видів під рубриками "Можливі помилки у визначенні", "Зауваження до діагностики", допоможуть уникнути найтипівіших помилок під час визначення.

Розповсюдження окремих видів молюсків на заході України охарактеризоване переважно у дуже загальній формі. Степові види молюсків, характерні для рівнинної частини цього регіону, можуть насправді місцями поширюватися до гірської зони, особливо вздовж річкових долин. А карпатські (або гірські) види часом знаходять на значній відстані від Українських Карпат.

Список умовних скорочень

Проміри черепашки:

ВД – великий діаметр (=ШЧ)

ВЗ – висота завитка

ВУ – висота устя

ВЧ – висота черепашки

МД – малий діаметр

ШОО – ширина останнього оберту

ШПО – ширина передостаннього оберту

ШУ – ширина устя

ШЧ – ширина черепашки

Проміри слизняків:

ДТ – довжина тіла

ДТС – довжина тіла у скороченому стані

Статева система молюсків:

ат – атріум

б – бич

в – вагіна

дсп – дивертикул сім'яприймача

еп – епіфалус

п – пеніс

пз – пеніальна залоза

пр – простата

псп – протока сім'яприймача

р – статевий ретрактор

с – сім'япровід

сл – слизові залози

сп – сім'яприймач

ст – стилофор

стм – стимулятор

я – яйцепровід

Зовнішня будова слизняків:

до – дихальний отвір (пневмостом)

кя – каудальна ямка

мщ – мантийна щілина

со – статевий отвір

**Основна таблиця для визначення родин і окремих родів
черепашкових молюсків**

- 1 (40). Висота черепашки переважно не перевищує її ширину (рис. 3, *A–Ж*, *Ч*). Якщо висота черепашки трохи більше її ширини, черепашка кулясто-дзигоподібна (рис. 3, *З*), дзигоподібна (рис. 3, *И*) або конічна (рис. 15).
- 2 (3). Черепашка має одну або декілька темних спіральних смуг (рис. 12) або нечітку світлу смугу на роговому тлі.....надродина *Helicoidea* (с. 102).
[У колонії одного виду можуть траплятися черепашки зі смугами та без смуг!]
- 3 (2). Черепашка без спіральних смуг.
- 4 (5). Устя черепашки озброєне 2 або 3 зубами (рис. 141, 154).....надродина *Helicoidea* (с. 102).
- 5 (4). Устя черепашки без зубів.
- 6 (7). Поверхня черепашки вкрита волосками (рис. 134) або гранулами (рис. 145).
[Волоски можуть бути присутніми лише на черепашках молодих особин!].....надродина *Helicoidea* (с. 102).
- 7 (6). Ознаки черепашки інші.
- 8 (13). Черепашка невелика (до 6 мм у ширину), вухоподібна (рис. 3, *Ч*) або низько-конічна (рис. 3, *B2*). Останній оберт черепашки значно розширений, утворює дуже велике устя. Переважно напівслизняки (рис. 2), рідше равлики.
- 9 (12). Черепашка дуже сплюснена, вухоподібна (рис. 3, *Ч*). Ширина завитка (див. згори) значно менша, ніж половина ширини черепашки.
[У не повністю сформованих черепашок пропорції і форма можуть суттєво відрізнятися!]
- 10 (11). Крізь устя знизу можна побачити стовпчик (рис. 102) або усі попередні оберти (рис. 103). Колумелярний і базальний краї устя зі шкірястою облямівкою.
[Шкіряста облямівка дуже ніжна, на порожніх черепашках може частково або повністю стиратися!].....родина *Vitrinidae* (під *Semilimax*) (с. 87).
- 11 (10). Ознаки черепашки інші (рис. 126–128).....родина *Daudebardiidae* (с. 100).
- 12 (9). Черепашка низько-конічна (рис. 3, *B1*) або перехідної форми між низько-конічною і вухоподібною. Ширина завитка приблизно дорівнює половині ширини черепашки або перевищує її.....родина *Vitrinidae* (роди *Vitrina* і *Eucobresia*) (с. 86, 87).
- 13 (8). Ознаки черепашки інші. Виключно равлики.

- 14 (29). Черепашка значно сплюснена – від пласкої до низько-конічної (рис. 3, *A–B1*), її ширина приблизно удвічі перевищує висоту.
- 15 (22). При 4–5 обертах ширина черепашки не менше 8 мм.
- 16 (19). "Свіжа" черепашка з дуже блискучою поверхнею.
- 17 (18). При 5–6 обертах ширина черепашки переважно не перевищує 15 мм. Стінки черепашки часто напівпрозорі. Шов мілкий, облямований. Черепашка згори переважно світло-рогового або рогового кольору, знизу – дещо світліша.
[Облямованість шва може бути непомітною або погано помітною на "старих" черепашках!].....родина Zonitidae (рід *Oxuchilus*) (с. 97).
- 18 (17). При 5 обертах ширина черепашки переважно не менше 15 мм. Стінки черепашки не більше, ніж просвічуючі. Черепашка від світло-жовтого до каштанового кольору, її нижня частина не світліша, ніж верхня.....
.....родина Helicidae (рід *Faustina* – без темної спіральної смуги) (с. 117).
- 19 (16). Поверхня черепашки максимум з матовим блиском.
- 20 (21). При 4–4,5 обертах ширина черепашки не перевищує 11 мм. Забарвлення черепашки коричнювате або рогове. Устя часто дуже скошене (рис. 113).....родина Zonitidae (рід *Aegopinella*) (с. 93).
- 21 (20). Черепашка більших розмірів, білувата. Устя не скошене.....
.....родина Nugromiidae (с. 102).
- 22 (15). Черепашка менших розмірів.
- 23 (24). Черепашка білуватого кольору, менше 3 мм у ширину. Краї устя часто значно відгорнуті. Губа у вигляді міцного білого валика (рис. 36).....родина Valloniidae (рід *Vallonia*) (с. 47).
- 24 (23). Черепашка рогового або білуватого кольору, часом майже безбарвна і прозора, як скло. Устя з гострими, не відгорнутими краями, без розвиненої губи.
- 25 (26). Поверхня черепашки вкрита густо і рівномірно розташованими радіальними ребрами, рідше – лише радіально покреслена. Пупок широкий, перспективний, займає не менше 1/4 або навіть 1/3 ширини черепашки. Оберти опуклі, розділені досить глибоким швом. Черепашка зверху однобарвна або з червонувато-коричневими плямами (рис. 98)
.....родина Endodontidae (с. 83).
- 26 (25). Поверхня черепашки блискуча, гладенька або слабо покреслена; іноді з глибокими радіальними лініями, найкраще помітними згори (рис. 116), або з характерною скульптурою, утвореною перетином тонких радіальних і спіральних ліній (рис. 110). Пупок від широкого і перспективного (займає близько 1/4 ширини черепашки) до вузького або повністю закритого. Оберти значно сплюснені, шов досить мілкий. Черепашка зверху завжди однобарвна.
- 27 (28). Висота завитка більше 1/2 висоти устя (рис. 124). Черепашка низько-конічна, червонувато-рогова, до 7 мм у ширину (при 5 обертах). Пупок

- слабко перспективний, його ширина становить $1/4 - 1/5$ ширини черепашки
[На ранніх стадіях формування черепашки відносна висота завитка менша!].……………родина *Gastrodontidae* (с. 99).
- 28 (27). Висота завитка менше $1/2$ висоти устя або пупок значно вужчий ………
……………родина *Zonitidae* (с. 88).
- 29 (14). Черепашка іншої форми (рис. 3, *Г-И*), не така сплюснена, її висота часто майже дорівнює ширині або трохи перевищує її.
- 30 (33). При 5–6 обертах ширина черепашки більше 5 мм.
- 31 (32). Черепашка конічної (рис. 15) або дзигоподібної (рис. 3, *И*) форми. Скульптура поверхні гратчаста, утворена частими спіральними та тоншими радіальними реберцями. На задньому кінці ноги у моллюска знаходиться кришечка, яка може закривати устя черепашки.……………
……………родина *Pomatiasidae* (с. 35).
- 32 (31). Кришечки на нозі немає. Скульптура поверхні інша.……………
……………надродина *Helicoidea* (с. 102).
- 33 (30). При 4–6 обертах ширина черепашки не перевищує 4 мм.
- 34 (35). Пупок широкий, перспективний. Оберти черепашки дуже опуклі, східчасті (рис. 60).……………родина *Pyramidulidae* (с. 63).
- 35 (34). Пупок вузький або майже повністю закритий.
- 36 (37). Черепашка дзигоподібна (рис. 32), вкрита шкірястими реберцями (легко стираються), до 2,3 мм у ширину.……………
……………родина *Valloniidae* (рід *Acanthinula*) (с. 46).
- 37 (36). Черепашка широко-конічна (рис. 3, *Ж*).
- 38 (39). Поверхня ребриста (рис. 33). При 5–6 обертах ширина черепашки до 2,3 мм. Пупок відкритий або трохи прикритий, вузький ………
……………родина *Valloniidae* (рід *Spermodea*) (с. 47).
- 39 (38). Поверхня тонко радіально покреслена. При 5–6 обертах ширина черепашки до 3,5 мм. Пупок майже зовсім закритий (рис. 125 б).……………
……………родина *Euconulidae* (с. 99).
- 40 (1). Висота черепашки як мінімум у 1,5 рази перевищує її ширину. Форма черепашки інша (рис. 3, *К-Л*).
- 41 (44). Черепашка закручена ліворуч.
- 42 (43). Черепашка дорослої особини яйцеподібної форми (рис. 3, *Ф, Х*), при 5 обертах має розвинуті устеві зуби, близько 1 мм у ширину та близько 2 мм у висоту.……………родина *Vertiginidae* (роди *Vertigo* і *Vertilla*) (с. 55, 57).
- 43 (42). Черепашка дорослої особини веретеноподібної (рис. 3, *О*) або близької форми, має не менше 9–10 обертів. На стадії 5 обертів без устевої арматури, досягає переважно більших розмірів, особливо у висоту.……………
……………родина *Clausiliidae* (с. 67).
- 44 (41). Черепашка закручена праворуч.

- 45 (46). Устя займає більше половини висоти черепашки. Черепашка гостро-яйцеподібна (рис. 3, *Ц*), з дуже роздутим останнім обертом, з тонкими та ламкими напівпрозорими стінками переважно бурштинового кольору .....родина Succineidae (с. 39).
- 46 (45). Ознаки черепашки інші.
- 47 (50). Черепашка циліндричної або майже циліндричної форми, досить струнка (рис. 16, 52). Висота черепашки лише зрідка перевищує 3 мм, ширина – до 1,0–1,2 мм.
- 48 (49). Поверхня черепашки ребриста. Устя без зубів або з 3 зубами, хоча не всі зуби добре помітні при прямому положенні черепашки (рис. 52–54) ... .родина Vertiginidae (рід Truncatellina) (с. 58).
- 49 (48). Поверхня черепашки блискуча, гладенька або з радіальними лініями (рис. 17).....родина Aciculidae (с. 35).
- 50 (47). Черепашка іншої форми. Якщо циліндрична, то більших розмірів або не така струнка (рис. 3, *T2*).
- 51 (60). Повністю сформоване устя не має зубів.
- 52 (53). Черепашка яйцеподібно-конічна (рис. 3, *Н1*), дуже блискуча, від світло- до червонувато-рогового кольору. Висота черепашки становить близько 4–7 мм, ширина – близько 2–3 мм.....родина Cochlicopidae (с. 43).
- 53 (52). Ознаки черепашки інші.
- 54 (59). Висота черепашки не перевищує 6 мм, ширина – 2 мм.
- 55 (56). Черепашка баштоподібна, струнка (рис. 94), прозора і безбарвна, з часом стає білуватою. Стовпчик знизу різко обривається, ніби обрубаний. Висота останнього оберту дещо перевищує 1/2 висоти черепашки.....родина Ferussaciidae (с. 82).
- 56 (55). Черепашка циліндричної або яйцеподібно-циліндричної форми (рис. 3, *T2*, *У*), іноді – з розширеним останнім обертом, рогового кольору, непрозора (максимум – просвічуюча). Нижній кінець стовпчика плавно переходить у базальний край устя. Відносна висота останнього оберту менша.
- 57 (58). Останній оберт назовні має потиличне потовщення, розташоване паралельно до краю устя (рис. 10). Устя з дещо відгорнутими краями та досить широкою губою. Ширина черепашки більше 1,5 мм (найчастіше близько 1,75 мм).....родина Pupillidae (с. 50).
- 58 (57). Потиличного потовщення немає. Устя з тонкими ламкими краями (трохи відгорнутий лише колумелярний край), губи немає. Ширина черепашки не більше 1,5 мм.....родина Vertiginidae (рід Columella) (с. 57).
- 59 (54). Черепашка значно більших розмірів.....родина Vuliminidae (с. 63).

- 60 (51). Устя озброєне зубами; має як мінімум 1 невеликий зуб на парієтальній стінці (рис. 38).
- 61 (64). Ширина черепашки не перевищує 1,2–1,4 мм, висота – менше 2,5 мм. Не більше 5 обертів.
- 62 (63). Черепашка яйцеподібна (рис. 3, Φ , X), з тупою верхівкою, рогового кольору. В усті від 2 до 6 зубів (зрідка більше).....родина Vertiginidae (рід Vertigo) (с. 55).
- 63 (62). Черепашка стрункіша, з гострішою верхівкою (рис. 20), майже прозора і безбарвна, з часом стає білуватою. В усті 3 зуба.....родина Ellobiidae (с. 38).
- 64 (61). Ширина черепашки переважно не менше 1,5 мм, а висота – 2,5 мм. Не менше 6 обертів.
- 65 (68). Ширина черепашки не перевищує 2,0 мм. Черепашка циліндрична або яйцеподібно-циліндрична (рис. 38–41, 55).
- 66 (67). Палатальний зуб максимум 1, а загальна кількість зубів не перевищує 3 (рис. 40). Обертів переважно 6–7, зрідка до 8. Останній оберт назовні має потиличне потовщення, розташоване паралельно до краю устя (рис. 10).....родина Pupillidae (с. 50).
- 67 (66). В усті переважно 5 зубів, з них 2 палатальних (рис. 55). Обертів 8–10.....родина Orculidae (рід Argna) (с. 60).
- 68 (65). Ширина черепашки більше 2,0 мм.
- 69 (70). Палатальних зубів немає. В усті 3 зуба – 1 парієтальний та 2 колумелярні (рис. 56 а)
[Колумелярні зуби можуть бути розташовані глибоко в усті, тому погано помітні при прямому положенні черепашки!].....родина Orculidae (роди Oracula і Sphyradium) (с. 59, 60).
- 70 (69). Палатальні зуби є, хоча б один
- 71 (72). Останній оберт займає трохи більше 1/2 висоти черепашки. В усті 3–5 зубів (рис. 65), зрідка менше.....родина Buliminidae (рід Chondrula) (с. 66).
- 72 (71). Останній оберт займає менше 1/2 висоти черепашки. В усті 7–9 зубів (рис. 57–59).....родина Chondrinidae (с. 61).

Примітка. Якщо зразок не вдається визначити за даною таблицею, імовірно, це недобудована або "стара" черепашка з дуже потертою поверхнею.

Родина Pomatiasidae – равлики кришечкові

Передньозяброві молюски, які перейшли до наземного способу життя, втратили зябра та дихають через змінену стінку мантийної порожнини. На задньому кінці ноги зверху знаходиться досить велика і міцна кришечка. При втягуванні молюска до середини черепашки вона щільно закриває устя. В Україні до цього часу зареєстрований лише один вид – *Pomatias rivulare* (Eichwald, 1829), який трапляється у гірському Криму. Проте В.В.Аністратенко (2001) припускає можливість знахідки в Українських Карпатах (імовірно, на Закарпатті) іншого виду роду – *P. elegans*.

1. *Pomatias elegans* (Müller, 1774)

Равлик кришечковий елегантний

ВЧ = 12–16 мм, ШЧ = 8,0–11,5 мм, до 5 обертів (рис. 15)

Опис. Черепашка конічної форми, досить висока, з міцними стінками та дуже опуклими (фактично округлими) обертами. Останній оберт великий, займає не менше 2/3 висоти черепашки. Устя майже округле. Поверхнева скульптура дуже характерна, гратчаста, утворена густо розташованими низькими спіральними та тоншими радіальними реберцями. Забарвлення дуже мінливе, від світло-сірого або жовтуватого до "кольору м'яса", однобарвне чи з темними (фіолетовими) плямами або спіральними лініями.

Зауваження до діагностики. Від згаданого в описі родини *P. rivulare* відрізняється конічною формою черепашки. У *P. rivulare* черепашка дзигоподібна, з роздутішим останнім обертом (рис. 3, II), але з аналогічною гратчастою скульптурою поверхні.

Розповсюдження. Тип розповсюдження цього виду загалом характеризують як середземноморсько-західноєвропейський (Kerney et al., 1983). Проте є дані щодо його присутності у суміжних з Україною країнах, зокрема, у Румунії (Дамянов, Лихарев, 1975). Тому можна загалом погодитися з можливістю знахідки *P. elegans* на півдні Закарпатської обл. (див. опис родини). Проте така ж можливість, на нашу думку, існує для вже згаданого вище *P. rivulare*.

Екологія. Теплолюбний і кальцефільний вид. Населяє розріджені ліси, чагарники, кам'яні осипи. Веде переважно прихований спосіб життя, наприклад, під листяною підстилкою. Надає перевагу пухким ґрунтам, які полегшують закопування.

Родина Aciculidae – равлики голчасті

Хоча ці дрібні представники передньозябрових молюсків й перешли до наземного способу життя (втративши при цьому зябра та дихаючи через змінену стінку мантийної порожнини), вони залишилися дуже чутливими до

рівня вологості оточуючих їх субстратів – листяної підстилки, гниючої деревини тощо. Зрозуміло, що молюски з родини Aciculidae (не лише вітчизняної, але й світової фауни) є майже виключно лісовими видами, а у лісових біотопах тримаються у найвологіших ділянках. Їх пусті черепашки найлегше знайти у верхньому шарі ґрунту вздовж лісових струмків або під товстим шаром вологої лісової підстилки.

Живі молюски мають на задньому кінці ноги зверху тонку і прозору конхіолінову кришечку. У скороченій тварини ця кришечка може втягуватися глибоко до середини черепашки, а не просто прикривати просвіт устя, як у багатьох передньозябрових молюсків.

Таблиця для визначення видів родини Aciculidae

- 1 (2). Черепашка коричнева, її висота не менше 2,6 мм, а ширина – не менше 1,0 мм (при 5,5–6 обертах). У повністю сформованих черепашок вздовж зовнішнього краю устя розташоване добре розвинене потиличне потовщення (рис. 16б).....*Acicula polita* (с. 36, рис. 16).
- 2 (1). "Свіжа" черепашка від майже безбарвної до жовтуватої або білуватої, з часом стає білою. Висота черепашки лише зрідка досягає 2,6 мм, а ширина не перевищує 0,9 мм (при 5–5,5 обертах). Потиличне потовщення відсутнє або ледь помітне.
- 3 (4). Поверхня черепашки вкрита чіткими радіальними борознами.....*Acicula parcelineata* (с. 37, рис. 17).
- 4 (3). Поверхня черепашки гладенька (максимум – з ледь помітними лініями наростання).
- 5 (6). Висота черепашки не менше 2,4 мм, ширина – не менше 0,85 мм.....*Acicula jankowskiana* (с. 37, рис. 18).
- 6 (5). Висота черепашки не більше 2,1 мм, ширина – не більше 0,7 мм.....*Acicula perpusilla* (с. 37, рис. 19).

1. *Acicula polita* (Hartmann, 1840)

Равлик голчастий гладенький

ВЧ = 2,6–3,4 мм, ШЧ = 1,05–1,25 мм, до 6 обертів (рис. 16)

Опис. Черепашка трохи баштоподібна, майже циліндрична, з тупо заокругленою верхівкою. Оберти злегка або помірно опуклі. Вздовж зовнішнього краю устя у дорослих особин розташоване переважно добре розвинене валикоподібне потиличне потовщення (рис. 16б). Шов досить глибокий, під ним проходить тонке ниткоподібне реберце, найкраще помітне на двох нижніх обертах. Поверхня черепашки дуже блискуча, майже зовсім гладенька (лише при великому збільшенні помітні тонкі лінії наростання). Забарвлення черепашки коричневе або червонувато-коричневе.

Розповсюдження. Гірська і рівнинна частини заходу України.

Екологія. Населяє переважно помірно вологі листяні ліси.

Примітка. Для заходу України згадувався також *Acicula oedogyra* (Paladilhe, 1868), який відрізняється від *A. polita* трохи опуклішими обертами. Проте більшість авторів вважають його лише формою *A. polita*.

2. *Acicula parcelineata* (Clessin, 1911)

Равлик голчастий карпатський

ВЧ = 2,0–2,3 мм, ШЧ = 0,7–0,8 мм, близько 5,5 обертів (рис. 17)

Опис. Форма черепашки наближається до циліндричної: нижні оберти майже точно циліндричні, верхні – досить швидко звужуються у напрямку верхівки. Верхівка дуже тупа, згори плоско заокруглена. Верхні оберти помірно, нижні – дуже слабо опуклі. На відміну від попереднього виду (рис. 16 б), за зовнішнім краєм устя можна побачити максимум сліди потиличного потовщення. Поверхня черепашки дуже блискуча, з чіткими радіальними борознами (добре помітні вже при 20-кратному збільшенні). "Свіжа" черепашка прозора, від майже безбарвної до жовтуватої, з часом стає мутною і білою.

Зауваження до діагностики. Добре відрізняється від інших вітчизняних видів родини завдяки наявності чітких радіальних борозен на поверхні черепашки.

Розповсюдження. Карпатський вид, рідше трапляється на рівнинній частині заходу України.

Екологія. Лісовий вид.

3. *Acicula jankowskiana* Jackiewicz, 1979

Равлик голчастий Янковського

ВЧ = 2,4–2,6 мм, ШЧ = 0,85–0,90 мм, близько 5,5 обертів (рис. 18)

Опис. Черепашка майже циліндричної форми, з дуже тупою верхівкою. Поверхня без радіальних борозен, майже зовсім гладенька і дуже блискуча.

Зауваження до діагностики. Від подібного за розмірами черепашки виду *A. parcelineata* чітко відрізняється відсутністю радіальних борозен.

Розповсюдження та екологія. Вид був описаний польською дослідницею М. Яцкевич з околиць с. Татарів (нині – Кремінці) Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. Інших даних щодо його розповсюдження в Українських Карпатах або екології немає (Анистратенко, Стадниченко, 1994).

4. *Acicula perpusilla* (Reinhardt, 1880)

Равлик голчастий малий

ВЧ = 1,3–2,1 мм, ШЧ = 0,5–0,7 мм, від 4,5 до майже 6 обертів (рис. 19)

Опис. Черепашка майже циліндричної форми, з дуже тупою верхівкою. Оберти злегка опуклі. Потиличного потовщення немає. Поверхня черепашки

дуже блискуча, майже зовсім гладенька. "Свіжа" черепашка прозора, від майже безбарвної до білуватої, з часом стає мутною і білою.

Розповсюдження та екологія. Вид знайдений нещодавно у букових пралісах на півдні Закарпатської обл. (Карпатський біосферний заповідник, 2003 р.). Аналогічно до інших видів *Acicula* населяє загалом вологі лісові біотопи.

Примітка. Для заходу України *A. perpusilla* згадувався раніше лише як сумнівний синонім *A. oedogyra* (Анистратенко, Стадниченко, 1994), який ми розглядаємо лише як внутрішньовидову форму *A. polita* (див. вище). За описом інших авторів (Kerney et al., 1983), *A. perpusilla* чітко відрізняється значно меншими розмірами черепашки, її загальними обрисами, кольором і відсутністю потиличного потовщення.

Родина Ellobiidae – равлики берегові

На заході України родина представлена одним родом *Carychium* з 2 видами. Обидва види розглядалися раніше (Błokowski, 1891 та ін.), як один вид – *C. minimum*. Характерною ознакою черепашки є наявність в усті 3-х зубів: більш або менш розвиненого палатального зуба, довгих парієтальної і колумелярної пластинок, які продовжуються на стовпчику усередині останнього оберту (рис. 20 б, 21 б). За наявності цих пластинок легко впізнати навіть не зовсім добудовані черепашки роду *Carychium*. Форма парієтальної пластинки, помітної при прямому положенні черепашки ліворуч від стовпчика, має діагностичне значення.

Примітка. На "свіжих", напівпрозорих черепашках форму парієтальної пластинки часом можна роздивитися крізь стінку останнього оберту (рис. 20 б, 21 б), не порушуючи цілісності черепашки. В інших випадках можна гострою голочкою обережно видалити частину стінки, як це показано на рисунку 68. Форма парієтальної пластинки є доброю допоміжною ознакою тоді, коли визначити види лише за формою черепашки складно (наприклад, черепашки не зовсім типової форми), або коли виникають сумніви у правильності попереднього визначення.

Таблиця для визначення видів роду *Carychium*

- 1 (2). Черепашка відносно широка, відношення ВЧ/ШЧ переважно менше 2. Оберти злегка опуклі, останній оберт – дуже роздутий. Парієтальна пластинка усередині останнього оберту плавно заокруглена.....
.....*Carychium minimum* (с. 39, рис. 20).
- 2 (1). Черепашка стрункіша, відношення ВЧ/ШЧ переважно більше 2. Оберти опукліші. Останній оберт не такий роздутий порівняно з іншими.

Парієтальна пластинка усередині останнього оберту двічі досить різко вигинається.....*Carychium tridentatum* (с. 39, рис. 21).

1. *Carychium minimum* Müller, 1774

Равлик береговий малий

ВЧ = 1,5–2,2 мм, ШЧ = 0,8–1,1 мм, близько 4,5 обертів (рис. 20)

Опис. Черепашка видовжено-яйцеподібної форми, зі злегка опуклими обертами. У типових форм відношення ВЧ/ШЧ становить від 1,6 до 2,0. Завиток швидко звужується у напрямку верхівки. Поверхня черепашки тонко радіально покреслена, часом майже гладенька. "Свіжі" черепашки безбарвні, дуже блискучі та напівпрозорі, з часом стають білими та непрозорими. Будова устєвої арматури – див. опис родини та визначальну таблицю (теза 1).

Розповсюдження. Переважно у рівнинній та передгірній частині заходу України.

Екологія. Населяє вологі відкриті та лісові біотопи. У лісі цей вид найлегше знайти у товстому шарі вологої (навіть мокрої) листяної підстилки вздовж струмків, у ярах або невеликих заглибленнях поверхні ґрунту.

2. *Carychium tridentatum* (Risso, 1826)

Равлик береговий довгастий

ВЧ = 1,8–2,3 мм, ШЧ = 0,8–1,0 мм, близько 5 обертів (рис. 21)

Опис. Черепашка яйцеподібно-конічна, з опуклими обертами. У типових форм відношення ВЧ/ШЧ становить від 2,1 до 2,4. Завиток повільно і плавно звужується у напрямку верхівки. Забарвлення і структура поверхні черепашки нагадують попередній вид. Будова устєвої арматури – див. опис родини та визначальну таблицю (теза 2).

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Аналогічна з попереднім видом. Часто трапляється разом з *C. minimum*, але може населяти дещо сухіші біотопи.

Примітка. У Карпатах трапляється форма (або підвид?) *elongatum* з дуже видовженою черепашкою.

Родина Succineidae – бурштинівки, або янтарки

Хоча на заході України зареєстровано лише 4 види цієї родини, їх визначення часто вимагає застосування анатомічних ознак. Виключно за формою черепашки завжди можна надійно відрізнити *Succinella oblonga*, часто – черепашки *Succinea putris* з дуже роздутим останнім обертом, а також дрібну форму *Oxyloma elegans* (за стрункою і дрібною черепашкою). Разом з тим, у багатьох випадках неможливо відрізнити черепашки *Oxyloma sarsii* від *O. elegans* (Kerney et al., 1983). Форма черепашки *S. putris* є загалом дуже мінливою, тому часом трапляються особини (і навіть цілі колонії) цього виду

з нетипово стрункими черепашками, які можуть нагадувати черепашки роду *Oxyloma*. Використання співвідношень різних промірів черепашки для діагностики видів роду *Oxyloma* (Шилейко, 1982) є недоцільним, оскільки ці співвідношення повинні не лише підлягати значній мінливості усередині видів, але й змінюватися у процесі росту черепашки.

Рід *Oxyloma* чітко відрізняється від роду *Succinea* звивистим епіфалусом (рис. 28 б). Слід пам'ятати, що епіфалус знаходиться усередині пеніального чохла на задньому кінці пеніса і тому непомітний (рис. 26). Щоб побачити епіфалус, треба гострою голочкою обережно відтягнути та розірвати пеніальний чохол. Два види роду *Oxyloma* відрізняються переважно співвідношенням розмірів дистальних відділів статевої системи (рис. 26 б, в).

Примітка. А. О. Шилейко та І. М. Ліхарев (1986) зауважили, що для родини Succineidae неправомірним є вживання терміну "епіфалус", а можна вести мову лише про задній відділ пеніса, у якому, на відміну від справжнього епіфалусу, не відбувається формування сперматофорів. Ми продовжуємо вживати цей термін для Succineidae переважно тому, що він часто використовується для цієї родини іншими авторами, а також дозволяє чітко уявити положення згаданої структури відносно інших відділів статевої системи.

Таблиця для визначення видів родини Succineidae

- 1 (2). Висота устя лише трохи перевищує 1/2 висоти черепашки, максимум – до 3/5 її висоти. Шов глибокий (це найкраще помітно збоку, між останнім і передостаннім обертами). Черепашка дрібна, її висота не перевищує 8 мм (при 3,5 обертах).....*Succinella oblonga* (с. 41, рис. 22).
- 2 (1). Висота устя більша, не менше 2/3 висоти черепашки. Шов мілкий. Висота черепашки може досягати 20 мм, зрідка більше (при 3–4 обертах).
- 3 (4). Останній оберт дуже роздутий, черепашка широка. Епіфалус не звивистий, без сліпого придатку (рис. 26 а).....
.....*Succinea putris* (с. 41, рис. 23).
- 4 (3). Останній оберт не такий роздутий, черепашка стрункіша (рис. 24, 25). Епіфалус звивистий, зі сліпим придатком (знаходиться усередині пеніального чохла на задньому кінці пеніса – рис. 26 б, 28 б).
- 5 (6). Вагіна відносно коротка і широка, пряма, на задньому кінці розділяється на два протоки майже однакового діаметру: протоку сім'яприймача і яйцепровід (рис. 27). Протока сім'яприймача не коротша, ніж вагіна.....*Oxyloma elegans* (с. 42, рис. 24).
- 6 (5). Вагіна довга і відносно тонка, утворює 1–2 плавні вигини (рис. 28). Протока сім'яприймача значно вужча, ніж яйцепровід (рис. 28), і коротша,

ніж вагіна. Пеніс відносно довший, ніж у попереднього виду.....
 .....*Oxyloma sarsi* (с. 42, рис. 25).

1. *Succinella oblonga* (Draparnaud, 1801)

Бурштинівка мала

ВЧ = 6–8 мм, до 3,5 (за іншими даними – до 4,5) обертів (рис. 22)

Опис. Черепашка чітко відрізняється від інших вітчизняних видів родини дуже опуклими обертами, розділеними глибоким швом (не слід плутати "дуже опуклі" та "значно розширені" або "дуже роздуті" оберти, оскільки останній оберт у всіх бурштинівок є значно ширшим порівняно з іншими), а також відносно нижчим устям. Стінки черепашки тонкі та дуже ламкі. Поверхня не є дуже блискучою, досить грубо і нерегулярно радіально покреслена, у живих молюсків часто вкрита екскрементами та маленькими грудочками ґрунту. Забарвлення черепашки переважно від зеленкувато-сірого до світло-рогового.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Населяє переважно вологі відкриті або частково затінені біотопи вздовж водойм або на значній відстані від них.

2. *Succinea putris* (Linnaeus, 1758)

Бурштинівка звичайна

ВЧ = 16–20 мм (зрідка – більше), ШЧ = 8–12 мм, до 3,5 (зрідка до 4) обертів (рис. 23, 26а)

Опис. Черепашка гостро-яйцеподібна. Останній оберт дуже роздутий, на спинній стороні – значно сплюснений, а біля шва – майже зовсім плаский (див. збоку). Шов мілкий. Стінки черепашки дуже тонкі та ламкі, у "свіжих" черепашок дуже просвічують. Поверхня нерівномірно вкрита більш або менш вираженими радіальними зморшками. Забарвлення черепашки світло-рогове, бурштинове, жовте або сірувате. Часом черепашки здаються майже чорними, але це не колір власне черепашки, а колір помітного крізь неї тіла молюска.

Можливі помилки у визначенні. Часом трапляються окремі особини або навіть цілі колонії з нетипово стрункою формою черепашки, які можуть нагадувати черепашки роду *Oxyloma*. У сумнівних випадках рекомендується провести розтин (див. також опис родини).

Розповсюдження. Переважно у рівнинній і передгірній частині заходу України.

Екологія. Населяє переважно вологі біотопи з високою трав'яною рослинністю. Найчастіше трапляється вздовж водойм або на вологих луках.

3. *Oxyloma elegans* (Risso, 1826)

Бурштинівка струнка

ВЧ = 9–12 мм (рідше – до 20 мм), ШЧ = до 9 мм, до 3 обертів (рис. 24, 27)

Синонім: *Oxyloma pfeifferi* (Rossmässler, 1835)

Опис. Черепашка загалом подібна до черепашки *Succinea putris* (рис. 23), але стрункіша, з менш роздутим останнім обертом. Будова статевої системи – рисунки 26б і 27 та визначальна таблиця (тези 4 і 5). Ще одна характерна ознака виду (Шилейко, Лихарев, 1986): якщо розташувати відпрепаровану статеву систему так, як це показано на рисунку 27, яйцепровід різко вигинається і проходить за вагіною.

Зауваження до діагностики. А. О. Шилейко та І. М. Лихарев (1986) вказують наступні конхологічні ознаки, за якими можна розрізнити черепашки *O. elegans* і *O. sarsii*. У *O. elegans* спинна поверхня останнього оберту (див. збоку) рівномірно вигнута, під швом не сплюснена (рис. 24), а у *O. sarsii* більш або менш сплюснена під швом (рис. 25). Ми не можемо наразі прокоментувати сталість цих ознак, а також легкість і ефективність їх застосування на практиці. Тому радимо при визначенні молюсків роду *Oxyloma* завжди (якщо є така можливість) використовувати анатомічні ознаки.

Розповсюдження. Переважно у рівнинній та передгірній частині заходу України.

Екологія. Амфібіотичний вид, населяє лише дуже вологі біотопи (береги водойм, болота тощо), часто тримається на листі водяних рослин, може тривалий час перебувати у воді.

Примітка. Вид дуже мінливий за розмірами. Його дрібнішу форму раніше вважали самостійним видом *O. pfeifferi*. Ця форма, здається, частіше трапляється на заході України.

4. *Oxyloma sarsii* (Esmark, 1886)

Бурштинівка Сарса

ВЧ = 12–15 мм (рідше – до 20 мм), до 3 обертів (рис. 25, 28)

Опис. Черепашка дуже подібна до черепашки попереднього виду.

Зауваження до діагностики. Див. *Oxyloma elegans* (с. 42).

Розповсюдження. Вид кілька разів згадувався для заходу України. Проте точну картину його розповсюдження у цьому регіоні з'ясувати важко, оскільки його тривалий час не відрізняли від *O. elegans*.

Екологія. Аналогічна з *O. elegans*.

Родина Cochlicoridae – агатівки

На заході України зареєстровано 3 види роду *Cochlicopa*, які раніше (Лихарев, Раммельмейер, 1952 та ін.) об'єднували до одного виду – *C. lubrica*. Крім того, у центральній та південній частині України (Корнюшин, 1994) був знайдений ще один вид, конхологічно дуже подібний до *C. lubrica* – *C. repentina* Hudес, 1960. Дуже імовірно є його присутність також на заході України, оскільки анатомічних досліджень агатівок у цьому регіоні взагалі не проводилося, а без цього відрізнити *C. repentina* від *C. lubrica* практично неможливо. Проте до цього часу немає остаточних доказів того, що *C. repentina* є самостійним видом, а не внутрішньовидовою формою *C. lubrica* з менш розвиненим чоловічим копулятивним апаратом. Тому у визначнику наводимо лише 3 види, розрізнити які можна на підставі конхологічних ознак: *C. lubrica*, *C. lubricella* і *C. nitens*.

Примітка. Для диференціації видів роду *Cochlicopa* часто використовується ширина черепашки (Шилейко, 1984 та ін.). Але, за даними інших авторів (Kerney et al., 1983), її значення можуть частково перекриватися для таких пар видів, як *C. nitens* і *C. lubrica*, *C. lubrica* і *C. lubricella*. Крім того, різні автори вказують дещо різні межі внутрішньовидової мінливості цього показника. А ширина черепашки у значній мірі залежить не лише від видової належності особини, але й від висоти черепашки. Тому слід пам'ятати, що ширина черепашки досить часто є доброю діагностичною ознакою лише у сукупності з формою черепашки.

Таблиця для визначення видів роду *Cochlicopa*

- 1 (2). Ширина черепашки коливається від 2,8 до 3,2 мм. Черепашка відносно широка, з дещо опуклішими обертами, глибшим швом і трохи загостреною верхівкою. Населяє дуже вологі біотопи.....
.....*Cochlicopa nitens* (с. 45, рис. 29).
- 2 (1). Ширина черепашки рідко перевищує 2,7 мм (максимум – до 2,9 мм). Черепашка стрункіша (рис. 30, 31), зі злегка опуклими обертами та відносно тупою верхівкою. Населяють не лише вологі, але й сухі біотопи.
- 3 (4). Ширина черепашки звичайно не перевищує 2,1–2,2 мм, часто – не більше 2,0 мм. Черепашка стрункіша, її форма більш наближається до циліндричної. Населяє переважно сухі відкриті біотопи.....
.....*Cochlicopa lubricella* (с. 44, рис. 31).
- 4 (3). Ширина черепашки коливається від 2,2 до 2,9 мм (переважно – 2,4–2,7 мм). Черепашка не така струнка, з більш розширеним останнім обертом, має чітку яйцеподібно-конічну форму (рис. 3, *Н1*). Населяє найрізноманітніші типи біотопів, серед яких також сухі та відкриті.....
.....*Cochlicopa lubrica* (с. 44, рис. 30).

1. *Cochlicopa lubrica* (Müller, 1774)

Агатівка звичайна

ВЧ = 5,3–6,2 мм (рідше 5,0–7,5 мм), ШЧ = 2,4–2,7 мм (рідше 2,2–2,9), 5,5–6 обертів (рис. 30)

Опис. Черепашка яйцеподібно-конічна, з досить тупою верхівкою і помірно роздутим останнім обертом. Оберти злегка опуклі. Краї устя не відгорнуті, зі світлою губою. На колумелярному краї устя можна помітити невелику складочку або вертикальне потовщення, яке є залишком колумелярної пластинки. "Свіжа" черепашка дуже блискуча, від просвічуючої до напівпрозорої. Її поверхня майже гладенька, лише при 20-кратному або більшому збільшенні можна помітити тонкі радіальні зморшки. Забарвлення черепашки коливається від жовтувато- до темно- або червонувато-рогового.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Населяє широкий спектр біотопів – від вологих лісових до сухих і відкритих.

2. *Cochlicopa lubricella* (Porro, 1838)

Агатівка струнка

ВЧ = 3,8–5,7 мм (за іншими даними – до 6,8 мм), ШЧ = 1,8–2,2 мм (за іншими даними – до 2,5 мм), 4–5,5 обертів (рис. 31)

Опис. Черепашка загалом подібна до черепашки *Cochlicopa lubrica* (рис. 30), але стрункіша, а її форма більш наближається до циліндричної. Забарвлення дещо світліше, від світло-рогового до світло-коричневого. Поверхня часто не така блискуча.

Зауваження до діагностики. У різних авторів немає єдності щодо меж внутрішньовидової мінливості розмірів черепашок цього виду. Більш того, вказані різними авторами розміри часом навіть частково не перекриваються! Наприклад, для Середньої та Північної Європи (Kerney et al., 1983) вказують ВЧ = 4,5–6,8 мм, ШЧ = 2,1–2,5 мм; для території колишнього СРСР (Шилейко, 1984) – значно менші: ВЧ = 3,8–5,2 мм, ШЧ = 1,8–2,0. Найсуттєвішою є розбіжність у ширині черепашки, оскільки саме менші значення ШЧ часто використовують для відокремлення *C. lubricella* від *C. lubrica* (див. також опис родини). За нашими даними, у сухих відкритих біотопах ширина черепашки *C. lubricella* переважно не перевищує 2,0 мм (чому відповідає також відносно невелика ВЧ). У частково затінених біотопах трапляються вищі черепашки, ШЧ в яких може досягати 2,1–2,2 мм (переважно за рахунок дещо виступаючого убік устя). Проте ані власні збори, ані фондові матеріали Державного природознавчого музею (м. Львів) не дають можливості підтвердити присутність на заході України особин *C. lubricella* з ШЧ до 2,5 мм.

Розповсюдження. Переважно у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Населяє переважно відкриті сухі біотопи. Загалом надає перевагу сухішим біотопам, ніж *C. lubrica*, хоча обидва види досить часто трапляються разом. Кальцефільний вид.

Примітка. У старіших роботах згадується, як окремі форми *C. lubrica* – *var. lubricella, exigua, minima, columna*.

3. *Cochlicopa nitens* (Gallenstein, 1848)

Агатівка широка

ВЧ = 6,2–7,5 мм, ШЧ = 2,8–3,2 мм, до 5,5 обертів (рис. 29)

Опис. Черепашка загалом подібна до черепашки *Cochlicopa lubrica* (рис. 30), але ширша (це стосується абсолютної і відносної ширини черепашки), з дещо опуклішими обертами та глибшим швом. Верхівка черепашки виглядає дещо загостреною у порівнянні з досить тупими верхівками інших видів *Cochlicopa*. Забарвлення черепашки відносно темне – від каштанового до червонувато-рогового.

Розповсюдження. Вид зареєстрований у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Населяє дуже вологі біотопи: болота, береги водойм, дуже вологі лісові ділянки тощо. Кальцефільний вид.

Примітка. У старіших роботах (Лихарев, Раммельмейер, 1952 та ін.) вид розглядали лише як форму *C. lubrica* (*var. nitens*).

Родина Valloniidae – равлики дернові

Таблиця для визначення видів родини Valloniidae

- 1 (8). Черепашка дуже сплюснена – низько-конічна (рис. 34, 36), білувата, з досить міцними стінками та товстою білою губою в усті.
- 2 (3). Останній оберт перед устям різко опускається, тому місця прикріплення устя до стінки попереднього оберту дуже зближені (рис. 34 а). Поверхня вкрита рідко розташованими шкірястими ребрами, які легко стираються.....*Vallonia costata* (с. 47, рис. 34).
- 3 (2). Останній оберт перед устям максимум трохи опускається, тому місця прикріплення устя до стінки попереднього оберту залишаються на значній відстані один від одного (рис. 36 а). Поверхня від тонко радіально покресленої до ребристо покресленої або ребристої (рис. 35), але в останньому випадку невисокі ребра або грубі зморшки розташовані густіше і переважно не мають шкірястої облямівки.
- 4 (5). Поверхня черепашки густо вкрита грубими радіальними зморшками або низькими ребрами.....*Vallonia enniensis* (с. 49, рис. 35).
- 5 (4). Поверхня черепашки максимум грубо і нерівномірно радіально покреслена.

- 6 (7). Палатальний і базальний краї устя різко вигинаються назовні (лише у черепашок з повністю сформованим устям і міцною губою!). Останній оберт перед устям розширюється лише трохи швидше, тому загальні обриси черепашки згори або знизу переважно округлі або дещо овальні.....*Vallonia pulchella* (с. 48, рис. 36).
- 7(6). Палатальний і базальний краї устя не вигинаються назовні або вигинаються дуже слабо і плавно. Останній оберт перед устям розширюється значно швидше, тому загальні обриси черепашки переважно овальні, рідше – майже округлі.....*Vallonia excentrica* (с. 48, рис. 37).
- 8 (1). Висота черепашки майже дорівнює її ширині. Черепашка дзигоподібної (рис. 32) або широко-конічної (рис. 33) форми, рогового кольору, з тонкими стінками. Устя з тонкими і ламкими краями, максимум – з погано вираженою світлою губою.
- 9 (10). Черепашка дзигоподібна, з тупим конічним завитком. Поверхня вкрита рідко розташованими шкірястими ребрами, які переходять у шипи над периферією обертів.
[Шкірясті ребра на черепашках легко стираються!]......*Acanthinula aculeata* (с. 46, рис. 32).
- 10 (9). Черепашка широко-конічна, з куполоподібним завитком. Поверхня густо вкрита тонкими пластинчастими ребрами.....*Spermodea lamellata* (с. 47, рис. 33).

1. *Acanthinula aculeata* (Müller, 1774)

Равлик (дерновий) колючий

ВЧ = 1,7–2,1 мм, ШЧ = 2,0–2,3 мм, 4 оберти (рис. 32)

Опис. Черепашка дзигоподібна, з тупим конічним завитком і дуже опуклими обертами. Пупок вузький, проколоподібний, трохи прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя. Поверхня черепашки вкрита рідко розташованими радіальними шкірястими ребрами, які переходять над периферією обертів у гострі трикутні шипи. На останньому оберті – близько 20–30 ребер. При великому збільшенні між ребрами можна побачити тонкі радіальні зморшки, а на ембріональній черепашці – густі спіральні лінії. Забарвлення черепашки від світло- до темно-рогового.

Зауваження до діагностики. Шкірясті ребра легко стираються, але черепашку *A. aculeata* можна досить просто визначити також без них – за характерною формою. Дзигоподібна форма дозволяє відрізнити *A. aculeata* також від черепашок молодих особин *Sphyradium doliolum* (рис. 56 б), які теж мають шкірясті ребра, хоча й не такі високі.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Населяє переважно лісові біотопи, може траплятися також серед чагарників. Обирає місця з підвищеною вологістю, наприклад, у товстому шарі лісової підстилки.

2. *Spermodea lamellata* (Jeffreys, 1830)

Равлик дерновий пластинчастий

ВЧ = 1,9–2,3 мм, ШЧ = 2,0–2,3 мм, до 6 обертів (рис. 33)

Опис. Черепашка широко-конічна, з куполоподібним завитком. Оберти дуже опуклі, ніби східчасті, дуже повільно наростають у ширину. Пупок вузький, відкритий або трохи прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя. Його ширина становить 1/8 – 1/9 ширини черепашки. Поверхня черепашки густо вкрита тонкими пластинчастими радіальними ребрами (на останньому оберті – близько 80 ребер). Забарвлення черепашки рогове або червонувато-рогове.

Розповсюдження. У фондах Державного природознавчого музею (м. Львів) зберігається 1 черепашка *S. lamellata* з околиць с. Текуче Косівського р-ну Івано-Франківської обл. (B.Nekowski, 1891; Сверлова, 2004б). Інших даних щодо присутності цього виду в Україні немає.

Екологія. Населяє підстилку листяних і мішаних лісів.

3. *Vallonia costata* (Müller, 1774)

Равлик дерновий ребристий

ВЧ = 1,1–1,4 мм, ШЧ = 2,1–2,8 мм, переважно 3–3,5 обертів (рис. 34)

Опис. Черепашка низько-конічна. Пупок відкритий, перспективний, його ширина може досягати майже 1/3 ширини черепашки. Черепашка сірувато-біла або жовтувато-сіра, просвічує; з часом стає білуватою і непрозорою. Поверхня черепашки вкрита рідко розташованими пластинчастими ребрами, а між ребрами – радіально покреслена. Ребра складаються з двох частин: 1) вапнякової у вигляді малопомітних радіальних зморшок; 2) конхіолінової у вигляді розташованої зверху високої (близько 0,05–0,07 мм) шкірястої облямівки, яка досить легко стирається. Ще одна характерна ознака виду полягає у тому, що останній оберт перед устям суттєво опускається (найкраще помітно при прямому положенні черепашки), тому верхнє місце прикріплення устя до стінки попереднього оберту значно наближається до нижнього (це найкраще помітно знизу). Краї устя значно, але досить плавно відгорнуті. Губа товста, біла.

Зауваження до діагностики. "Свіжі" черепашки *V. costata* з високими та рідко розташованими шкірястими ребрами легко відрізнити від черепашок інших видів на усіх стадіях розвитку. Проте не слід забувати, що конхіолінова облямівка ребер легко стирається, і поверхня черепашки *V. costata* починає нагадувати інші види роду *Vallonia*. Тому надійнішою

ознакою є значно опущений перед устям останній оберт черепашки, але таким чином можна визначити лише повністю сформовані черепашки.

Розповсюдження. Звичайний вид у рівнинній і передгірній частині заходу України.

Екологія. Населяє переважно помірно сухі лучні біотопи, рідше – відносно сухі, розріджені ліси; але трапляється часом на вологих і навіть дуже вологих ділянках. Кальцефільний вид. Часто утворює великі та щільні популяції, окремо або разом з іншими видами *Vallonia*.

4. *Vallonia pulchella* (Müller, 1774)

Равлик дерновий гладенький

ВЧ = 1,0–1,5 мм, ШЧ = 2,0–2,7 мм, переважно 3–3,5 оберти (рис. 36)

Опис. Черепашка низько-конічна, білувата. Пупок відкритий, перспективний, займає близько 1/4 ширини черепашки. Поверхня черепашки від тонко до грубо і нерівномірно радіально покресленої, у "свіжих" черепашок досить блискуча. Останній оберт перед устям не опущений або лише злегка опущений (найкраще помітно при прямому положенні черепашки), тому верхнє місце прикріплення устя до стінки попереднього оберту залишається на значній відстані від нижнього (найкраще помітно знизу). Палатальний і базальний краї устя надзвичайно різко відгорнуті (в інших вітчизняних видів *Vallonia* – майже не відгорнуті або відгорнуті значно, але плавніше).

Зауваження до діагностики. У великих вибірках часто трапляються окремі черепашки, зовні повністю сформовані, але з порівняно тонкою губою і практично не відгорнутими краями. Процес формування устя у них, очевидно, лише наближається до завершення. Не слід плутати такі черепашки з черепашками *V. excentrica* (рис. 37), які не мають значно відгорнутих країв устя навіть за наявності товстої губи, а також відрізняються формою останньої чверті останнього оберту. Це особливо важливо тому, що обидва види часто трапляються поруч. Слід також зауважити, що недобудовані черепашки двох видів відрізнити у більшості випадків неможливо.

Див. також *Vallonia excentrica* (с. 49).

Розповсюдження. Звичайний вид у рівнинній і передгірній частині заходу України.

Екологія. Аналогічна з попереднім видом, але частіше трапляється у вологих біотопах, наприклад, вздовж струмків.

Примітка. У старіших роботах під назвою "*V. pulchella*" об'єднували *V. pulchella*, *V. excentrica* і *V. enniensis*.

5. *Vallonia excentrica* Sterki, 1892

Равлик дерновий овальний

ВЧ = 1,1–1,4 мм, ШЧ = 2,0–2,5 мм, близько 3 обертів (рис. 9, 37)

Опис. Черепашка подібна до черепашки попереднього виду. Головна відмінність полягає у тому, що палатальний і базальний краї устя майже не відгорнуті. Остання чверть останнього оберту у повністю сформованій черепашки переважно значно розширена, тому черепашка часто набуває овальних обрисів (якщо розглядати її згори або знизу), а пупок – ексцентричної форми (рис. 9).

Зауваження до діагностики. Іноді *V. excentrica* відрізняють від *V. pulchella* лише на підставі овальних (а не округлих) обрисів черепашки у поєднанні з ексцентричним пупком. Це значно знижує достовірність визначення, оскільки черепашки *V. pulchella* також можуть мати більш або менш овальну черепашку з дещо ексцентричним пупком, і навпаки. Імовірно, форма черепашки значною мірою залежить від зовнішніх умов, в яких мешкає та чи інша популяція.

Див. також *Vallonia pulchella* (с. 48).

Розповсюдження. Трапляється на заході України дещо рідше, ніж попередній вид.

Екологія. Населяє переважно відкриті сухі біотопи, часто разом з іншими видами *Vallonia*.

6. *Vallonia enniensis* (Gredler, 1856)

Равлик дерновий тірольський

ВЧ = 1,1–1,4 мм, ШЧ = 2,1–2,8 мм, близько 3 (за іншими даними – до 4) обертів (рис. 35)

Опис. Черепашка подібна до черепашки *V. pulchella*. Головна відмінність полягає у скульптурі поверхні, представленій дуже грубими радіальними зморшками або низькими ребрами. Ребра, на відміну від *V. costata* (рис. 34), розміщені досить густо і не мають високої шкірястої облямівки. Низька облямівка може спостерігатися лише у не повністю сформованих "свіжих" черепашок. У проміжках між ребрами можна помітити слабшу радіальну покресленість. Палатальний і базальний краї устя досить суттєво і різко відгорнуті. Пупок переважно коротко-овальної форми та трохи ексцентричний, рідше – округлий.

Зауваження до діагностики. Ребра на черепашках *V. enniensis* є дещо надійнішою ознакою для визначення "старих" черепашок, ніж шкірясті ребра *V. costata*, які легко стираються і залишають після себе лише тонкі зморшки.

Розповсюдження. Вид зрідка трапляється у рівнинній частині заходу України.

Екологія. На відміну від інших видів роду *Vallonia*, не лише теплолюбний, але й вологолюбний вид. Заселяє переважно вологі луки, відкриті береги водойм. Рідше трапляється у чагарникових заростях або на узліссях.

Родина Pupillidae – равлики мохові

Раніше родина об'єднувала представників різних, за сучасними поглядами, родин: Pupillidae, Vertiginidae, Orculidae, Chondrinidae (Лихарев, Раммельмейер, 1952 та ін.). Нині її об'єм суттєво зменшився.

На заході України зареєстровано 4 види роду *Pupilla*, хоча регулярно трапляється на цій території лише *P. muscorum*. Для правильного визначення видів важливим є комплекс ознак, який складається з ширини черепашки, ступеня опуклості обертів, кількості та частково ступеня розвитку зубів в усті. Максимально в усті може знаходитися 3 зуба: парієтальна пластинка, колумелярний і палатальний зуби. Останній розташований на деякій відстані від палатального краю устя, отже, у його глибині, але завжди добре помітний при прямому положенні черепашки. Палатальний зуб має вигляд від маленького горбочка з приблизно округлими обрисами до видовженої складочки. Крім того, може спостерігатися невелике потовщення на палатальному краї устя. Кількість зубів в окремих видів, популяцій і навіть особин часто зменшується, до повної їх втрати.

Таблиця для визначення видів роду *Pupilla*

- 1 (6). Черепашка яйцеподібно-циліндрична (рис. 3, У). Оберти злегка опуклі, до майже плоских.
- 2 (3). При 6–7 обертах ширина черепашки становить 1,7–1,8 мм (найчастіше – 1,75 мм). В усті розташовано 1–2 зуба, або зуби повністю відсутні.....
.....*Pupilla muscorum* (с. 51, рис. 38).
- 3 (2). При 6–7 обертах ширина черепашки не перевищує 1,5 мм. В усті 2 або 3 зуба.
- 4 (5). В усті майже завжди 3 зуба. Колумелярний зуб переважно добре розвинений, часом загострений.
[Інша форма черепашки, ніж зображена на рис. 40!].....
.....*Pupilla triplicata* (с. 52).
- 5 (4). В усті 2 зуба: парієтальний і палатальний (іноді дуже маленький). Колумелярний зуб відсутній.
[В окремих екземплярів може спостерігатися невелике потовщення на колумелярному краї!].....*Pupilla bigranata* (с. 51, рис. 39).
- 6 (1). Форма черепашки циліндрична (рис. 3, Р) або наближається до неї. Оберти опуклі.
- 7 (8). При 6–7 обертах ширина черепашки не перевищує 1,5 мм. В усті переважно 3 зуба.....*Pupilla triplicata* (с. 52, рис. 40).
- 8 (7). При 6–7 обертах ширина черепашки не менше 1,6 мм (частіше від 1,7 до 1,8 мм). В усті переважно не більше 2 зубів, або зуби повністю відсутні.....*Pupilla sterri* (с. 52, рис. 41).

1. *Pupilla muscorum* (Linnaeus, 1758)

Равлик моховий звичайний

ВЧ = 2,8–4,0 мм, ШЧ = 1,7–1,8 мм (переважно 1,75 мм), 6–8 обертів (рис. 38)

Опис. Черепашка яйцеподібно-циліндрична, з дуже змінною висотою та відносно сталою і майже незалежною від висоти шириною. Оберти злегка опуклі, розділені неглибоким швом. Це стосується й нетипово високих черепашок, форма яких може наближатися до циліндричної (рис. 3, *P*). Верхівка переважно конічно-заокруглена. Ступінь розвитку потиличного потовщення (рис. 10) різний. Як правило, у нижчих черепашок воно розвинене краще і забарвлене світліше (отже, набагато краще помітне). Губа широка, біла. В усті черепашки розташований переважно один зуб (парієтальна пластинка), до неї може додаватися невелике потовщення на палатальному краї. Іноді набір зубів інший, але їх загальна кількість звичайно не перевищує 2. Колумелярний зуб відсутній або погано розвинений, у вигляді невеликого набряку. Досить часто зуби повністю відсутні. Поверхня черепашки тонко і дещо нерівномірно радіально покреслена. Забарвлення черепашки від рогового до темно-каштанового або червонувато-коричневого.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Населяє переважно відносно сухі та відкриті біотопи. Кальцефільний вид.

Примітка. За даними А. О. Шилейка (1984), мінімальна ширина черепашки *P. muscorum* може становити 1,6 мм. Інші літературні дані та вибіркові проміри власних зборів і фондових матеріалів Державного природознавчого музею (м. Львів) не підтверджують наявності черепашок з ШЧ < 1,70–1,75 мм (навіть у випадку нетипово низької ВЧ). Можливо, черепашки *P. muscorum* з ШЧ = 1,6 мм є рідкісним явищем або взагалі не трапляються на заході України. Тому цей вид завжди можна чітко відрізнити від *P. bigranata* з подібною формою черепашки та ШЧ = 1,5 мм.

2. *Pupilla bigranata* (Rossmässler, 1839)

Равлик моховий малий

ВЧ = 2,0–2,9 мм, ШЧ = 1,5 мм, 6–7 обертів (рис. 39)

Опис. Черепашка яйцеподібно-циліндрична, зі злегка опуклими обертами. Загалом дуже нагадує черепашку *Pupilla muscorum*, але помітно менших розмірів: у *P. muscorum* ШЧ становить переважно 1,75 мм, у *P. bigranata* – 1,5 мм. Потиличне потовщення і губа добре розвинені. В усті 2 зуба: невеликий парієтальний і палатальний. Ступінь розвитку палатального зуба коливається від невеликого і малопомітного "набряку" до чіткого горбочка або видовженої складочки. Поверхня черепашки дуже тонко і

невизначено радіально покреслена, майже гладенька. Забарвлення черепашки рогове або коричнювате, потиличне потовщення – світліше.

Зауваження до діагностики. Див. примітку до *Pupilla muscorum* (с. 51).

Розповсюдження. Трапляється у рівнинній частині заходу України, але значно рідше, ніж *P. muscorum*.

Екологія. Населяє сухі та теплі відкриті біотопи. Кальцефільний вид.

3. *Pupilla triplicata* (Studer, 1820)

Равлик моховий тризубий

ВЧ = 2,0–3,2 мм, ШЧ = 1,3–1,5 мм, 6–7 обертів (рис. 40)

Опис. Черепашка переважно циліндричної форми (рис. 3, *P*), з майже напівкруглою верхівкою і досить опуклими обертами. Рідше трапляються яйцеподібно-циліндричні черепашки (рис. 3, *У*) з майже плоскими обертами, проте невідомо, чи присутня така форма на заході України. Потиличне потовщення велике, світле. Губа відносно вузька. В усті майже завжди 3 зуба (див. опис родини). Колумелярний зуб переважно добре розвинений, часом загострений, на відміну від інших видів роду *Pupilla*. Палатальний зуб у вигляді складки, а не горбочка, часто помітний крізь стінку черепашки у вигляді світлої лінії. Назовні палатальній складці може відповідати невелика борозна або ямка. Поверхня черепашки переважно тонко і густо радіально покреслена, іноді скульптурні елементи розпливчасті та розташовані відносно рідко. Забарвлення черепашки рогове, з різними відтінками.

Розповсюдження. Вид згаданий для Українських Карпат та рівнинної частини заходу України. Трапляється рідко.

Екологія. Населяє сухі відкриті біотопи, переважно у передгір'ях. Кальцефільний вид.

Примітка. За даними А.О.Шилейка (1984) ширина черепашки *P. triplicata* може іноді досягати 1,6 мм, за даними інших авторів – ніколи не перевищує 1,5 мм.

4. *Pupilla sterri* (Voith, 1838)

Равлик моховий опуклий

ВЧ = 2,8–3,5 мм, ШЧ = 1,6–1,8 мм, 6–7 обертів (рис. 41)

Опис. Черепашка циліндричної форми, верхівка заокруглена. Оберти дуже опуклі. Потиличне потовщення і губа розвинені досить добре. Зубів переважно 2: паріетальний і палатальний. Останній видовжений, але менше, ніж у *P. triplicata*. Назовні палатальному зубу відповідає невелика ямка. Зрідка присутній колумелярний зуб у вигляді невеликого горбочка. Іноді в усті залишається лише один зуб або зуби повністю відсутні. Поверхня черепашки досить грубо радіально покреслена. На "свіжих" черепашках і особливо на верхніх обертах можна помітити на радіальних зморшках низьку

шкірясту облямівку. Забарвлення черепашки від світло- до червонувато-рогового, потиличне потовщення світле.

Розповсюдження. На заході України вид був широко розповсюджений у плейстоцені. Зараз зареєстровано лише кілька реліктових популяцій у південній частині Українських Карпат і на території заповідника "Медобори" у Тернопільській обл.

Екологія. Переважно гірський вид. Населяє сухі, відкриті біотопи. Кальцефіл.

Родина Vertiginidae – равлики-завитки

Більшість представників родини має добре розвинену устеву арматуру, а кількість, форма, розташування зубів часто є добрими діагностичними ознаками. Слід особливо зауважити, що на рисунках 42–46 показаний типовий набір зубів в усті. У більшості видів роду *Vertigo* частина зубів у окремих екземплярів може бути відсутньою (Pokryszko, 1990). Такі зуби не відмічено чорним кольором на рисунку 49. Крім того, на деяких черепашках можуть зрідка спостерігатися невеликі додаткові зубчики.

За літературними даними, на заході України трапляються 2 види роду *Columella*. Проте *C. columella* до недавнього часу відрізняли від *C. edentula* лише на підставі дещо розширеного останнього оберту, трохи більшої кількості обертів і, відповідно, вищої черепашки. Пізніша ревізія роду (Pokryszko, 1990) довела, що обидва типи черепашок можуть траплятися в обох видів (рис. 50, 51), часто – у межах однієї популяції. Тому присутність справжнього *C. columella* на заході України наразі вимагає підтвердження.

Таблиця для визначення видів родини Vertiginidae

- 1 (14). Черепашка яйцеподібна (рис. 3, Φ , X), рідше – яйцеподібно-циліндрична (рис. 45), закручена праворуч або ліворуч. Останній оберт займає більше половини висоти черепашки. Устя з зубами, добре помітними при прямому положенні черепашки (рис. 42).
- 2 (5). Черепашка закручена ліворуч.
- 3 (4). Наявні 2 колумелярні пластинки, розташовані горизонтально. Обидва палатальні зуби у вигляді невеликих складок. Палатальна стінка устя назовні без глибокої поздовжньої борозни.....*Vertigo pusilla* (с. 55, рис. 47).
- 4 (3). Колумелярна пластинка лише одна, розташована вертикально. Нижня палатальна складка коротка, верхня – дуже довга, досягає спинної сторони останнього оберту. Назовні верхній палатальний складці відповідає глибока борозна.....*Vertilla angustior* (с. 57, рис. 48).
- 5 (2). Черепашка закручена праворуч.

- 6 (9). На парієтальній стінці устя є як мінімум 2 нормально розвинених зуба (рис. 42, 43).
- 7 (8). Середні оберти черепашки рівномірно радіально ребристо покреслені. Ширина черепашки не більше 1,2 мм.....*Vertigo substriata* (с. 55, рис. 43).
- 8 (7). Поверхня черепашки майже гладенька, із згладженими та нерівномірно розташованими радіальними зморшками. Черепашка дуже широка (від 1,2 до 1,4 мм), кулясто-яйцеподібної форми.....*Vertigo antivertigo* (с. 55, рис. 42).
- 9 (6). На парієтальній стінці устя лише один зуб (у рідкісних випадках є також невеликий ангулярний зубчик).
- 10 (11). У базально-колумелярному куті устя часто є зуб. Якщо він відсутній, загальна кількість зубів ніколи не буває менше 4. Потиличне потовщення (рис. 10) переважно добре розвинене, у вигляді валика, паралельного краю устя.
[Зрідка потиличне потовщення погано розвинене або відсутнє!].....*Vertigo pugnaea* (с. 56, рис. 44).
- 11 (10). У базально-колумелярному куті устя ніколи немає зуба. Загальна кількість зубів може редукуватися до 2 або 3. Потиличне потовщення відсутнє або погано розвинене, обмежене лише нижньою частиною останнього оберту.
- 12 (13). Черепашка яйцеподібно-циліндрична, відносно струнка.....*Vertigo alpestris* (с. 56, рис. 45).
- 13 (12). Черепашка яйцеподібна.....*Vertigo geyeri* (с. 56, рис. 46).
- 14 (1). Черепашка більш або менш правильної циліндричної форми (рис. 3, *P*, *T2*), закручена завжди праворуч. Останній оберт займає менше половини висоти черепашки. Устя з зубами або без них. Палатальний зуб, якщо він є, розташований глибоко в усті (рис. 52), може бути непомітним або погано помітним при прямому положенні черепашки.
- 15 (20). Черепашка дуже струнка (рис. 52–54), її ширина не перевищує 1,0 мм. Поверхня рівномірно вкрита тонкими радіальними ребрами.
- 16 (17). Устя черепашки без зубів.....*Truncatellina cylindrica* (с. 59, рис. 54).
- 17 (16). Устя черепашки з зубами (при прямому положенні черепашки найкраще помітним є парієтальний зуб).
- 18 (19). Палатальний край устя широко відгорнутий, з товстою білою губою. Палатальний зуб помітний (хоча й погано) при прямому положенні черепашки.....*Truncatellina costulata* (с. 58, рис. 52).
- 19 (18). Палатальний край устя лише трохи відгорнутий, з тонкою губою. Палатальний зуб при прямому положенні черепашки не помітний.....*Truncatellina claustralis* (с. 58, рис. 53).
- 20 (15). Черепашка не така струнка (рис. 50, 51), її поверхня лише тонко і нерівномірно радіально покреслена.

- 21 (22). У черепашок дорослих особин устя овальне, витягнуте у вертикальному напрямку. Черепашка має досить правильну циліндричну форму, з широко заокругленою верхівкою. Крізь стінку черепашки живих особин можна помітити одну темну пігментовану пляму на вісцеральному мішку (рис. 51 в), зрідка – з маленькою додатковою плямкою поруч (рис. 51 г).....*Columella columella* (с. 58, рис. 51).
- 22 (21). У черепашок дорослих особин устя майже квадратне. Черепашка переважно циліндрична з конічною верхівкою. На вісцеральному мішку дві темно пігментовані плями (рис. 50 в), іноді з'єднані вузькою перемичкою (рис. 50 г).....*Columella edentula* (с. 57, рис. 50).

1. *Vertigo antivertigo* (Draparnaud, 1801)

Равлик-завиток широкий

ВЧ = 2,0–2,2 мм (рідше 1,7–2,3 мм), ШЧ = 1,2–1,4 мм, до 5 обертів (рис. 42, 49 а)

Опис. Черепашка кулясто-яйцеподібна, з тонко покресленою, майже гладенькою поверхнею. Забарвлення черепашки темно-каштанове. Потиличне потовщення переважно добре розвинене, у вигляді товстого валика, паралельного краю устя. Типовий набір зубів – рисунок 42, їх можлива редукція в окремих особин – рисунок 49 а.

Розповсюдження. Переважно у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Населяє переважно вологі луки. Трапляється також у підстилці листяних і мішаних лісів (особливо у ярах або біля потоків).

2. *Vertigo pusilla* Müller, 1774

Равлик-завиток малий

ВЧ = 2,0–2,2 мм (рідше від 1,6 мм), ШЧ = 1,0–1,2 мм, близько 5 обертів (рис. 47)

Опис. Черепашка яйцеподібна, закручена ліворуч. Поверхня тонко і нерівномірно покреслена, від світло-рогового до каштанового кольору. Потиличне потовщення від розвиненого до майже непомітного. Форма і розташування зубів в усті – див. рисунок 47 і визначальну таблицю родини (теза 3).

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Населяє помірно вологі листяні та мішані ліси (тримається переважно у підстилці та на вкритих мохом стовбурах дерев), а також луки.

3. *Vertigo substriata* (Jeffreys, 1833)

Равлик-завиток покреслений

ВЧ = 1,5–1,8 мм (рідше до 2,0 мм), ШЧ = 0,9–1,2 мм, близько 4,5 обертів (рис. 43, 49 б)

Опис. Черепашка яйцеподібна. Характерна ознака виду: середні оберти черепашки рівномірно ребристо покреслені. На останньому оберті радіальна скульптура значно згладжується, до тонкої та неясної покресленості. Забарвлення черепашки від світло-рогового до рогового. Потиличне потовщення погано розвинене, рідше – відсутнє. Типовий набір зубів – рисунок 43, їх можлива редукція в окремих особин – рисунок 49 б.

Розповсюдження. Зрідка трапляється у рівнинній та гірській частині заходу України.

Екологія. Населяє вологі луки з високим трав'яним покривом, а також підстилку листяних і мішаних лісів.

4. *Vertigo pygmaea* (Draparnaud, 1801)

Равлик-завиток карликовий

ВЧ = 1,7–2,2 мм (рідше від 1,4 мм), ШЧ = 0,9–1,2 мм, близько 5 обертів (рис. 44, 49 в)

Опис. Черепашка видовжено-яйцеподібна, з майже гладенькою поверхнею, рогового кольору. У більшості випадків є добре розвинене потиличне потовщення. Типовий набір зубів – рисунок 44, їх можлива редукція в окремих особин – рисунок 49 в.

Розповсюдження. Переважно у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Населяє переважно відносно сухі та відкриті біотопи.

5. *Vertigo alpestris* Alder, 1838

Равлик-завиток альпійський

ВЧ = 1,8–2,0 мм (рідше 1,6–2,1 мм), ШЧ = 0,9–1,1 мм, близько 5 обертів (рис. 45, 49 г)

Опис. Черепашка яйцеподібно-циліндрична (характерна ознака виду), її поверхня тонко покреслена, рогового кольору. Потиличне потовщення відсутнє або погано розвинене (обмежене лише нижньою частиною останнього оберту). Типовий набір зубів – рисунок 45, їх можлива редукція в окремих особин – рисунок 49 г. У рідкісних випадках наявний невеликий (рудиментарний) ангулярний зубчик.

Розповсюдження. У гірській, рідше – у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Населяє переважно вапнякові відслонення у відкритих біотопах або розріджених сухих лісах. У горах часто трапляється на вапнякових скелях.

6. *Vertigo geyeri* Lindholm, 1925

Равлик-завиток чотиризубий

ВЧ = 1,6–1,9 мм, ШЧ = 1,0–1,2 мм, близько 4,5 обертів (рис. 46, 49 д)

Опис. Черепашка кулясто-яйцеподібна, з дуже тонко радіально покресленою поверхнею. Забарвлення черепашки червонувато-коричневе.

Потиличне потовщення відсутнє або погано розвинене (обмежене лише нижньою частиною останнього оберту). Типовий набір зубів – рисунок 46, їх можлива редукція в окремих особин – рисунок 49 д. У рідкісних випадках наявний невеликий (рудиментарний) ангулярний зубчик.

Розповсюдження. У фондах Державного природознавчого музею (м. Львів) є кілька черепашок цього виду з Любешівського р-ну Волинської обл. і Перемишлянського р-ну Львівської обл.

Екологія. Населяє переважно багністі ділянки. Кальцефільний вид.

Примітка. Раніше цей вид розглядали як форму *Vertigo genesii* (Gredler, 1856). Справжній *V. genesii* не має зубів в усті або має максимум один паріетальний зуб; в Україні не зареєстрований.

7. *Vertilla angustior* (Jeffreys, 1830)

Равлик-завиток лівозакручений

ВЧ = 1,5–1,9 мм, ШЧ = 0,8–1,0 мм, до 5 обертів (рис. 48)

Опис. Черепашка яйцеподібна, закручена ліворуч, з тонко покресленою поверхнею. Забарвлення черепашки від світло-рогового до каштанового або червонувато-коричневого. Палатальний край устя ніби притиснутий посередині, тому устя набуває серцеподібної форми. На палатальній стінці останнього оберту проходить назовні глибока повздовжня борозна, яка відповідає розташованій усередині верхній палатальній складці. Форма і розташування зубів в усті – див. рисунок 48 і визначальну таблицю родини (теза 4).

Розповсюдження. Звичайний вид на рівнинній частині заходу України.

Екологія. Населяє вологі луки та підстилку листяних, рідше – мішаних лісів.

8. *Columella edentula* (Draparnaud, 1805)

Равлик-завиток беззубий

ВЧ = 2,2–3,0 мм, ШЧ = 1,2–1,5 мм, 6–7 обертів (рис. 50)

Опис. Форма черепашки загалом більш або менш циліндрична, з конічною верхівкою. Останній оберт інколи розширений (рис. 50 б). Поверхня тонко і нерівномірно радіально покреслена. Забарвлення черепашки від світло-рогового до каштанового, часом з легким зеленкуватим відтінком. Устя без зубів, майже квадратної (зрідка – округлої) форми. Краї устя тонкі, ламкі, не відгорнуті (за винятком верхньої частини колумелярного краю).

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Населяє вологі ділянки з високою трав'яною рослинністю – на вологих луках, узліссях, біля потоків тощо. Часто підіймається на стебла та листя трав'яних рослин.

Примітка. У більшості рівнинних популяцій Польщі (Pokryszko, 1990) черепашки досягають 6 обертів, у горах – до 7 обертів.

9. *Columella columella* (Martens, 1830)

Равлик-завиток високий

ВЧ = 2,6–4,0 мм, ШЧ = 1,2–1,5 мм, 6–7,5 обертів (рис. 51)

Опис. Черепашка має загалом правильнішу циліндричну форму, ніж попередній вид. Верхівка широко заокруглена. Останній оберт може бути розширеним (рис. 51 б). Поверхня черепашки грубо і нерегулярно радіально покреслена. Забарвлення черепашки від світло- до темно-коричневого, іноді з червонуватим відтінком. Устя без зубів, у черепашок дорослих особин – чіткої овальної форми, але у молодших особин може нагадувати попередній вид.

Розповсюдження. Присутність виду на заході України вимагає підтвердження. Попередні згадки можуть відноситися до *C. edentula* (див. опис родини). Загалом *C. columella* є аркто-альпійським видом.

Екологія. Населяє альпійські луки, вологі субарктичні ліси, багністі ділянки.

Примітка. Опис виду подано за ревізією Б. Покришко (Pokryszko, 1990). Описи інших авторів можуть частково або повністю стосуватися черепашок *C. edentula* з більшою кількістю обертів і розширеним останнім обертом (див. також опис родини).

10. *Truncatellina costulata* (Nilsson, 1822)

Равлик-завиток ребристий

ВЧ = 1,6–2,0 мм, ШЧ = 0,8–1,0 мм, близько 6 обертів (рис. 52)

Опис. Черепашка циліндрична, з широко заокругленою верхівкою. Поверхня вкрита тонкими, рівномірно розташованими радіальними ребрами. Забарвлення черепашки світло-рогове. Палатальний край устя широко відгорнутий, з товстою білою губою. В усті розташовано 3 зуба: паріетальний, колумелярний, палатальний. Останній знаходиться глибоко в усті, лише частково помітний при прямому положенні черепашки.

Розповсюдження. Зрідка трапляється у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Населяє відносно сухі та теплі біотопи: розріджені ліси, чагарники, рідше – сухі луки. Кальцефільний вид.

11. *Truncatellina claustralis* (Gredler, 1856)

Равлик-завиток південний

ВЧ = 1,5–1,8 мм, ШЧ = 0,7–0,8 мм, близько 6 обертів (рис. 53)

Опис. Черепашка циліндрична, з тонкими, рівномірно розташованими радіальними ребрами. Забарвлення черепашки світло-рогове. Палатальний

край устя лише трохи відгорнутий, з тонкою губою. В усті розташовано 3 зуба: паріетальний, колумелярний, палатальний. Останній зуб при прямому положенні черепашки повністю закритий її стовпчиком.

Розповсюдження. За літературними даними, вид зареєстрований у Львівській і Тернопільській областях.

Екологія. Заселяє дуже сухі схили, кам'яні розсипи та скелі. Кальцефільний вид.

12. *Truncatellina cylindrica* (Férussac, 1807)

Равлик-завиток циліндричний

ВЧ = 1,5–2,0 мм, ШЧ = 0,7–1,0 мм, до 6 обертів (рис. 54)

Опис. Черепашка циліндрична, з тонкими, рівномірно розташованими радіальними ребрами. Забарвлення черепашки найчастіше світло-рогове, рідше – червонувато-коричневе. Зубів в усті немає.

Розповсюдження. Переважно у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Заселяє переважно сухі відкриті біотопи, іноді трапляється у сухому рідколіссі або у заростях чагарників.

Родина *Orculidae* – равлики бочкуваті

Таблиця для визначення видів родини *Orculidae*

- 1 (2). В усті розташовано 5–7 зубів. Палатальна стінка устя з зубами. Черепашка дуже струнка, її ширина не перевищує 2,0 мм.....*Argna bielzi* (с. 60, рис. 55).
- 2 (1). В усті лише 3 зуба. Палатальна стінка устя без зубів. Черепашка грубіша (рис. 56), її ширина не менше 2,2 мм.
[Колумелярні зуби можуть бути розташовані глибоко в усті, тому погано помітні при прямому положенні черепашки!]
- 3 (4). Верхня частина черепашки у вигляді високого конусу, з досить загостреною верхівкою. Черепашка більша: її висота не менше 6,5 мм, а ширина – не менше 2,6 мм. На заході України можлива знахідка у Закарпатті.....*Orcula dolium* (с. 59).
- 4 (3). Верхня частина черепашки заокруглена або у вигляді низького конусу. Черепашка дрібніша: її висота не перевищує 6,0 мм, а ширина – 2,5 мм...
.....*Sphyradium doliolum* (с. 60, рис. 56).

1. *Orcula dolium* (Draparnaud, 1801)

Равлик бочкуватий звичайний

ВЧ = 6,5–9,0 мм, ШЧ = 2,6–3,6 мм, 8,5–10 обертів

Опис. Черепашка циліндрична, зверху – у вигляді високого конуса. Оберти злегка опуклі. В усті розташовано 3 зуба: далеко виступаюча у

просвіт устя парієтальна пластинка і 2 значно слабші колумелярні пластинки. Ступінь розвитку колумелярних пластинок може значно коливатися навіть у межах однієї популяції – від досить високих і чітких до сильно згладжених, але у більшості випадків пластинки майже досягають колумелярного краю устя (на відміну від *Sphyradium doliolum*). Поверхня черепашки тонко і нерівномірно радіально покреслена. Забарвлення черепашки від жовтуватого до червонувато-коричневого.

Розповсюдження. В Україні до цього часу не зареєстрований. Але, враховуючи особливості розповсюдження виду у гірських районах Середньої Європи, деякі автори припускають можливість його знахідки на Закарпатті.

Екологія. Населяє гірські ліси та вологі скелі. Кальцефільний вид.

2. *Sphyradium doliolum* (Bruguière, 1792)

Равлик бочкуватий малий

ВЧ = 4,0–6,0 мм, ШЧ = 2,2–2,5 мм, 8–9,5 обертів (рис. 56)

Опис. Черепашка циліндрична (рис. 3, P) або булавоподібна (рис. 3, C), зверху – заокруглена або у вигляді дуже низького конуса. Оберти значно сплюснені. Краї устя потовщені, білі. В усті розташовано 3 зуба, але добре помітною є лише висока парієтальна пластинка. Дві колумелярні пластинки розташовані глибоко в усті, тому їх іноді важко роздивитися при прямому положенні черепашки, особливо верхню. Зрідка присутня лише одна колумелярна пластинка. Поверхня черепашки вкрита тонкими радіальними реберцями зі шкірястою облямівкою (рис. 56б), яка з часом стирається, а на місці ребер залишаються лише невисокі зморшки. На верхніх обертах реберця розташовані значно густіше, а їх шкіряста облямівка зберігається довше, ніж на нижніх обертах. Забарвлення черепашки від світло-рогового до коричнюватого.

Зауваження до діагностики. Недобудовані черепашки зі шкірястою облямівкою на ребрах (рис. 56б) можуть дещо нагадувати *Acanthinula aculeata* (рис. 32), але мають низько-конічну, а не дзигоподібну форму. Крім того, шкірясті реберця на верхніх обертах *S. doliolum* помітно нижчі та розташовані густіше, ніж в *A. aculeata*.

Розповсюдження. Переважно у рівнинній і передгірній частині заходу України.

Екологія. Населяє досить широкий спектр біотопів від лісів до скель і кам'яних розсипів. Кальцефільний вид.

3. *Argna bielzi* (Rossmässler, 1859)

Равлик бочкуватий Більца

ВЧ = 4,5–5,5 мм, ШЧ = 1,6–2,0 мм, 8,5–10 обертів (рис. 55)

Опис. Черепашка циліндричної форми, висока і досить струнка. Верхівка тупа, заокруглена. Оберти злегка опуклі. В усті переважно 5 зубів: міцні

парієтальна і колумелярна пластинки, а також 3 палатальні складки, середня з яких є найдовшою, а інші часто більш нагадують горбочки. Іноді присутні також маленький ангулярний горбочок і незначне потовщення на стовпчику нижче колумелярної пластинки. Поверхня черепашки густо і рівномірно вкрита низькими радіальними реберцями або грубими зморшками. Забарвлення черепашки від світло- до темно-рогового.

Розповсюдження та екологія. Карпатський вид, населяє переважно широколистяні ліси у передгір'ї та низькогір'ї.

Примітка. Між різними дослідниками немає однаковості у питанні, до якої родини належить рід *Argna*. А.О.Шилейко (1984) відносить його до *Orculidae*, інші автори (Kerney et al., 1983) – до *Pupillidae*. Питання ускладнюється тим, що раніше родина *Pupillidae* об'єднувала представників багатьох родин (Лихарев, Раммельмейер, 1952), серед них – *Orculidae*.

Родина Chondrinidae – равлики зернові, равлики зерноподібні

На заході України присутні 2 або 3 види цієї родини. *Granaria frumentum* і *Chondrina avenacea* занесені до Червоної книги України. Не повністю з'ясованою виглядає ситуація з родом *Chondrina*. За даними одних авторів (Лихарев, Раммельмейер, 1952), в Українських Карпатах трапляється лише *Ch. clienta*, за даними інших (Байдашников, 1988) – лише *Ch. avenacea*. Не виключено, що мова йде насправді про один вид *Chondrina*. Нарешті, у Червоній книзі України (1994) розташування палатальних складок на фотографії у описі *Ch. avenacea* більше нагадує *Ch. clienta*.

Для черепашок *Chondrinidae* характерною є наявність складної арматури в усті: однієї ангулярної, однієї парієтальної, двох колумелярних пластинок, а також до 4 палатальних складок. Довжина і розташування саме палатальних складок є найважливішим для правильного визначення вітчизняних видів родини.

Таблиця для визначення видів родини Chondrinidae

- 1 (2). Палатальні складки довгі, доходять до спинної сторони останнього оберту, а спереду з'єднані між собою міцною білою губою. Черепашка від конічно-циліндричної (рис. 3, П) до веретеноподібної (рис. 3, О2).....
.....*Granaria frumentum* (с. 62, рис. 57).
- 2 (1). Палатальні складки коротші, не доходять до спинної сторони останнього оберту, а спереду не з'єднані між собою губою. Черепашка високо-конічна (рис. 3, К).
- 3 (4). Субпалатальна складка (найнижча з палатальних) розвинена добре, майже дорівнює верхній і нижній палатальним складкам. Три згадані складки розташовані в усті навпроти парієтальної і двох колумелярних

пластинок. Поверхня черепашки тонко і нерівномірно покреслена.....
 .....Chondrina avenacea (с. 62, рис. 58).

- 4 (3). Субпалатальна складка розвинена значно слабше, ніж верхня і нижня палатальні складки. Верхня палатальна складка розташована в усті навпроти проміжку між паріетальною і верхньою колумелярною пластинкою, а нижня палатальна складка – навпроти проміжку між двома колумелярними пластинками. Поверхня черепашки більш або менш рівномірно вкрита тонкими реберцями або грубими зморшками.....
 .....Chondrina clienta (с. 63, рис. 59).

1. *Granaria frumentum* (Draparnaud, 1801)

Равлик пшеничний

ВЧ = 6,5–8,0 мм (рідше до 10 мм), ШЧ = 2,7–3,0 мм (рідше до 3,7 мм), близько 9 обертів (рис. 57)

Опис. Черепашка конічно-циліндрична або веретеноподібна. Її верхня частина у вигляді досить високого конуса. Верхівка вузька, заокруглена. Поверхня черепашки тонко і рівномірно радіально покреслена, на останньому оберті – до майже гладенької. Забарвлення черепашки світло-рогове. Потиличне потовщення (рис. 10) міцне і біле. Губа товста, біла, з нею з'єднані передні кінці палатальних складок. Палатальні складки довгі, доходять до спинної сторони останнього оберту, просвічують назовні у вигляді вузьких білих штрихів (детальніший опис устевої арматури див. у описі родини).

Розповсюдження. Рідкісний вид, занесений до Червоної книги України. Зрідка трапляється у Золочівському р-ні Львівської обл. і Тячівському р-ні Закарпатської обл.

Екологія. Населяє відкриті біотопи, багаті на кальцій, особливо сухі та теплі схили з невисоким трав'яним покривом і вапняковими відслоненнями.

2. *Chondrina avenacea* (Bruguière, 1792)

Равлик вівсяний

ВЧ = 6–8 мм, ШЧ = 2,3–2,8 мм, 7–8 обертів (рис. 58)

Опис. Черепашка високо-конічна. Поверхня переважно тонко і нерівномірно покреслена. Забарвлення черепашки червонувато-коричневе. Три палатальні складки добре розвинені, приблизно однакової довжини. Їх задні кінці розташовані у просвіті устя навпроти паріетальної та 2 колумелярних пластинок. Супрапалатальна складка погано розвинена або відсутня (детальніший опис устевої арматури див. у описі родини).

Розповсюдження. Рідкісний вид, занесений до Червоної книги України. За літературними даними зрідка трапляється в Українських Карпатах (див. опис родини).

Екологія. Заселяє відкриті сухі біотопи, багаті на кальцій, переважно вапнякові скельні відслонення у горах.

3. *Chondrina clienta* (Westerlund, 1883)

Равлик зерновий ребристий

ВЧ = 5,5–7,0 мм, ШЧ = 2,0–2,5 мм, 7–8 обертів (рис. 59)

Опис. Черепашка високо-конічна. Поверхнева скульптура представлена тонкими радіальними ребрами або невеликими зморшками, розташованими більш або менш рівномірно. Верхня і нижня палатальні складки розвинуті значно краще, ніж субпалатальна. Над ними часом розташована супрапалатальна складка. Верхня палатальна складка закінчується у просвіті устя навпроти проміжку між паріетальною і верхньої колумелярною пластинками, а нижня палатальна складка – навпроти проміжку між двома колумелярними пластинками (детальніший опис устєвої арматури див. у описі родини).

Розповсюдження. Вид згадувався раніше для Українських Карпат (див. опис родини).

Екологія. Аналогічна з попереднім видом.

Родина *Pyramidulidae* – равлики пірамідальні

У фауні України – лише один вид, присутній на заході України та у гірському Криму. Раніше родину об'єднували з *Valloniidae* (Лихарев, Раммельмейер, 1952).

1. *Pyramidula rupestris* (Draparnaud, 1801)

Равлик пірамідальний звичайний

ВЧ = 1,4–2,1 мм, ШЧ = 2,2–3,0 мм, до 4,5 обертів (рис. 60)

Опис. Черепашка дзигоподібна, з тупим конічним завитком. Оберти дуже опуклі, ніби східчасті. Пупок широкий, перспективний. Краї устя тонкі, не відгорнуті, за винятком верхньої частини колумелярного краю. Поверхня черепашки густо і досить грубо радіально покреслена, до ребристо покресленої; на нижній частині черепашки скульптура зглажена. Черепашка від червонувато-рогової до каштанової або темно-бурої, у старих особин може вицвітати до майже білої.

Розповсюдження. Гірська, рідше – рівнинна частина заходу України.

Екологія. Населяє переважно вапнякові скелі.

Родина *Buliminidae* (= *Enidae*) – равлики баштоподібні

Таблиця для визначення видів родини *Buliminidae*

- 1 (2). Устя черепашки з зубами: як мінімум – зі значно виступаючою у просвіт устя паріетальною пластинкою, а у більшості випадків – з 3–5 зубами.....*Chondrula tridens* (с. 66, рис. 65).

- 2 (1). Устя без зубів, максимум – з невеликим ангулярним горбочком.
- 3 (8). Забарвлення черепашки від рогового до коричневого, однобарвне. Стінки відносно тонкі. Лісові види.
[Пусті черепашки з часом втрачають колір і стають білуватими!]
- 4 (5). Черепашка яйцеподібно-конічна, її передостанній і останній оберт майже однакової ширини. Висота черепашки не перевищує 10–11 мм (при 7, зрідка – 8 обертах). Поверхня черепашки без спіральних ліній.....
.....*Merdigera obscura* (с. 64, рис. 61).
- 5 (4). Черепашка переважно високо-конічної форми, її передостанній оберт помітно вужчий, ніж останній. Черепашка більших розмірів, її висота коливається від 13 до 24 мм (при 7–8 обертах). Поверхня черепашки зі спіральними лініями або без них.
- 6 (7). Черепашка стрункіша і менша, її висота становить 13–17 мм. Поверхня черепашки з більш або менш чіткими спіральними лініями. Звичайний вид в Українських Карпатах, зрідка трапляється у рівнинній частині заходу України.....*Ena montana* (с. 65, рис. 62).
- 7 (6). Черепашка грубіша і більша, її висота становить 16–24 мм. Поверхня черепашки без спіральних ліній або навіть їх слідів. Зрідка трапляється у широколистяних лісах на півдні Закарпатської області.....
.....*Chondrula bielzi* (с. 66, рис. 66).
- 8 (3). Забарвлення черепашки білувате, однобарвне або з темними радіальними смугами (рис. 63). Стінки міцні. Степові види.
- 9 (10). Черепашка досить струнка, більш або менш циліндричної форми. Останній оберт займає переважно менше половини висоти черепашки....
.....*Vrephulopsis cylindrica* (с. 65, рис. 64).
- 10 (9). Черепашка грубіша, яйцеподібно-конічної форми. Висота останнього оберту значно перевищує половину висоти черепашки.....
.....*Zebrina detrita* (с. 65, рис. 63).

1. *Merdigera obscura* (Müller, 1774)

Равлик баштоподібний малий

ВЧ = 8,0–9,5 мм (рідше від 6,5 до 11 мм), ШЧ = 3,4–3,8 мм, до 7 (рідше – до 8) обертів (рис. 61)

Опис. Черепашка яйцеподібно-конічна, з тонко і нерівномірно радіально покресленою поверхнею. Спіральні лінії повністю відсутні (на відміну від *Ena montana*). Забарвлення черепашки від рогового до каштанового. У живих молюсків черепашка часто вкрита підсохлим слизом і маленькими грудочками ґрунту, які можуть частково маскувати її справжню форму і забарвлення.

Розповсюдження. Переважно у рівнинній і передгірній частині заходу України.

Екологія. Лісовий вид. Тримається переважно у листяній підстилці, але досить часто підіймається на стовбури дерев.

2. *Ena montana* (Draparnaud, 1801)

Равлик баштоподібний гірський

ВЧ = 13–17 мм, ШЧ = 6–7 мм, 7–8 обертів (рис. 62)

Опис. Черепашка переважно високо-конічної форми, з досить блискучою поверхнею. Скульптура поверхні складається з нерівномірно розташованих згладжених радіальних зморшок, які перетинаються тонкими та не завжди чіткими спіральними лініями. Поєднання скульптурних елементів може створювати враження зернистої поверхні. Забарвлення черепашки від рогового до каштанового або темно-коричневого.

Розповсюдження та екологія. Населяє переважно гірські та передгірні ліси. Зрідка трапляється також у рівнинній частині заходу України.

3. *Zebrina detrita* (Müller, 1774)

ВЧ = 12–27 мм, ШЧ = 8–12 мм, 6–7 обертів (рис. 63)

Опис. Черепашка яйцеподібно-конічна, з міцними білуватими стінками. Ембріональні оберти темніші, рогового кольору. На загальному світлому фоні часто наявний малюнок, утворений численними світло-коричневими або рудуватими радіальними смужками неправильної форми. Поверхня черепашки досить грубо і нерівномірно радіально покреслена, помітні також нечіткі спіральні лінії (особливо на верхніх обертах) і невеликі вм'ятини (особливо на останньому оберті).

Розповсюдження. В.І.Здун (1960) повідомив про знахідку *Z. detrita* у Закарпатській обл. Присутність цього виду в Україні вимагає подальшого підтвердження.

Екологія. Степовий вид, часто мешкає великими колоніями та утворює "грона" на стеблах трав'яних рослин або гілках чагарників.

4. *Brephulopsis cylindrica* (Menke, 1828)

Равлик баштоподібний циліндричний

ВЧ = 15–30 мм, ШЧ = 6–10 мм, 7–10 обертів (рис. 64)

Опис. Черепашка більш або менш циліндричної форми, з конічною верхівкою – до конічно-циліндричної або трохи веретеноподібною. Стінки черепашки міцні, білі, однobarвні або з темним малюнком у вигляді нерівномірно розташованих радіальних смужок неправильної форми. Колір смужок – коричневий до майже чорного. Обидві форми забарвлення можуть траплятися в одній колонії. Ембріональні оберти завжди темніші, рогового кольору. Поверхня черепашки тонко радіально покреслена, часом можна побачити також нечіткі спіральні лінії та маленькі вм'ятини.

Розповсюдження. Кримсько-причорноморський вид, на заході України зареєстрований лише як синантроп у м. Львові.

Екологія. Степовий вид, часто мешкає великими колоніями та утворює "грона" на стеблах трав'яних рослин.

5. *Chondrula tridens* (Müller, 1774)

Равлик (баштоподібний) тризубий

Розміри дуже змінні, найтиповіші для заходу України : ВЧ = 8–13 мм, ШЧ = 3,8–5,3 мм, 6–8 обертів (рис. 11, 65)

Опис. Черепашка яйцеподібно-конічна або конічно-циліндрична, з міцними стінками. Поверхня черепашки тонко і нерівномірно радіально покреслена, матова. Забарвлення черепашки від жовтувато-сірого до темно-коричневого (пусті черепашки швидко вицвітають і стають білуватими). В усті переважно від 3 до 5 зубів. Крім основних зубів (парієтальної та колумелярної пластинок і палатального зуба) часто присутні більш або менш розвинені супрапалатальний і ангулярний зуби. Палатальний зуб і рідше колумелярна пластинка можуть підлягати частковій, зрідка – повній редукції. Вид є надзвичайно мінливим щодо розмірів і форми черепашки (рис. 11 а), ступеня розвитку устевої арматури: наявності 2 додаткових зубів, ступеня розвитку 3 основних зубів тощо (рис. 11 б).

Розповсюдження. Рівнинна частина заходу України.

Екологія. Степовий, кальцефільний вид.

Примітка. На заході України присутні 2 основні форми *Ch. tridens*, які досить чітко відрізняються конхологічно та, імовірно, є підвидами (Крамаренко, Сверлова, 2003): *galiciensis* і *albolimbata*. Для першої форми характерні менші розміри черепашки (середні значення ШЧ коливаються близько 4 мм, ВЧ – близько 9–10 мм), слабше розвинені основні зуби, відсутні або ледь помітні додаткові зуби, відносно нижчий останній оберт черепашки.

6. *Chondrula bielzi* (Kimakowicz, 1890)

Равлик баштоподібний Більца

ВЧ = 16–24 мм, ШЧ = 7–10 мм, 7–8 обертів (рис. 66)

Опис. Черепашка високо-конічна, зі значно звуженою верхівкою. Поверхня черепашки грубо і нерівномірно радіально покреслена. Забарвлення рогове. Устя без зубів, лише в ангулярній області може бути невеликий горбочок.

Розповсюдження та екологія. Зрідка трапляється у широколистяних лісах на півдні Закарпатської обл.

Родина Clausiliidae – равлики замкнені

Перед визначенням молюсків-клаузилід необхідно розглянути специфічні риси будови їх черепашки. Найхарактернішою та найцікавішою ознакою цієї родини є наявність складного замикального апарату, розташованого усередині останнього оберту. Його будова, розвиток і можливі функції докладно описано у визначнику І. М. Ліхарева (1962). Ми ж обмежимося коротким описом переважно тих ознак, які можуть забезпечити надійне і максимально просте визначення вітчизняних видів. Замикальний апарат складається з пластинок, складок та клаузилію. На рисунку 70 показана схема розташування цих елементів за умови видалення частини стінки останнього оберту. На практиці при прямому (рис. 71) або навіть косому положенні черепашки у проясненні устя можна побачити лише нижні ділянки окремих елементів.

Пластинки розташовані на парієтальній стінці останнього оберту та на стовпчику. При прямому положенні черепашки добре помітні лише дві з них (верхня та нижня), зрідка лише верхня. Для правильного визначення родів і видів велике значення має форма та розташування нижньої пластинки (рис. 71, 4). Крім того, у визначальній таблиці часто згадується наявність або відсутність маленьких складочок на парієтальній стінці між верхньої та нижньою пластинками, тобто між тими місцями на краю устя, біля яких закінчуються нижні частини згаданих пластинок. Нижче краю нижньої пластинки при прямому (рис. 71, 5), а особливо при косому положенні черепашки можна побачити закінчення субколумелярної пластинки, розташоване завжди біля стовпчика, а у видів із розвиненим базальним жолобком (рис. 71, 2) – правіше цього жолобка. Хоча ця пластинка не має діагностичного значення, варто роздивитися її перед початком визначення, аби не сплутати її пізніше з іншими елементами замикального апарату.

Складки розташовані на палатальній стінці останнього оберту. При прямому положенні черепашки можна побачити лише нижні ділянки палатальних складок (рис. 71, 7, 8) та невелику частину головної складки (рис. 71, 6) у районі синулуса (невеликої ділянки устя, обмеженою праворуч верхньою пластинкою, ліворуч – палатальною стінкою). Щоб добре роздивитися складки, необхідно розташувати черепашку устям від себе (рис. 72) між собою та джерелом світла. При цьому слід мати на увазі, що нижній кінець клаузилію або нижня пластинка також можуть просвічувати крізь стінку черепашки, тому важливо не плутати складки з іншими структурами усередині останнього оберту. Крім складок, показаних на рисунку 72, між верхньою та нижньою палатальними може проходити середня палатальна складка. Зрідка присутні також маленькі додаткові складочки під або над якоюсь зі стандартних складок (вони є лише в окремих особин одного виду, одної популяції тощо). У конкретних видів (родів) частина стандартних

складок відсутня, що можна використати як додаткову діагностичну ознаку. У визначальній таблиці найчастіше згадується наявність або відсутність нижньої палатальної складки. Її нижній кінець можна побачити при прямому положенні черепашки (рис. 71, 8) у нижній правій частині устя (у видів, які мають базальний жолобок, зліва від жолобка). Проте слід мати на увазі, що у деяких екземплярів одного виду нижня палатальна складка може бути розвиненою слабше, тому малопомітною, зрідка – зовсім відсутньою. Наявність таких нетипових черепашок часом призводить до помилок у визначенні (див. *Macrogastra latestriata* – с. 77). Нижні частини палатальних складок можуть зливатися з палатальним мозолю – потовщенням, розташованим паралельно палатальному краю устя (рис. 71, 9). Ступінь розвитку цього мозоля, його цілісність, іноді колір, а також взаємне розташування мозоля або його частин та палатальних складок також є діагностичними ознаками.

Останнім і найцікавішим елементом замикального апарату є клаузилій, який, власне, і обумовив латинську назву родини. Це напіврухливий утвір, який у певному положенні повністю закриває вхід до черепашки. Клаузилій складається з вузької зігнутої рукоятки, за допомогою якої він прикріплюється до стовпчика, та розширеної лопаті (рис. 67). Форма цієї лопаті та особливо її нижнього (вільного) кінця може мати діагностичне значення, наприклад, наявність глибокої вирізки (рис. 93а) або гачкоподібного виступу (рис. 93і) на кінці лопаті, значна перекрученість цілої лопаті (рис. 93ж). Проте слід мати на увазі, що формування клаузилію та деяких інших елементів замикального апарату повністю завершується трохи пізніше, ніж формування стінок останнього оберту. Тому навіть із зовні цілком завершеної черепашки можна часом виділити недобудований клаузилій з короткою вузькою лопаттю (рис. 69). Форму нижнього кінця лопаті клаузилію часто можна роздивитися крізь устя при косому положенні черепашки. В інших випадках потрібно виділити клаузилій з черепашки. Для цього гострою голочкою треба обережно видалити частину стінки, як це показано на рисунку 68, а далі відділити рукоятку клаузилію від стовпчика (рис. 67) та витрусити вивільнений клаузилій назовні через устя або зруйновану стінку черепашки. Варто зауважити, що для практичного визначення багатьох видів вивчення форми клаузилію не є обов'язковим, іноді вона застосовується у визначальній таблиці лише як допоміжна ознака (виняток – види роду *Vestia*).

Іншою важливою діагностичною ознакою є наявність та ступінь розвитку кіля – гребенеподібного утвору на нижній частині останнього оберту (рис. 73) – і базального жолобка (рис. 71, 2). Останній практично відповідає усередині останнього оберту кілю, який проходить назовні. Якщо кіль і базальний жолобок добре розвинені, нижній край устя набуває кутастого вигляду (рис. 86). У деяких видів і родів кіль відносно короткий,

згладжений, тоді базальний жолобок малопомітний (рис. 92). Досить часто кіль повністю відсутній або замість нього є невелика опуклість.

На відміну від описаних вище діагностичних ознак форма і поверхнева скульптура черепашки може бути досить подібною у різних видів і навіть родів, тому визначення черепашок молодих особин є практично неможливим. Винятком з цього правила можуть бути хіба що напівсформовані черепашки *Cochlodina laminata* з майже гладенькою і дуже блискучою поверхнею. Для визначення видів усередині одного роду часом важливим є порівняння ступеня розвитку поверхневої скульптури на верхніх та нижніх (найчастіше останньому і передостанньому) обертах черепашки. Під верхніми обертами у таблиці та описах приймаються верхні дефінітивні оберти, оскільки 2–3 ембріональні оберти, які утворюють верхівку черепашки, є завжди гладенькими. Зазначимо відразу, що під шириною верхівки в описах ми розуміємо максимальну ширину ембріональних обертів, а під вузькою або широкою верхівкою – не її фактичну ширину, а співвідношення ширини верхівки та ширини черепашки. Колір черепашки також не є характерним для окремих видів або родів, тому ми не посилалися на нього окремо в описах видів. Для родини Clausiliidae характерним є темно-рогове або коричневе забарвлення, часом з сіруватим, зеленкуватим або червонуватим відтінком.

В екологічному відношенні молюски-клаузиліди – типові лісові види, переважно досить вимогливі до необхідного ступеня затінення та зволоження. Лише деякі з них можуть траплятися також у відносно відкритих та сухих біотопах. Часто тримаються у гнилій деревині, вздовж струмків; у вологу погоду підіймаються на стовбури дерев. Можуть утворювати досить великі колонії.

Примітка. При вивченні будови устя та розташування елементів замикального апарату слід мати на увазі, що черепашки молюсків родини Clausiliidae закручені ліворуч, а не праворуч, як це показано на рисунку 4. Тому колумелярний край устя, наприклад, розташований не ліворуч (рис. 4, *bc*), а праворуч.

Таблиця для визначення видів родини Clausiliidae

- 1 (20). Кіль відсутній або у вигляді невеликої опуклості. Базальний жолобок відсутній.
[Не плутати базальний жолобок (заглиблення!) з вузьким проміжком між значно виступаючим палатальним мозолом або нижньою палатальною складкою та субколумелярною пластинкою!]
- 2 (17). Нижня пластинка значно виступає у просвіт устя і завжди добре помітна при прямому положенні черепашки (рис. 71). Палатальний край устя завжди гладенький.

- 3 (10). Нижня пластинка у просвіті устя різко вигинається, утворюючи майже прямий кут (рис. 76); після різкого перегину проходить майже в одній площині з краями устя. Поверхня черепашки від гладенької та дуже блискучої до ребристо покресленої.
Додаткові ознаки. Парієтальна стінка устя гладенька. Лопать клаузилію має глибоку вирізку на кінці (рис. 93а), яку часто можна побачити крізь устя при косому положенні черепашки.
- 4 (5). Поверхня черепашки рівномірно ребристо покреслена. Ширина черепашки коливається від 2,8 до 3,2 мм.....*Cochlodina orthostoma* (с. 73, рис. 75).
- 5 (4). Поверхня черепашки майже гладенька, максимум – тонко й нерівномірно покреслена. Ширина черепашки не менше 3,2 мм.
- 6 (7). Палатальний мозоль товстий, цілісний, білий. Нижня палатальна складка не доходить до нього. Черепашка дуже струнка, за винятком верхньої третини майже циліндрична.....*Cochlodina serata* (с. 74, рис. 77).
- 7 (6). Палатальний мозоль слабший, часто перерваний у центрі, зазвичай забарвлений у колір устя. Нижня палатальна складка доходить до мозоля, часом зливається з ним. Черепашка чіткої веретеноподібної форми – більш або менш опукла у центральній частині (рис. 76).
- 8 (9). Черепашка дуже роздута, її ширина від 3,8 до 4,2 мм. Середньої палатальної складки немає.
[Зрідка присутня маленька додаткова складочка між верхньою та нижньою палатальною складками!]......*Cochlodina laminata* (с. 74, рис. 76).
- 9 (8). Черепашка стрункіша, її ширина від 3,2 до 3,5 мм. Наявна середня палатальна складка, яка підходить до верхньої частини розірваного палатального мозоля.....*Cochlodina commutata* (с. 74, рис. 78).
- 10 (3). Нижня пластинка у просвіті устя плавно заокруглена (рис. 84); після перегину проходить досить глибоко в усті. Поверхня черепашки ребриста, рідше – ребристо покреслена.
Додаткові ознаки. На парієтальній стінці устя (між верхньою та нижньою пластинкою) до 3 невеликих складочок. Лопать клаузилію без вирізки, її кінець плавно заокруглений (рис. 93 д).
- 11 (12). Нижня палатальна складка є, переважно добре розвинена.....*Macrogastra latestriata* (с. 77, рис. 84).
- 12 (11). Нижня палатальна складка відсутня.
- 13 (14). Черепашка дуже роздута (рис. 85в), її ширина від 3,7 до 4,0 мм.....*Macrogastra tumida* (с. 78).
- 14 (13). Черепашка не така роздута, її ширина не перевищує 3,5–3,6 мм.
- 15 (16). Черепашка дуже струнка (рис. 85а), її ширина від 2,8 до 3,0 мм. Нижні оберти черепашки ребристо покреслені.....*Macrogastra plicatula* (с. 78).

- 16 (15). Черепашка не така струнка, особливо у нижній частині (рис. 85 б), її ширина від 3,0 до 3,6 мм. Нижні оберти черепашки з чіткими та досить грубими ребрами.....
.....нетипові черепашки *Macrogastra latestriata* (с. 77, рис. 84).
- 17 (2). Нижня пластинка не помітна або ледь помітна при прямому положенні черепашки (рис. 79). Палатальний край устя гладенький або з численними складками (рис. 74).
- 18 (19). Краї устя з численними складками. Верхівка черепашки досить вузька і гостра. Рідкісний вид, населяє широколистяні праліси на півдні Тячівського р-ну Закарпатської обл.....
.....*Serrulina serrulata* (с. 73, рис. 74).
- 19 (18). Краї устя без складочок. Верхівка черепашки у вигляді широкого конуса.....*Ruthenica filograna* (с. 75, рис. 79).
- 20 (1). Кіль є (рис. 73), хоча б короткий і тупий. Базальний жолобок від ледь помітного до глибокого.
- 21 (30). Майже вертикальна нижня пластинка проходить досить глибоко в усті, при прямому положенні черепашки можна побачити лише її нижній кінець (рис. 80, 89).
- 22 (27). Черепашка дрібна, її ширина не перевищує 3,5 мм. Кіль у вигляді довгого і високого гребеня, чітко відділеного (ніби борозною) від палатальної стінки останнього оберту. Базальний жолобок добре розвинений, тому нижній край устя може виглядати дещо кутастим.
- 23 (24). Поверхня черепашки часто і тонко ребристо покреслена (на передостанньому оберті 60–80 зморшок).....
.....*Clausilia dubia* (с. 75, рис. 80).
- 24 (23). Поверхня черепашки ребриста (на передостанньому оберті не більше 50 ребер).
- 25 (26). Нижня частина черепашки дуже роздута, тому верхня частина завитка має увігнуті обриси. Ширина черепашки не менше 3,0 мм.....
.....*Clausilia pumila* (с. 76, рис. 81).
- 26 (25). Черепашка стрункіша. Верхня частина завитка має опуклі або рівні обриси. Ширина черепашки не більше 2,5 мм.....
.....*Clausilia cruciata* (с. 76, рис. 82).
- 27 (22). Черепашка більших розмірів, її ширина не менше 3,8 мм. Палатальна стінка останнього оберту назовні досить плавно переходить у дещо згладжений і відносно короткий кіль. Нижній край устя заокруглений.
- 28 (29). Черепашка з чіткими ребрами та товстими стінками, її ширина не перевищує 4,0 мм. Півмісяцева складка велика, добре просвічує крізь стінку черепашки.....*Valea stabilis* (с. 80, рис. 89).
- 29 (28). Черепашка від грубо ребристо покресленої до низько-ребристої, з відносно тонкими стінками, її ширина не менше 4,5 мм. Півмісяцева складка погано розвинена, погано просвічує крізь стінку черепашки, часом

- від неї залишається лише її верхній кінець.....
 .....Valea fallax (с. 80, рис. 90).
- 30 (21). Нижня пластинка досить значно виступає у просвіт устя (рис. 71); після перегину проходить горизонтально або косо, часто майже паралельно до парієтального краю устя; завжди добре помітна при прямому положенні черепашки.
- 31 (36). Кіль у вигляді довгого і високого гребеня, чітко відділеного (ніби борозною) від палатальної стінки останнього оберту. Базальний жолобок глибокий, тому нижній край устя виглядає дещо кутастим.
- 32 (33). Нижня пластинка у просвіті устя різко вигинається, утворюючи майже прямий кут; після перегину проходить майже горизонтально і під деяким кутом до парієтального краю устя. Звичайно є добре розвинена нижня палатальна складка.....*Bulgarica sana* (с. 79, рис. 87).
- 33 (32). Нижня пластинка більш або менш плавно вигинається у просвіті устя; після перегину проходить навкіс і майже паралельно до парієтального краю устя. Нижня палатальна складка завжди відсутня.
- 34 (35). Середня палатальна складка розташована під незначним кутом до головної складки, іноді вони здаються паралельними. Палатальний край устя с численними короткими складочками, іноді без них.
Додаткова ознака. Лопать клаузілію лише трохи перекручена на кінці (рис. 93 е).....*Laciniaria plicata* (с. 78, рис. 86).
- 35 (34). Середня палатальна складка розташована під значним кутом до головної складки. Палатальний край устя без крайових складочок.
Додаткова ознака. Лопать клаузілію значно перекручена (рис. 93 ж).....
 .....*Valea biplicata* (с. 79, рис. 88).
- 36 (31). Палатальна стінка останнього оберту назовні досить плавно переходить у дещо згладжений і відносно короткий кіль. Нижній край устя заокруглений.
- 37 (42). Нижня пластинка у просвіті устя проходить дуже близько до його парієтального краю та закінчується лише трохи нижче його парієтально-колумелярного кута (рис. 91, 92). Вона з'єднана з краєм устя невеликою складочкою, під якою розташована ще одна аналогічна складочка.
Додаткова ознака. Лопать клаузілію на кінці трохи загострена (рис. 93 и) або з виступом (рис. 93 і).
- 38 (41). Лопать клаузілію з гачкоподібним виступом на кінці (рис. 93 і), який часто можна побачити крізь устя при косому положенні черепашки.
- 39 (40). Верхівка черепашки дуже широка і тупа. Поверхнева скульптура поступово згладжується на нижніх обертах. Останній оберт від ребристо покресленого до майже гладенького.....*Vestia elata* (с. 81, рис. 91).
- 40 (39). Верхівка черепашки відносно вузька. Усі оберти рівномірно вкриті великими, досить рідко розташованими ребрами.....
 .....*Vestia gulo* (с. 82, рис. 92).

- 41 (38). Лопать клаузилію лише трохи загострена на кінці (рис.93 и). Поверхнева скульптура поступово згладжується на останніх обертах черепашки.....*Vestia turgida* (с. 81).
- 42 (37). Нижня пластинка у просвіті устя проходить на значній відстані від його парієтального краю та закінчується значно нижче його парієтально-колумелярного кута (рис. 71). Від її нижнього кінця відходять догори 2 короткі складочки та утворюють разом з нею літеру "К", що лежить на лівому боці.
- Додаткова ознака. Лопать клаузилію на кінці заокруглена (рис. 93 д).....
.....*Macrogastera ventricosa* (с. 77, рис. 83).

1. *Serrulina serrulata* (L. Pfeiffer, 1847)

Равлик замкнений пильчастий

ВЧ = 11–13 мм, ШЧ = 2,6–3,2 мм, 10–12 обертів (рис. 74)

Опис. Черепашка веретеноподібна, з доволі гострою верхівкою. Поверхня ребриста. Кіль і базальний жолобок відсутні. Нижня пластинка не помітна при прямому розташуванні черепашки. Наявні довга головна і велика півмісяцева складка. Характерна ознака – численні складки та вузлики на краях устя. Лопать клаузилію має потовщення або невеликий виступ на кінці.

Розповсюдження. Рідкісний (реліктовий) вид, занесений до Червоної книги України. Знайдений на півдні Тячівського р-ну Закарпатської обл. (на вапняковому пасмі Угольського лісництва Карпатського біосферного заповідника і деяких прилеглих територіях).

Екологія. Населяє старі широколистяні ліси (праліси). Вимогливіший до затінення і вологості, ніж інші види родини. Тримається переважно серед гниючої деревини або під нею.

2. *Cochlodina orthostoma* (Menke, 1830)

Равлик замкнений пряморотий

ВЧ = 10–13 мм, ШЧ = 2,8–3,2 мм, 9–11 обертів (рис. 75)

Опис. Черепашка веретеноподібна, струнка, з широкою і тупою верхівкою. Поверхня досить рівномірно і тонко ребристо покреслена. Кіль і базальний жолобок відсутні. Нижня пластинка у просвіті устя різко вигинається, добре помітна при прямому положенні черепашки. Наявні головна, верхня і нижня палатальні складки. Остання зливається з палатальним мозолем або лише трохи не доходить до нього. Палатальний мозоль білий, більш або менш розвинений. Лопать клаузилію з великою вирізкою на кінці (рис. 93 а).

Розповсюдження. Звичайний вид на території України.

Екологія. Лісовий вид. Населяє листяні та мішані, зрідка суто хвойні ліси.

3. *Cochlodina cerata* (Rossmässler, 1836)

Равлик замкнений восковий

ВЧ = 15–18 мм, ШЧ = 3,5–4,0 мм, 10–11 обертів (рис. 77)

Опис. Черепашка веретеноподібно-циліндрична, струнка. Поверхня тонко покреслена, на нижніх обертах майже гладенька, дуже блискуча. Кіль і базальний жолобок відсутні. Нижня пластинка у просвіті устя різко вигинається, добре помітна при прямому положенні черепашки. Наявні головна, верхня і нижня палатальні складки. Палатальний мозоль великий, білий, не розірваний, нижня палатальна складка не доходить до нього. Лопать клаузілію з великою вирізкою на кінці (рис. 93 а).

Розповсюдження. Карпатський вид, один раз був вказаний для Закарпатської області. Його присутність в Україні вимагає подальшого підтвердження.

Екологія. Населяє гірські ліси. Часто трапляється на вапнякових скелях.

4. *Cochlodina laminata* (Montagu, 1803)

Равлик замкнений блискучий

ВЧ = 14–18 мм (зрідка від 12 до 20 мм), ШЧ = 3,8–4,2 мм, 10–12 обертів (рис. 76)

Опис. Черепашка веретеноподібна, значно роздута. Поверхня дуже тонко і нерегулярно покреслена, на нижніх обертах майже гладенька, дуже блискуча. Кіль і базальний жолобок відсутні. Нижня пластинка у просвіті устя різко вигинається, добре помітна при прямому положенні черепашки. Наявні головна, коротка верхня і довга нижня палатальні складки. Зрідка є невелика додаткова складка між двома палатальними. Палатальний мозоль у центрі тонкий, часто розірваний, з його нижньою частиною зливається нижня палатальна складка. Лопать клаузілію з великою вирізкою на кінці (рис. 93 а).

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Лісовий вид. Менш вимогливий до вологості порівняно з іншими видами родини, уникає багнистих і сухих біотопів. Іноді трапляється у парках.

5. *Cochlodina commutata* (Rossmässler, 1836)

Равлик замкнений мозолистий

ВЧ = 14–16 мм, ШЧ = 3,2–3,5 мм, 10–11 обертів (рис. 78)

Синонім: *Cochlodina costata* (C. Pfeiffer, 1828)

Опис. Черепашка веретеноподібна, струнка. Поверхня тонко і дещо нерівномірно покреслена, з незначним блиском. Кіль і базальний жолобок відсутні. Нижня пластинка у просвіті устя різко вигинається, добре помітна при прямому положенні черепашки. Крім головної, верхньої і нижньої палатальних є також середня палатальна складка, яка підходить до верхньої

частини палатального мозоля. Товстий палатальний мозоль складається з двох самостійних частин, між якими проходить нижня палатальна складка (не зливаючись з ними). Лопать клаузілію з великою вирізкою на кінці (рис. 93 а).

Можливі помилки у визначенні. В інших видів роду *Cochlodina* зрідка є невелика додаткова складка між верхньою та нижньою палатальною. Такі екземпляри можуть бути помилково визначені як *C. commutata*.

Розповсюдження. Вид кілька разів згадувався для заходу України, переважно для Закарпатської області. В одному з цих випадків (Здун, 1960), доведена неправильність видового визначення (Сверлова, 2000 б). Присутність виду в Україні вимагає підтвердження.

Екологія. Лісовий вид.

6. *Ruthenica filograna* (Rossmässler, 1836)

Равлик замкнений тендітний

ВЧ = 7–9 мм, ШЧ = 2,0–2,2 мм, 9–10 обертів (рис. 79)

Опис. Черепашка веретеноподібна, верхівка у вигляді широкого конуса. Поверхня з рідкими тонкими ребрами (на передостанньому оберті їх 30–35). Кіль і базальний жолобок відсутні. Нижня пластинка при прямому положенні черепашки майже не помітна. Наявні головна і погано розвинена півмісяцева складка, зрідка – невеликі додаткові складочки. Палатальний мозоль великий, часто перерваний у центрі. Лопать клаузілію широка, заокруглена на кінці.

Розповсюдження. Гірська і рівнинна частина заходу України.

Екологія. Лісовий вид.

7. *Clausilia dubia* Draparnaud, 1805

Равлик замкнений сітчастий

ВЧ = 10–14 мм (зрідка від 7 до 16 мм), ШЧ = 2,5–3,2 мм (зрідка від 2,0 до 3,5 мм), 10–12 обертів (рис. 80)

Опис. Черепашка веретеноподібна або веретеноподібно-циліндрична. Поверхня часто ребристо покреслена (на передостанньому оберті приблизно 8–10 зморшок на 1 мм). На останніх двох обертах між радіальними зморшками звичайно добре помітна також густа і легка спіральна покресленість. Кіль і базальний жолобок добре розвинені. Нижня пластинка лежить глибоко, при прямому положенні черепашки помітно лише її нижній кінець. Він закінчується на деякій відстані від краю устя переважно 2 горбочками, іноді ці горбочки витягуються до краю устя у вигляді слабких складочок. Палатальний мозоль з 2 частин: більшої верхньої та меншої нижньої. Наявні головна, півмісяцева і переважно добре розвинена нижня палатальна складка. Лопать клаузілію має на кінці гострий або заокруглений кут (рис. 93 б).

Розповсюдження. Зрідка трапляється у гірській і рівнинній частині заходу України.

Екологія. На рівнинах мешкає у лісах, у горах трапляється також на відкритих місцях, найчастіше на вапнякових скелях.

8. *Clausilia pumila* C. Pfeiffer, 1828

Равлик замкнений малий

ВЧ = 12–13 мм, ШЧ = 3,0–3,4 мм, 10–12 обертів (рис. 81)

Опис. Черепашка веретеноподібна, значно роздута у нижній частині. Верхня частина завитка має увігнуті обриси. Поверхня рівномірно вкрита відносно рідко розташованими ребрами (приблизно 6 ребер на 1 мм на передостанньому оберті). Проміжки між ребрами без спіральної покресленості або лише з її слідами. Кіль і базальний жолобок добре розвинені. Нижня пластинка лежить дуже глибоко, при прямому розташуванні черепашки помітно лише її нижній кінець. Від нього до краю устя тягнуться 2 короткі складочки (останні можуть зливатися, утворюючи трикутне підвищення). Наявні головна, півмісяцева, нижня палатальна складки. Палатальний мозоль відносно слабкий, іноді майже не помітний. Лопать клаузілію значно зігнута у поперечному напрямку (рис. 93 в).

Розповсюдження. Зрідка трапляється у передгірній частині заходу України.

Екологія. Лісовий вид, населяє переважно вологі широколистяні ліси, вільшняки.

9. *Clausilia cruciata* (Studer, 1820)

Равлик замкнений хрестовий

ВЧ = 9–11 мм (зрідка від 8 до 14 мм), ШЧ = 2,3–2,5 мм, близько 10 обертів (рис. 82)

Опис. Черепашка веретеноподібна, з досить широкою верхівкою. Поверхня вкрита тупими ребрами, на передостанньому оберті їх близько 40–50 (або приблизно 6–7 ребер на 1 мм). Між ребрами можна іноді побачити часту і легку спіральну покресленість. Кіль і базальний жолобок добре розвинені. При прямому положенні черепашки помітно лише нижній кінець нижньої пластинки, від якого до краю устя тягнуться 2 майже паралельні складочки. З них верхня складочка є продовженням пластинки, нижня відходить від горбочка, розташованого під пластинкою. Наявні головна, півмісяцева, нижня палатальна складки. Палатальний мозоль великий, часом розірваний. Лопать клаузілію з кутом на кінці (рис. 93 г).

Розповсюдження. На заході України – в Українських Карпатах.

Екологія. Населяє хвойні, рідше широколистяні ліси. У горах доходить до верхньої межі лісу.

10. *Macrogastra ventricosa* (Draparnaud, 1801)

Равлик замкнений череватий

ВЧ = 16–19 мм (зрідка від 14 до 20 мм), ШЧ = 4,0–4,5 мм (зрідка до 5,0 мм), 11–12 обертів (рис. 83)

Опис. Черепашка веретеноподібна, роздута. Поверхня від ребристо покресленої до низько-ребристої, на останньому оберті часто зі спіральною покресленістю між ребрами. Кіль короткий, значно згладжений. Базальний жолобок слабкий, біля краю устя згладжений. Нижня пластинка розташована досить глибоко в усті, проходить навкіс і далеко від верхньої пластинки; добре помітна при прямому положенні черепашки. Від нижнього кінця цієї пластинки відходять догори 2 короткі складки, які разом з нею утворюють літеру "К", що лежить на лівому боці (особливо добре помітна при косому положенні черепашки). Парієтальний край устя між верхньою та нижньою пластинками без складочок (на відміну від інших видів роду *Macrogastra*). Наявні головна і півмісяцева складки. Палатальний мозоль коричнюватий, досить тонкий, найбільшої товщини досягає на верхньому кінці. Лопать клаузілію відносно широка, заокруглена на кінці (рис. 93 д).

Розповсюдження. На заході України був вказаний для Рівненської та Закарпатської областей.

Екологія. Населяє мішані та широколистяні ліси.

11. *Macrogastra latesriata* (A. Schmidt, 1857)

Равлик замкнений ребристий

ВЧ = 13–15 мм, ШЧ = 3,0–3,6 мм, 10–11 обертів (рис. 84, 85 б)

Опис. Черепашка веретеноподібна, відносно струнка. Поверхня вкрита чіткими, на нижніх обертах – досить грубими ребрами. Кіль відсутній, замість нього – невелика опуклість. Базальний жолобок відсутній. Нижня пластинка розташована досить глибоко, але добре помітна у просвіті устя. На парієтальній стінці устя між верхньою та нижньою пластинками розташовано до 3 невеликих складочок. Крім головної і півмісяцевої у більшості випадків наявна добре розвинена нижня палатальна складка, іноді вона ледь помітна або її немає. Палатальний мозоль має вигляд валика, який лежить паралельно до краю устя і має 2 верхівки – верхню і нижню. Лопать клаузілію широка, заокруглена на кінці (рис. 93 д).

Можливі помилки у визначенні. Нетипові черепашки без нижньої палатальної складки часом плутають з *Macrogastra plicatula*. Проте черепашки останнього виду стрункіші, особливо у нижній частині (рис. 85 а, б), їх ширина не перевищує 3,0 мм, а поверхня від ребристо покресленої до низько-ребристої.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Лісовий вид.

12. *Macrogastra tumida* (Rossmässler, 1836)

Равлик замкнений роздутий

ВЧ = 12–15 мм, ШЧ = 3,7–4,0 мм, 10–12 обертів (рис. 85 в)

Опис. Черепашка веретеноподібна, дуже роздута. Поверхня ребриста. Кіль відсутній, замість нього – невелика опуклість. Базальний жолобок відсутній. Нижня пластинка розташована досить глибоко, але добре помітна у просвіті устя. На паріетальній стінці устя між верхньою та нижньою пластинками розташовано до 3 маленьких складочок. Наявні головна і півмісяцева складки. Палатальний мозоль розвинений погано. Лопать клаузілію широка, трохи заокруглена на кінці (рис. 93 д).

Розповсюдження. Гірська і передгірна частина заходу України.

Екологія. Лісовий вид.

13. *Macrogastra plicatula* (Draparnaud, 1801)

Равлик замкнений стрункий

ВЧ = 10–13 мм (зрідка від 9 до 14 мм), ШЧ = 2,8–3,0 мм, 10–12 обертів (рис. 85а)

Опис. Черепашка веретеноподібна або веретеноподібно-циліндрична, дуже струнка. Поверхня ребристо покреслена, на середніх обертах – до низько-ребристої. Кіль відсутній, замість нього – невелика опуклість. Базальний жолобок відсутній. Нижня пластинка добре помітна у просвіті устя при прямому положенні черепашки. На паріетальній стінці устя між верхньою та нижньою пластинками розташовано до 3 невеликих складочок. Наявні головна і півмісяцева складки. Палатальний мозоль відносно слабкий, лише його верхня частина розвинена краще. Лопать клаузілію широка, на кінці широко заокруглена (рис. 93 д).

Можливі помилки у визначенні. Див *Macrogastra latestriata* (с. 77).

Розповсюдження. Окремі знахідки на заході України. У деяких випадках (Здун, 1960) базуються на помилковому визначенні (Сверлова, 2000 б).

Екологія. Лісовий вид.

14. *Laciniaria plicata* (Draparnaud, 1801)

Равлик замкнений зубатий

ВЧ = 14–18 мм (зрідка до 20 мм), ШЧ = 3,5–4,2 мм (зрідка від 3,3 до 4,7 мм), 12–13 обертів (рис. 86)

Опис. Черепашка веретеноподібно-циліндрична, 3 нижні оберти практично однакової ширини. Верхівка вузька. Поверхня вкрита тонкими та частими ребрами. Кіль і базальний жолобок довгі, добре розвинені, тому нижній край устя набуває кутастого вигляду. Нижня пластинка лежить досить глибоко в усті, але добре помітна при прямому положенні черепашки; після перегину проходить навкіс і майже паралельно до паріетального краю устя. Характерна ознака виду – численні складочки на палатальному краї

устя, кількість яких може зменшуватися до повної відсутності. Кілька складочок розташовані також на паріетальній стінці устя між верхньою та нижньою пластинками. Наявні головна, півмісяцева і середня палатальна складки, остання проходить майже паралельно до головної. Палатальний мозоль відсутній або погано розвинений. Лопать клаузілію трохи перекручена на кінці (рис. 93 е).

Можливі помилки у визначенні. Нетипові черепашки з погано розвиненими складочками на палатальному краї устя можна сплутати з *Balea biplicata*. Проте у черепашки *B. biplicata* нижній кінець середньої палатальної складки, помітний у просвіті устя, розташований трохи нижче (рис. 86, 88), а лопать клаузілію більше перекручена (рис. 93 е, ж).

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України, крім гірської частини.

Екологія. Вид є менш вимогливим до вологості та затінення порівняно з іншими вітчизняними видами родини. Крім лісів, парків і садів може траплятися у відкритих, відносно сухих біотопах. Часто трапляється в урбоекосистемах.

15. *Bulgarica cana* (Held, 1836)

Равлик замкнений сірий

ВЧ = 15–18 мм, ШЧ = 3,5–3,9 мм, 12–13 обертів (рис. 87)

Опис. Черепашка веретеноподібна, досить струнка, з тонкою верхівкою. Поверхня вкрита частими ребрами, між якими можна побачити сліди спіральної покресленості. Кіль і базальний жолобок довгі, добре розвинені, тому нижній край устя набуває кутастого вигляду. Нижня пластинка різко вигинається у просвіті устя, утворюючи майже прямий кут, близько підходить до верхньої пластинки, а після перегину розташована майже горизонтально. Наявні головна, півмісяцева і нижня палатальна складка. Остання – від добре розвиненої мозолеподібної до практично непомітної. Палатальний мозоль тонкий. Лопать клаузілію відносно тонка, вигнута у вигляді жолобка.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Лісовий вид. Населяє мішані та широколистяні ліси.

16. *Balea biplicata* (Montagu, 1803)

Равлик замкнений західний

ВЧ = 15–18 мм (зрідка до 22 мм), ШЧ = 3,5–4,0 мм, 12–13 обертів (рис. 88)

Опис. Черепашка веретеноподібна або веретеноподібно-циліндрична, з вузькою верхівкою. 2–3 нижні оберти майже однакової ширини. Поверхня вкрита тонкими та частими ребрами. Кіль і базальний жолобок довгі, добре розвинені, тому нижній край устя набуває кутастого вигляду. Нижня

пластинка підходить близько до верхньої пластинки, після перегину розташована косо та майже паралельно до парієтального краю устя. Парієтальна стінка устя у проміжку між верхньою та нижньою пластинками гладенька або з 1–2 складочками. Палатальний край устя без крайових складок. Наявні головна, півмісяцева і середня палатальна складка, остання проходить під значним кутом до головної. Палатальний мозоль відсутній. Лопать клаузилію значно перекручена (рис. 93 ж).

Можливі помилки у визначенні. Див. *Laciniaria plicata* (с. 78).

Розповсюдження. Вид згадувався для Закарпатської області. У зв'язку з імовірністю помилкового визначення присутність його на заході України вимагає подальшого підтвердження.

Екологія. Цей вид є менш вимогливим до вологості та затінення порівняно з іншими видами родини. Крім лісів, парків і садів може траплятися у відкритих, відносно сухих біотопах. Досить часто трапляється в урбоекосистемах.

17. *Balea stabilis* (L. Pfeiffer, 1847)

Равлик замкнений стабільний

ВЧ = 14–16 мм, ШЧ = 3,8–4,0 мм, 11–13 обертів (рис. 89)

Опис. Черепашка веретеноподібна, досить роздута, з товстими стінками. Поверхня рівномірно вкрита тупими ребрами. Кіль короткий, тупий. Базальний жолобок короткий. Майже вертикальна нижня пластинка розташована глибоко, не помітна або ледь помітна при прямому положенні черепашки. Наявні головна і півмісяцева складки, остання – велика, добре просвічує крізь стінку черепашки. Палатальний мозоль зливається з губою і досягає найбільшої товщини біля базального жолобка. Лопать клаузилію на кінці потовщена і кутаєста (рис. 93 з).

Розповсюдження. Звичайний вид гірської і передгірної частини заходу України.

Екологія. Лісовий вид. На відміну від інших видів родини, які часто трапляються великими колоніями, у зборах майже завжди представлений поодинокими особинами.

18. *Balea fallax* (Rossmässler, 1836)

Равлик замкнений оманливий

ВЧ = 16–19 мм (зрідка до 24 мм), ШЧ = 4,5–5,0 мм (зрідка до 6 мм), 11–12 обертів (рис. 90)

Опис. Черепашка веретеноподібна, досить роздута, з відносно тонкими стінками. Поверхня грубо ребристо покреслена до низько-ребристої. Кіль відносно короткий і тупий. Базальний жолобок короткий. Майже вертикальна нижня пластинка розташована глибоко, непомітна або ледь помітна при прямому положенні черепашки. Наявні головна і півмісяцева складка,

остання розвинена дуже слабо, тому погано просвічує крізь стінку черепашки, іноді від неї залишається лише її верхній кінець. Палатальний мозоль розвинений трохи більше, ніж у попереднього виду, найчастіше не зливається з губою. Лопать клаузілію на кінці потовщена і кутаєста (рис. 93 з).

Розповсюдження. Трапляється переважно в Українських Карпатах з боку Передкарпаття.

Екологія. Лісовий вид.

19. *Vestia turgida* (Rossmässler, 1836)

Равлик замкнений карпатський

ВЧ = 13–17 мм (зрідка від 12 до 23 мм), ШЧ = 3,5–4,0 мм (зрідка до 5,0 мм), 10–11 (зрідка до 12) обертів

Опис. Черепашка веретеноподібна, роздута, з досить вузькою і загостреною верхівкою. Загальні обриси черепашки подібні до *Vestia gulo* (рис. 92). Верхні оберти вкриті тупими і частими ребрами, на нижніх обертах скульптура поступово згладжується, тому останній оберт від ребристо покресленого до майже гладенького. Кіль короткий, тупий. Базальний жолобок нечіткий. Нижня пластинка у просвіті устя проходить дуже близько до його паріетального краю, майже горизонтально або під невеликим кутом; закінчується трохи нижче паріетально-колумелярного кута устя. Її кінець пов'язаний з краєм устя короткою складочкою, під якою розташована ще одна аналогічна складочка. Наявні головна і півмісяцева складка, остання часто перервана посередині. Палатальний мозоль вузький, часто зливається з губою. Лопать клаузілію широка і коротка, на кінці трохи загострена (рис. 93 и).

Можливі помилки у визначенні. Часто плутають з *Vestia gulo*. Відрізняється від нього формою клаузілію (рис. 93 и, і; часто можна помітити крізь устя при косому положенні черепашки), згладженістю поверхневої скульптури на останніх обертах. Від *Vestia elata* відрізняється так само формою клаузілію, а також вузькою верхівкою.

Розповсюдження. Карпатський вид, який іноді трапляється у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Надає перевагу вологим гірським і передгірним лісам.

20. *Vestia elata* (Rossmässler, 1836)

Равлик замкнений трансильванський

ВЧ = 13–15 мм (зрідка від 12 до 20 мм), ШЧ = 3,5–4,6 мм, близько 10 обертів (рис. 91)

Опис. Черепашка веретеноподібна, роздута, з дуже широкою і тупою верхівкою (у екземплярів з ВЧ=13–15 мм ширина верхівки становить близько 1,5 мм). Поверхнева скульптура поступово згладжується на нижніх обертах: верхні оберти вкриті тупими ребрами, передостанній – ребристо

покреслений, останній – від ребристо покресленого до майже гладенького. Кіль короткий, тупий. Базальний жолобок нечіткий. Форма і розташування нижньої пластинки так само, як у *Vestia turgida* (с. 81). Наявні головна і півмісяцева складка. Палатальний мозоль часто зливається з губою. Лопать клаузилію вузька, закінчується гачкоподібним виступом (рис. 93 і).

Можливі помилки у визначенні. Від *Vestia turgida* відрізняється гачкоподібним виступом на кінці лопаті клаузилію (93 и, і) та широкою верхівкою; від *Vestia gulo* – згладженою скульптурою нижніх обертів та ширшою верхівкою.

Розповсюдження. Карпатський вид, який заходить також на рівнинну частину заходу України.

Екологія. Надає перевагу вологим гірським лісам.

21. *Vestia gulo* (E. Bielz, 1859)

Равлик замкнений струмковий

ВЧ = 15–19 мм, ШЧ = 4,3–5,0 мм, 10–12 обертів (рис. 92)

Опис. Черепашка веретеноподібна, роздута, з відносно вузькою верхівкою. Як верхні, так і нижні оберти рівномірно вкриті великими тупими ребрами. Кіль короткий, тупий. Базальний жолобок нечіткий. Форма і розташування нижньої пластинки так само, як у *Vestia turgida* (с. 81). Наявні головна і півмісяцева складка. Палатальний мозоль білий, добре розвинений, особливо у нижній частині, де часто зливається з губою. Лопать клаузилію вузька, закінчується гачкоподібним виступом (рис. 93 і).

Можливі помилки у визначенні. Від *Vestia turgida* відрізняється гачкоподібним виступом на кінці лопаті клаузилію (рис. 93 и, і) та чіткими ребрами на останньому оберті; від *Vestia elata* – чіткими ребрами на останньому оберті та вужчою верхівкою.

Розповсюдження. Карпатський вид, який іноді трапляється у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Надає перевагу вологим гірським і передгірним лісам.

Родина Ferussaciidae – равлики підземні

На відміну від наземних молюсків з інших родин, населяють глибші шари ґрунту, печери тощо. Дрібні та ламкі черепашки разом з прихованим способом життя призводять до того, що представників родини Ferussaciidae досить важко зареєструвати у природі. Найчастіше порожні черепашки можна знайти на крутих схилах, де їх вимиває водою з ґрунту; у кротовинах, річкових наносах або на місці земляних робіт. На заході України родина представлена одним видом.

1. *Cecilioides acicula* (Müller, 1774)

Равлик підземний звичайний

ВЧ = 4,5–5,5 мм, ШЧ = 1,0–1,3 мм, 5,5–6 обертів (рис. 94)

Опис. Черепашка баштоподібна, струнка, з тупою верхівкою і дуже тонкими та ламкими стінками. Висота устя становить близько 1/3, а висота останнього оберту дещо перевищує 1/2 висоти черепашки. Стовпчик черепашки знизу різко обривається, не з'єднуючись з базальним краєм устя. "Свіжа" черепашка прозора і безбарвна, склоподібна, з часом стає мутною і білуватою. Поверхня черепашки гладенька.

Розповсюдження. Поодинокі знахідки у рівнинній та гірській частині заходу України (див. опис родини).

Екологія. Населяє теплі, відкриті або частково затінені біотопи. Надає перевагу ґрунтам, багатим на кальцій (можливо, внаслідок їх температурних властивостей). Через тріщини та порожнини у ґрунті може заглиблюватися у нього до глибини 40 см, за іншими даними – до 50 см і глибше.

Родина *Endodontidae* – равлики дискові

Таблиця для визначення видів родини *Endodontidae*

- 1 (4). Черепашка дуже маленька, її ширина не перевищує 1,6 мм, рідше – 2,5 мм (при 3,5–4 обертах). Якщо є радіальні ребра, вони дуже тонкі та помітні лише при великому збільшенні. Черепашка завжди однобарвна.
- 2 (3). Ширина черепашки не більше 1,6 мм (при 3,5 обертах). Поверхня "свіжої" черепашки з шовковистим блиском, при великому збільшенні помітні тонкі, часто і досить рівномірно розташовані радіальні реберця. Звичайний вид на заході України.....
.....*Punctum rugmaeum* (с.84, рис. 95).
- 3 (2). Ширина черепашки може досягати 2,5 мм (при 4 обертах). Поверхня черепашки блискуча, лише тонко і нерегулярно покреслена. Зареєстрований як синантроп на Закарпатті.....
.....*Helicodiscus singleyanus* (с. 84, рис. 96).
- 4 (1). Черепашка значно більша, її ширина може досягати 7,0 мм (при 4,5–6 обертах). На стадії 3 обертів ширина черепашки звичайно не менше 2 мм, на стадії 4 обертів – 3 мм. Черепашка однобарвна або з темними плямами.
- 5 (6). Останній оберт на периферії заокруглений (у молодих особин – дещо кутастий). Черепашка однобарвна, переважно рогового кольору.....
.....*Discus ruderatus* (с. 84, рис. 97).
- 6 (5). Останній оберт на периферії з кутом або кілем (рис. 98, 99). Забарвлення черепашки складається з радіальних червонувато-коричневих плям чи коротких смужок на світло-роговому фоні (рис. 98б) або однобарвне.

- 7 (8). Останній оберт на периферії з притупленим кутом. Завиток більш або менш виступаючий. Пупок займає трохи більше 1/3 ширини черепашки. Червонувато-коричневі плями переважно дуже чіткі (у рідкісних випадках – відсутні).....*Discus rotundatus* (с. 85, рис. 98).
- 8 (7). Останній оберт на периферії з гострим кілем. Завиток майже плаский. Пупок ширший, може досягати майже 1/2 ширини черепашки. Червонувато-коричневі плями нечіткі або відсутні.....
.....*Discus perspectivus* (с. 85, рис. 99).

1. *Punctum pygmaeum* (Draparnaud, 1801)

Равлик дисковий карликовий

ВЧ = 0,6–0,8 мм, ШЧ = 1,2–1,6 мм, 3,5 оберти (рис. 95)

Опис. Черепашка низько-конічна, майже дископодібна. Оберти досить опуклі, розділені глибоким швом. Пупок широкий, перспективний, займає близько 1/4 ширини черепашки. Поверхня "свіжих" черепашок з шовковистим блиском; при 40-кратному або більшому збільшенні можна помітити дуже тонкі та низькі, часто і досить регулярно розташовані радіальні реберця. "Старі" черепашки часто виглядають лише грубо покресленими. Забарвлення рогове або жовтувато-коричневе.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Заселяє переважно вологі лісові біотопи. Трапляється також на болотах.

2. *Helicodiscus singleyanus* (Pilsbry, 1890)

Равлик дисковий американський

ШЧ = 1,8–2,5 мм, до 4 обертів (рис. 96)

Опис. Черепашка майже пласка. Оберти опуклі, розділені досить глибоким швом. Пупок широкий, перспективний. Поверхня черепашки тонко і нерівномірно покреслена, досить блискуча. Забарвлення черепашки жовтувато-коричневе. В Європі частіше трапляється підвид *H. singleyanus inermis* Baker, який відрізняється від типової форми дещо меншими розмірами черепашки.

Розповсюдження. О. О. Байдашніков (1988) зареєстрував цей вид синантропно на Закарпатті.

Екологія. Маловідома. Заселяє різні типи біотопів: від вологих до сухих. Імовірно, веде підземний спосіб життя.

3. *Discus ruderatus* (Férussac, 1821)

Равлик дисковий звичайний

ВЧ = 2,0–3,5 мм, ШЧ = 5,0–7,0 мм, до 4,5 обертів (рис. 97)

Опис. Черепашка від низько-конічної до притиснуто-конічної. Оберти досить опуклі. Пупок широкий, перспективний, займає близько 1/3 ширини

черепашки. Поверхня черепашки густо вкрита рівномірно розташованими міцними радіальними ребрами (на останньому оберті їх близько 80). Забарвлення черепашки рогове, часом з червонуватим або зеленкуватим відтінком.

Розповсюдження. Рівнинна і гірська частина заходу України.

Екологія. Населяє переважно лісові біотопи. Трапляється також на вологих луках і болотах.

4. *Discus rotundatus* (Müller, 1774)

Равлик дисковий плямистий

ВЧ = 2,4–2,8 мм, ШЧ = 5,5–7,0 мм, до 6 обертів (рис. 98)

Опис. Черепашка від низько-конічної до притиснуто-конічної. Оберти опуклі, останній – з кутом на периферії. Пупок широкий, перспективний, його ширина становить трохи більше 1/3 ширини черепашки. Поверхня черепашки густо вкрита рівномірно розташованими міцними радіальними ребрами (на останньому оберті їх близько 80–85). Забарвлення черепашки характерне: на світло-роговому фоні чітко помітні червонувато-коричневі короткі радіальні смуги або плями, розташовані більш або менш рівномірно. Зрідка плями відсутні (обидві форми можуть траплятися в одній колонії).

Розповсюдження. Зрідка трапляється у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Населяє лісові біотопи, сади, парки. Може траплятися також у відкритих біотопах під різноманітними укриттями (камінням, дошками тощо).

5. *Discus perspectivus* (Megerle von Mühlfeld, 1816)

Равлик дисковий перспективний

ВЧ = 1,8–2,0 мм, ШЧ = 5,5–6,5 мм, до 6 обертів (рис. 99)

Опис. Черепашка дуже сплюснена, лінзоподібна. Внутрішні оберти помірно опуклі, зовнішні – плоскі. Останній оберт на периферії з гострим кілем. Пупок ширший, а радіальні ребра – нижчі, ніж у попереднього виду. На останньому оберті розташовано 100 і більше ребер. Забарвлення черепашки світло-рогове або рогове, з нечіткими червонувато-коричневими плямами або без них.

Розповсюдження та екологія. Населяє переважно гірські та передгірні ліси. Кальцефільний вид.

Родина *Vitrinidae* – равлики скляні

На заході України родина представлена лише 4 видами, серед яких 3 види – гірські (загалом *Vitrinidae* – холодолюбна родина). Разом з тим, на прикладі вітчизняних представників родини можна прослідкувати поступову

редукцію черепашки: від нормально розвиненої, хоча й дуже тонкої у *Vitrina pellucida* до маленької вухоподібної у видів роду *Semilimax*. У живих моллюсків черепашку частково прикриває лопать мантиї.

Примітка. У всіх видів родини черепашка надзвичайно тонка і ламка, що значно ускладнює будь-яку роботу з ними, а також сприяє швидкому руйнуванню порожніх черепашок у природних умовах. Живих моллюсків, за винятком *V. pellucida*, слід відразу(!) фіксувати спиртом. Інакше тіло моллюска швидко висихає і прикриває нижню частину черепашки, надзвичайно важливу для визначення.

Таблиця для визначення видів родини *Vitrinidae*

- 1 (2). Черепашка низько-конічна (рис. 3, B2). Ширина завитка (див. згори) становить значно більше половини ширини черепашки. Базальний і колумелярний край устя без шкірястої облямівки. У живого моллюска тіло може повністю втягуватися до черепашки. Звичайний вид на заході України.....*Vitrina pellucida* (с. 86, рис. 100).
- 2 (1). Черепашка більш або менш сплюснена, від низько-конічної до вухоподібної (рис. 3, Ч). Ширина завитка становить близько половини ширини черепашки або значно менше. Базальний і колумелярний край устя зі шкірястою облямівкою (рис. 101–103). Напівслизняка – невелика черепашка прикриває тільки частину тіла. На заході України – лише у Карпатах.
[Шкіряста облямівка дуже ніжна, на порожніх черепашках може частково або повністю стиратися!]
- 3 (4). Черепашка перехідної форми від низько-конічної (рис. 3, B2) до сплюсненої вухоподібної (рис. 3, Ч). Ширина завитка становить близько половини ширини черепашки або лише трохи менше.....*Eucobresia nivalis* (с. 87, рис. 101).
- 4 (3). Черепашка дуже сплюснена, вухоподібна (рис. 3, Ч). Ширина завитка значно менше половини ширини черепашки.
- 5 (6). Знизу можна побачити усі оберти черепашки. Шкіряста облямівка широка.....*Semilimax kotulai* (с. 87, рис. 103).
- 6 (5). Знизу не можна побачити усі оберти черепашки. Шкіряста облямівка відносно вужча.....*Semilimax semilimax* (с. 87, рис. 102).

1. *Vitrina pellucida* (Müller, 1774)

Равлик скляний звичайний

ВЧ = 2,5–3,4 мм, ШЧ = 4,5–6,0 мм, до 3 обертів (зрідка більше) (рис. 100)

Опис. Черепашка низько-конічна, із значно роздутим останнім обортом і дуже тонкими та ламкими стінками. Пупок відсутній. Поверхня черепашки майже зовсім гладенька, дуже блискуча. "Свіжі" черепашки прозорі та майже

безбарвні, з легким жовтуватим або зеленкуватим відтінком, з часом стають мутними та білуватими.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Заселяє лісові та відкриті біотопи з різним ступенем зволоження. Тварини є активними переважно у холодний період року. Живих (дорослих) особин можна знайти на поверхні ґрунту під різноманітними укриттями пізно восени, рано навесні або навіть під час зимових відлиг.

2. *Eucobresia nivalis* (Dumont et Mortillet, 1852)

Равлик скляний сніговий

ВЧ = до 3 мм, ШЧ = 5–6 мм, близько 2,5 обертів (рис. 101)

Опис. Черепашка перехідної форми від низько-конічної до вухоподібної. Пупок відсутній. Завиток низький, але помітно виступаючий. Стінки черепашки дуже тонкі та ламкі. Нижній край устя з не дуже широкою шкірястою облямівкою. Поверхня черепашки майже зовсім гладенька, дуже блискуча. "Свіжа" черепашка майже зовсім безбарвна і прозора, як скло, з часом стає мутною і білуватою.

Розповсюдження та екологія. Гірський вид, мешкає у вологих гірських лісах та вище верхньої межі лісу.

Примітка. У визначнику І. М. Ліхарева і Е. С. Раммельмейер (1952) вид згаданий під назвою *Helicolimax (Eucobresia) kochi*.

3. *Semilimax semilimax* (Férussac, 1802)

Напівслизняк звичайний

ВЧ до 2,4 мм, ШЧ = 4–5 мм, від 1,5 до майже 2 обертів (рис. 102)

Опис. Черепашка значно сплюснена, з видовженим устям – вухоподібна. Завиток лише трохи виступає. Стінки черепашки дуже тонкі та ламкі. Базальний і дещо менше колумелярний край устя зі шкірястою облямівкою. Поверхня черепашки майже зовсім гладенька. "Свіжі" черепашки прозорі та безбарвні або з легким жовтуватим чи зеленкуватим відтінком, з часом стають мутними та білуватими.

Розповсюдження та екологія. Населяє вологі ділянки у гірських, рідше – передгірних лісах.

4. *Semilimax kotulae* (Westerlund, 1883)

Напівслизняк гірський

ВЧ до 2,2 мм, ШЧ = 4–6 мм, від 1,5 до майже 2 обертів (рис. 103)

Опис. Черепашка загалом дуже подібна до черепашки попереднього виду, але з плоским завитком і відносно ширшою шкірястою облямівкою. Знизу добре помітні усі оберти черепашки.

Розповсюдження та екологія. Населяє переважно вологі ділянки у гірських лісах. В Українських Карпатах підіймається до субальпійського поясу.

Родина Zonitidae – равлики блискучі

Родина Zonitidae є досить складною для визначення, особливо для початківця. Причина цього – значна кількість видів у поєднанні з відносною бідністю конхологічних ознак. У багатьох випадках для визначення або підтвердження попереднього визначення необхідним є застосування анатомічних ознак (особливо для представників роду *Aegopinella* і деяких видів *Oxuchilus*). Крім того, у зв'язку з відсутністю губи в усті неможливо відрізнити черепашки молодих і дорослих особин.

У визначнику І.М. Ліхарева і Е.С. Раммельмейер (1952) відсутня низка вітчизняних видів родини: *Oxuchilus depressus*, *O. orientalis*, *Aegopinella minor*, *Ae. epipedostoma*. Не дивно, що це призводило до частих помилок у визначенні. Так, для природних лісових біотопів Українських Карпат згадували західноєвропейські види *Oxuchilus alliarius* і *O. draparnaudi*, які на заході України можуть траплятися лише синантропно (Сверлова, 2000 б).

Примітка. Для визначення близьких видів Zonitidae часто пропонують використовувати відношення ШОО/ШПО (рис. 5). Проте, за нашими спостереженнями, цей індекс є досить мінливим навіть у межах одного виду або однієї популяції, а також повинен залежати від форми (відносної висоти) та стадії формування черепашки. З іншого боку, його значення можуть суттєво перекриватися у близьких видів. Наприклад, у вибірково проміряних нами черепашок *Aegopinella minor* (різні збори), *Ae. nitens* (м. Чернівці) і *Ae. nitidula* (м. Львів) відношення ШОО/ШПО коливалося у межах 2,0–2,5, але майже не відрізнялося у різних видів.

Згаданий у визначальній таблиці облямований шов (див. також с. 8) має вигляд подвійної лінії та характеризує переважно прозорість стінок черепашки. Тому він може бути непомітним на "старих" черепашках, які втратили цю прозорість. І, навпаки, на нетипово тонких і дуже просвічуючих черепашках видів, які у нормі не мають облямованого шва (*Aegopinella*), шов може виглядати облямованим.

Оскільки навіть у черепашок дорослих особин краї устя залишаються гострими, ламкими та невідгорнутими, а губа відсутня, слід звертати особливу увагу на кількість обертів і ширину черепашки, яка відповідає цій кількості обертів. Відносна ширина пупка, вказана в описах і визначальній таблиці родини, стосується лише черепашок дорослих або майже дорослих особин (але навіть у них може дещо варіювати). Якщо черепашки дорослих особин мають перспективний пупок, у молодих він може займати меншу частину ширини черепашки або взагалі виглядати вузьким проколоподібним.

Таблиця для визначення видів родини Zonitidae

- 1 (4). Верхня частина черепашки вкрита глибокими радіальними лініями (рис. 116), добре помітними вже при 20-кратному збільшенні. Пупок відкритий, його ширина може досягати 1/6 ширини черепашки.
- 2 (3). Черепашка переважно рогового або жовтувато-коричневого кольору. Устя значно витягнуте праворуч і донизу. Пупок ексцентричний (рис. 9). Черепашка дуже сплюснена, з дуже низьким завитком.
[Зрідка можуть траплятися особини з безбарвними або зеленкуватими черепашками!].....*Nesovitrea hammonis* (с. 96, рис. 116).
- 3 (2). Черепашка безбарвна або зеленкувата, з часом стає білуватою. Устя більше витягнуте донизу, ніж праворуч, наближається до округлої форми. Пупок трохи вужчий, не ексцентричний. Черепашка не така сплюснена, з відносно вищим завитком.....*Nesovitrea petronella* (с. 96, рис. 117).
- 4 (1). При 20-кратному збільшенні верхня частина черепашки виглядає гладенькою або неявно радіально покресленою. Пупок від повністю закритого до широкого і перспективного.
- 5 (16). Черепашка безбарвна і прозора, як скло, дуже блискуча, з часом стає мутною і білуватою. Ширина черепашки не перевищує 5, зрідка – 6 мм (при 5–6 обертах). Поверхня майже зовсім гладенька. Пупок від повністю закритого до відкритого перспективного (рис. 108).
- 6 (9). Пупок закритий.
- 7 (8). Оберти вузькі, наростають дуже повільно. Останній оберт лише трохи охоплює попередній (див. згори).....*Vitrea diaphana* (с. 91, рис. 104).
- 8 (7). Оберти відносно ширші. Кожен наступний оберт значно охоплює попередній, тому останній оберт здається набагато ширшим, ніж інші....
.....*Vitrea transsylvanica* (с. 92, рис. 105).
- 9 (6). Пупок ε, хоча б проколоподібний і помітний лише під бінокляром (рис. 106).
- 10 (11). Ширина черепашки становить 4–6 мм (при 5 обертах). Населяє сухі та теплі, переважно відкриті біотопи.....*Oxuchilus inopinatus* (с. 98, рис. 122).
- 11 (10). Черепашка менших розмірів, її ширина лише зрідка перевищує 4,0 мм. Вологолюбні види, населяють переважно лісові біотопи, рідше – скелі у горах.
- 12 (13). Пупок дуже вузький, проколоподібний, помітний лише під бінокляром. Гірський вид.....*Vitrea subrimata* (с. 92, рис. 106).
- 13 (12). Пупок ширший, може виглядати проколоподібним лише на черепашках молодших особин.

- 14 (15). Ширина черепашки становить близько 2,5 мм (при 4,5 обертах). Пупок досить широкий, перспективний; ніколи не буває ексцентричним, як на рисунку 9.....*Vitrea contracta* (с. 93, рис. 108).
- 15 (14). Ширина черепашки досягає 3–4 мм (при 5 обертах). У дорослих особин пупок чітко ексцентричний, крізь нього можна побачити лише передостанній оберт. У молодших особин пупок проколоподібний, але ширший, ніж у *V. subrimata* (рис. 106).....*Vitrea crystallina* (с. 92, рис. 107).
- 16 (5). Черепашка від світло-рогового до червонувато-коричневого кольору, часом – із зеленкуватим відтінком (зрідка – майже безбарвна або білувата). Ширина черепашки часто перевищує 5–6 мм. Пупок завжди відкритий, хоча інколи дуже вузький (рис. 121). Якщо черепашка маленька і світла, її поверхня матова, з характерною скульптурою (рис. 110), помітною при 40-кратному збільшенні.
- 17 (18). Черепашка маленька, її ширина становить 3,5–5,0 мм (при 3,5 обертах); дуже світла, до майже безбарвної. Пупок широкий, перспективний, займає близько 1/4 ширини черепашки. Поверхнева скульптура дуже характерна (рис. 110), утворена схрещенням густо розташованих радіальних і спіральних ліній, помітних при 40-кратному збільшенні.....*Aegopinella pura* (с. 93, рис. 109).
- 18 (17). Черепашка більших розмірів. Пупок відкритий, різної ширини. Поверхнева скульптура інша або не така чітка (в останньому випадку черепашка темніша, переважно коричнева).
- 19 (26). "Свіжа" черепашка дуже блискуча, часто напівпрозора. Оберти зверху значно сплюснені, розділені неглибоким облямованим (не завжди помітно) швом. Пупок займає не більше 1/6 ширини черепашки.
- 20 (23). Пупок вузький, крізь нього можна побачити максимум частину передостаннього оберту. На стадії 4–5 обертів пупок займає менше 1/10 ширини черепашки (рис. 120).
- 21 (22). При 5–5,5 обертах ширина черепашки 11–14 мм, пупок займає 1/11 – 1/13 ширини черепашки, а висота завитка становить не менше половини висоти устя. Пеніс широкий і довгий. Епіфалус довгий, перед з'єднанням з пенісом огинає його (рис. 123 г).....*Oxuchilus glaber* (с. 98, рис. 120).
- 22 (21). Черепашка менших розмірів: при 4,5–5 обертах її ширина становить 7,0–8,5 мм. Пупок вужчий. Завиток майже плаский. Пеніс відносно невеликий, вузький біля основи та розширений на задньому кінці. Епіфалус короткий (рис. 123 д). Гірський вид.....*Oxuchilus depressus* (с. 98, рис. 121).
- 23 (20). Пупок ширший, на стадії 5–6 обертів крізь нього добре помітний як мінімум повний передостанній оберт, а його ширина становить від 1/8 до 1/6 ширини черепашки (рис. 118).

- 24 (25). При 5–6 обертах пупок займає $1/8$ або $1/7$ ширини черепашки. Останній оберт дуже розширений, відношення ШОО/ШПО (рис. 5) звичайно більше 2, часто – близько 2,5. Пеніс довгий і вузький, епіфалус з'єднаний з його заднім кінцем (рис. 123 а). На заході України – лише синантропно.....*Oxuchilus draparnaudi* (с. 97, рис. 118).
- 25 (24). При 5–6 обертах пупок займає від $1/7$ до $1/6$ ширини черепашки. Останній оберт помірно розширений, відношення ШОО/ШПО переважно менше 2 (зрідка – до 2,5). Пеніс більш або менш розширений; епіфалус огинає пеніс і з'єднується з апендиксом у його центральній частині (рис. 123 б). Карпатський вид, зрідка трапляється у рівнинній частині заходу України.....*Oxuchilus orientalis* (с. 97, рис. 119).
- 26 (19). Поверхня черепашки максимум із незначним (матовим) блиском. Оберти зверху помірно опуклі, розділені більш або менш глибоким необлямованим швом. Устя часто значно витягнуте праворуч і донизу, зверху – дахоподібно скошене (рис. 112). Пупок займає від $1/5$ до майже $1/4$ ширини черепашки.
[В окремих дуже просвічуючих черепашок шов може виглядати облямованим!]
- 27 (28). Ширина черепашки становить 6–9 мм (при приблизно 4 обертах). Між пенісом і місцем прикріплення пеніального ретрактора розташований довгий епіфалус (завжди значно довший, ніж пеніс). Вільна частина яйцепроводу довга (рис. 115 а). Заселяє переважно сухі та теплі, відкриті або залісені біотопи.....*Aegopinella minor* (с. 94, рис. 112).
- 28 (27). Черепашка трохи більших розмірів, її ширина становить 8–11 мм. Епіфалус не довший за пеніс, часто – значно коротший за нього (рис. 115 б–г). Вільна частина яйцепроводу коротша. Заселяють помірно вологі та вологі біотопи.
- 29 (32). Устя значно витягнуте праворуч і донизу. Останній оберт над устям скошений, дещо нагадує край даху (рис. 112).
- 30 (31). Пеніс дуже масивний, часто розділений перетяжкою на передню і задню частини (у дорослих особин) (рис. 115 г). Вагіна не розширена булавоподібно.....*Aegopinella nitens* (с. 94, рис. 113).
- 31 (30). Пеніс іншої форми. Вагіна розширена колбоподібно (рис. 115 б).....*Aegopinella eripedostoma* (с. 94, рис. 112).
- 32 (29). Форма устя більш наближається до округлої. Пеніс відносно невеликий, не розділений чітко на 2 частини (рис. 115 в). Вагіна не розширена булавоподібно. В Україні – синантропно.....*Aegopinella nitidula* (с. 95, рис. 114).

1. *Vitrea diaphana* (Studer, 1820)

Равлик кришталевий закритий

ВЧ = 1,8–2,2 мм, ШПЧ = 3,7–4,2 мм, 5–6 обертів (рис. 104)

Опис. Черепашка низько-конічна, з майже пласким завитком. Пупок закритий. Оберти вузькі, дуже повільно нарастають у ширину. Поверхня черепашки гладенька, лише біля шва та знизу трохи покреслена. "Свіжа" черепашка безбарвна і прозора, як скло, з часом стає білуватою і непрозорою.

Розповсюдження. Частіше трапляється у гірській та передгірній частині заходу України.

Екологія. Лісовий вид.

2. *Vitrea transsylvanica* (Clessin, 1877)

Равлик кришталевий трансильванський

ВЧ = 1,3–1,8 мм, ШЧ = 3,0–4,3 мм, 4,5–5,5 обертів (рис. 105)

Опис. Черепашка низько-конічна, з майже пласким завитком. Пупок закритий. Оберти ширші, ніж у попереднього виду. Хоча оберти нарастають загалом досить повільно, кожен наступний оберт значно охоплює попередній (див. згори). Тому складається враження, що останній оберт дуже широкий у порівнянні з іншими, а відношення ШОО/ШПО (рис. 5) може досягати 3. Забарвлення і структура поверхні – див. попередній вид.

Розповсюдження. Карпатський вид.

Екологія. Населяє переважно гірські ліси.

Примітка. Раніше *V. transsylvanica* вважали лише формою *V. diaphana*.

3. *Vitrea subrimata* (Reinhardt, 1871)

Равлик кришталевий проколотий

ВЧ = 1,5–1,7 мм, ШЧ = 2,5–3,3 мм (зрідка – до 5,0 мм), до 5 обертів (рис. 106)

Опис. Черепашка загалом нагадує черепашку *Vitrea diaphana*, але у більшості випадків трохи дрібніша. Пупок надзвичайно вузький, проколоподібний; його можна побачити, лише уважно роздивляючись нижню частину черепашки під бінокуляром.

Можливі помилки у визначенні. Див. *Vitrea crystallina* (с. 92).

Розповсюдження. Раніше вид згадувався для Українських Карпат (Лихарев, Раммельмейер, 1952). Проте пізніші дослідження карпатської малакофауни (Байдашников, 1988) не підтвердили його присутності у цьому регіоні. Оскільки за цей вид могли помилково приймати недобудовані черепашки *V. crystallina*, присутність його на заході України вимагає подальшого підтвердження.

Екологія. Населяє гірські ліси, скелі, кам'яні розсипи.

4. *Vitrea crystallina* (Müller, 1774)

Равлик кришталевий звичайний

ВЧ = 1,8–2,0 мм, ШЧ = 3,2–4,0 мм, до 5 обертів (рис. 107)

Опис. Черепашка загалом нагадує черепашку *Vitrea diaphana*, але оберти наростають трохи швидше. Пупок відкритий, у дорослих особин – чітко ексцентричний, у молодих – вузький, проколоподібний.

Можливі помилки у визначенні. Черепашки дорослих або майже дорослих особин важко сплутати з іншим видом *Vitrea* завдяки ексцентричному пупку. Молоді особини з досить вузьким проколоподібним пупком можуть дещо нагадувати *V. subrimata* (рис. 106), хоча в останнього виду пупок у будь-якому випадку залишається значно вужчим.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Населяє вологі лісові або відкриті біотопи. Часто трапляється вздовж потоків.

5. *Vitrea contracta* (Westerlund, 1871)

Равлик кришталевий стиснутий

ВЧ = 1,0–1,4 мм, ШЧ 1,8–3,1 мм (переважно 2,5 мм), 4,5 оберти (рис. 108)

Опис. Від інших вітчизняних видів роду *Vitrea* відрізняється дрібнішою черепашкою і відносно широким пупком. Останній не буває ексцентричним, як у *V. crystallina* (рис. 107). Форма і забарвлення черепашки – див. опис *V. diaphana* (с. 91).

Розповсюдження. Кілька разів зареєстрований у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Населяє широкий спектр біотопів. Порівняно з *V. crystallina*, надає перевагу сухішим біотопам і ґрунтам, багатшим на кальцій. Часто трапляється серед скель і кам'яних розсипів.

6. *Aegopinella pura* (Alder, 1830)

Равлик (блискучий) чистий

ВЧ = 2,0–2,6 мм, ШЧ = 3,5–5,0 мм, близько 3,5 обертів (рис. 109, 110)

Опис. Черепашка низько-конічна. Останній оберт перед устям лише помірно розширений. Пупок широкий, перспективний, займає близько 1/4 ширини черепашки. Поверхня черепашки матова, з характерною скульптурою (рис. 110), утвореною схрещенням густих і тонких радіальних і спіральних ліній та помітною вже при 40-кратному збільшенні. Під бінокулярном при гарному освітленні здається, що поверхня черепашки складається з райдужних зерен або лусок. Забарвлення від сірувато-білого до світло-коричневого, але завжди дуже світле.

Зауваження до діагностики. Від інших видів роду *Aegopinella* легко відрізняється меншими розмірами, світлішим забарвленням і особливо чіткішою і регулярнішою поверхневою скульптурою.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Лісовий вид, населяє переважно лісову підстилку.

7. *Aegopinella minor* (Stabile, 1864)

Равлик блискучий малий

ВЧ = 3,1–3,5 мм, ШЧ = 6–9 мм, трохи більше 4 обертів (рис. 111, 115 а)

Опис. Черепашка дуже нагадує черепашку *Aegopinella nitens* (с. 94), але дещо дрібніша, з трохи менш розширеним перед устям останнім обертом. Поверхня вкрита нерівномірно розташованими згладженими радіальними зморшками. При 40-кратному збільшенні можна помітити також нечіткі спіральні лінії. Забарвлення черепашки жовтувато-коричневе, знизу – світліше. Будова дистальних відділів статевої системи – див. рисунок 115 а. Характерні риси – довжина епіфалуса часто вдвічі або більше перевищує довжину пеніса; вільна частина яйцепроводу (від протоки сім'яприймача до з'єднання у спермовідукті з сім'япроводом) значно довша, ніж в інших вітчизняних видів роду *Aegopinella*. За даними А.Ріделя (Riedel, 1957), можуть траплятися особини з повністю редукованим пенісом та епіфалусом (тоді головною діагностичною ознакою залишається довжина яйцепроводу).

Зауваження до діагностики. Не завжди можна однозначно відрізнити *Ae. minor* від інших видів роду лише на підставі розмірів черепашки (особливо у випадку не повністю сформованих черепашок). При можливості бажано використання анатомічних ознак.

Розповсюдження. Досить звичайний вид на рівнинній частині заходу України.

Екологія. Заселяє переважно теплі та сухі біотопи: луки, чагарники, рідше – ліси.

Примітка. У старіших роботах вид може згадуватися під назвами *Ae. nitens* або *Ae. nitidula*.

8. *Aegopinella epipedostoma* (Fagot, 1879)

Равлик блискучий плоскоротий

ШЧ = 8–11 мм (рис. 112, 115 б)

Опис. Черепашка практично ідентична з черепашкою *Aegopinella nitens*. Відрізнити два види можна лише за будовою дистальних відділів статевої системи – рисунок 115 б. Характерна риса – булавоподібно розширена вагіна.

Розповсюдження. Вид зареєстрований в Українських Карпатах.

Екологія. Населяє переважно гірські ліси.

Примітка. У старіших роботах вид могли згадувати, як *Ae. nitens*.

9. *Aegopinella nitens* (Michaud, 1831)

Равлик блискучий кривий

ВЧ = 4,0–4,8 мм, ШЧ = 8–11 мм, до 4,5 обертів (рис. 113, 115 г)

Опис. Черепашка низько-конічна. Останній оберт перед устям значно розширений, а над самим устям дуже сплющений і скошений, дещо нагадує край даху. Пупок широкий (займає трохи менше 1/4 ширини черепашки),

перспективний, дещо ексцентричний. Поверхнева скульптура представлена нерівномірно розташованими згладженими радіальними зморшками. При 40-і навіть 70-кратному збільшенні можна побачити лише нечіткі сліди спіральних ліній. Забарвлення коричнювате або рогове, часом із зеленкуватим відтінком, знизу – дещо світліше. Зрідка черепашка білувата. Будова дистальних відділів статевої системи – рисунок 115 г. Характерна ознака – масивний пеніс, часто розділений перетяжкою на передню і задню частини (або з набряками невизначеної форми). За даними А. Ріделя (Riedel, 1957), епіфалус може бути довшим, ніж показано на рисунку 115 г, але й тоді помітною залишається його коротка задня частина. Передня частина епіфалуса завжди або зростається з пенісом, або огорнута разом з ним чохлом.

Зауваження до діагностики. Описана форма пеніса характерна лише для дорослих або майже дорослих молюсків. Молодих особин *Ae. nitens* і *Ae. nitidula* з недорозвиненою статевою системою практично неможливо відрізнити (Riedel, 1957).

Розповсюдження. Достовірні знахідки переважно в Українських Карпатах, рідше – вздовж басейну Прута поза гірською зоною. Точну картину розповсюдження *Ae. nitens* на заході України встановити важко, оскільки цей вид визначали раніше лише на підставі конхологічних ознак і часто плутали з іншими видами роду *Aegopinella*.

Екологія. Населяє переважно гірські ліси.

10. *Aegopinella nitidula* (Draparnaud, 1805)

Равлик блискучий червонуватий

ВЧ близько 4,5 мм, ШЧ = 8–10 мм, до 4,5 обертів (рис. 114, 115 в)

Опис. Черепашка низько-конічна. Останній оберт переважно не такий розширений, як у двох попередніх видів. Пупок широкий, перспективний, його ширина становить близько 1/5 ширини черепашки. Поверхнева скульптура аналогічна до скульптури *Aegopinella nitens*. Забарвлення черепашки від жовтувато- до червонувато-коричневого (зрідка – білувате), знизу (навколо пупка) значно світліше – до сірувато-білого. Будова дистальних відділів статевої системи (рис. 115 в) загалом подібна до *Ae. nitens*, але пеніс порівняно невеликий, не розділений перетяжкою на передню і задню частини.

Зауваження до діагностики. Не завжди можна надійно відрізнити *Ae. nitidula* від *Ae. nitens* або інших видів *Aegopinella* лише за конхологічними ознаками. Див. також зауваження до діагностики *Ae. nitens*.

Розповсюдження. Загалом – північно-західноєвропейський вид (Kerney et al., 1983). На заході України достовірно (із застосуванням анатомічних ознак) зареєстрований у м. Львові. Раніше під назвою "*Ae. nitidula*" в Україні могли згадувати інші види роду *Aegopinella*, зокрема, *Ae. minor* (Bockowski, 1891).

Екологія. Населяє помірно вологі лісові або відкриті біотопи, часто трапляється в антропогенних умовах. У Львові мешкає синантропно у міському парку.

11. *Nesovitrea hammonis* (Ström, 1765)

Равлик блискучий покреслений

ВЧ = 1,9–2,2 мм, ШЧ = 3,5–4,5 мм, близько 3,5 обертів (рис. 116)

Опис. Черепашка низько-конічна, дуже сплюснена. Останній оберт перед устям доволі розширений, зверху – дахоподібно скошений. Устя значно витягнуте праворуч і донизу. Пупок широкий, ексцентричний, займає близько 1/6 ширини черепашки. Характерна риса цього і наступного виду – глибокі радіальні лінії, добре помітні на верхній частині черепашки при 20-кратному збільшенні. Забарвлення черепашки переважно жовто-коричневе, хоча зрідка можуть траплятися особини з безбарвною або зеленкуватою черепашкою.

Зауваження до діагностики. Для диференціації двох видів роду *Nesovitrea* часто пропонують використовувати відношення ШОО/ШПО (рис. 5), яке у *N. hammonis* повинно дорівнювати або перевищувати 2, а у *N. petronella* – бути дещо меншим, ніж 2. Насправді в обох видів це відношення може коливатися у деякому діапазоні навколо 2 (див. також опис родини).

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Населяє найрізноманітніші вологі та помірно сухі біотопи: листяні та хвойні ліси, вологі луки, болота. В Українських Карпатах підіймається до субальпійського поясу.

12. *Nesovitrea petronella* (L. Pfeiffer, 1853)

Равлик блискучий зеленкуватий

ВЧ = 2,1–2,3 мм, ШЧ = 4,0–5,0 мм, близько 4 обертів (рис. 117)

Опис. Черепашка низько-конічна, не така сплюснена, як у попереднього виду. Устя більше витягнуте донизу, ніж праворуч. Пупок трохи вужчий, ніж у *N. hammonis*, не ексцентричний. Поверхнева скульптура аналогічна до попереднього виду, але радіальні лінії не такі чіткі та розташовані менш регулярно (це особливо помітно на останньому оберті).

Зауваження до діагностики. Див. *Nesovitrea hammonis* (с. 96).

Розповсюдження. На заході України трапляється значно рідше, ніж попередній вид; за літературними даними – лише у рівнинній частині цього регіону (хоча загалом вид часто підіймається у гори).

Екологія. Подібна до попереднього виду, але більш тяжіє до лісів.

13. *Oxychilus draparnaudi* (Beck, 1837)

Равлик кислий Драпарно

ВЧ = 6–7 мм, ШЧ = 11–16 мм, 5–6 обертів (рис. 118, 123 а)

Опис. Черепашка низько-конічна. Останній оберт досить розширений, відношення ШОО/ШПО (рис. 5) становить переважно 2,0–2,5. Пупок займає близько 1/8 ширини черепашки. Поверхня черепашки блискуча, від легко до досить чітко радіально покресленої. Забарвлення черепашки від світло- до темно-рогового, знизу – білувате. Дистальні відділи статевої системи – рисунок 123 а та визначальна таблиця (теза 24).

Зауваження до діагностики. Лише за формою черепашки вид не завжди можна достовірно відрізнити від карпатського *O. orientalis* та зовні подібного на нього *O. cellarius* (див. також *O. orientalis*). Це особливо стосується не повністю сформованих черепашок.

Розповсюдження. Загалом – західноєвропейський вид. На заході України зареєстрований синантропно в одному з парків м. Львова. Часом помилково згадується для цього регіону замість *O. orientalis* (див. опис родини).

Екологія. Населяє вологі, затінені біотопи. Легко синантропізується, є типовим мешканцем садів і теплиць.

Примітка. На рисунку 118 б пупок зображено ширшим, ніж він є насправді.

14. *Oxychilus orientalis* (Clessin, 1887)

Равлик кислий карпатський

ШЧ = 9,5–12,0 мм, 5–6 обертів (рис. 119, 123 б)

Синонім. *Schistophallus deubeli* A.J. Wagner

Опис. Черепашка низько-конічна. Завиток низький, дещо куполоподібної форми. Останній оберт переважно не такий розширений, як у попереднього виду, відношення ШОО/ШПО (рис. 5) звичайно коливається у межах 1,5–2,0 (але в окремих вибірково проміряних нами черепашках доходило до 2,5!). Ширина пупка становить від 1/7 до 1/6 ширини черепашки. Черепашка дуже блискуча, часом майже прозора, з легко радіально покресленою поверхнею. Забарвлення черепашки світло-рогове, знизу – білувате. Дистальні відділи статевої системи – рисунок 123 б та визначальна таблиця (теза 25).

Зауваження до діагностики. Раніше для заходу України згадували *Oxychilus cellarius* (Müller, 1774), який за формою черепашки неможливо відрізнити від *O. orientalis*. Справжній *O. cellarius* в Україні не зареєстрований. Але загальна картина розповсюдження цього виду в Європі (Kerney et al., 1983) дозволяє припустити, що він може бути знайдений у північно-західній частині України. Ще імовірнішою є майбутня знахідка його в урбанізованому середовищі (як синантропа). Два згадані види чітко відрізняються за будовою дистальних відділів статевої системи. У *O. cellarius* (рис. 123 в) вони більше нагадують *O. draparnaudi*.

Розповсюдження та екологія. Населяє переважно гірські та передгірні ліси, але може зрідка траплятися також на рівнинній частині заходу України.

15. *Oxychilus glaber* (Férussac, 1821)

Равлик кислий гладенький

ВЧ = 6,0–6,6 мм, ШЧ = 11–14 мм (іноді більше), до 5,5 обертів (рис. 120, 123 г)

Опис. Черепашка низько-конічна. Завиток конічний, досить високий у порівнянні з іншими видами роду *Oxychilus*, його висота не менше 1/2 висоти устя. Пупок вузький, займає близько 1/11 – 1/13 ширини черепашки. Черепашка дуже блискуча, просвічує, її поверхня легко радіально покреслена (краще помітно біля шва). Забарвлення світло-рогове або рогове, знизу – білувате. Дистальні відділи статевої системи – рисунок 123 г та визначальна таблиця (теза 21).

Розповсюдження. Гірська і рівнинна частина заходу України.

Екологія. Лісовий вид.

16. *Oxychilus depressus* (Sterki, 1880)

Равлик кислий плаский

ВЧ = 3–4 мм, ШЧ = 7,0–8,5 мм, до 5 обертів (рис. 121, 123 д)

Опис. Черепашка дуже сплюснена, з майже пласким завитком. Пупок вужчий, ніж у попереднього виду, частково прикритий краєм устя. На відміну від *Oxychilus glaber* (рис. 120), пупок виглядає не лише дуже вузьким, але й мілким. Черепашка блискуча, у "свіжих" черепашок значно просвічує. Забарвлення жовтувате або рогове. Дистальні відділи статевої системи – рисунок 123 д та визначальна таблиця (теза 22).

Розповсюдження та екологія. Гірський вид, населяє вологі ділянки у лісі, між скелями або у кам'яних розсипах. В Українських Карпатах доходить до субальпійського поясу.

17. *Oxychilus inopinatus* (Uličný, 1887)

Равлик кислий степовий

ВЧ = 2,0–2,9 мм, ШЧ = 4,0–6,0 мм, до 5 обертів (рис. 122)

Синонім: *Vitrea opinata* Clessin, 1887

Опис. Черепашка низько-конічна. Оберти наростають досить швидко, останній приблизно вдвічі ширший порівняно з передостаннім. Поверхня блискуча, тонко і нерівномірно радіально покреслена. "Свіжі" черепашки майже безбарвні та прозорі, з легким жовтуватим або білуватим відтінком, з часом стають білими та непрозорими.

Розповсюдження. Рівнинна частина заходу України.

Екологія. На відміну від більшості інших вітчизняних видів родини Zonitidae населяє сухі та теплі, переважно відкриті біотопи.

Примітка. Завдяки маленьким розмірам і майже безбарвній та прозорій черепашці вид помилково відносили раніше до роду *Vitrea*.

Родина *Gastrodontidae* – равлики болотяні

На заході України (та загалом у фауні України) родина представлена одним видом. У багатьох визначниках розглядається у складі родини *Zonitidae*.

1. *Zonitoides nitidus* (Müller, 1774)

Равлик болотяний звичайний

ВЧ = 3,5–4,0 мм, ШЧ = 6–7 мм, близько 4,5 обертів (рис. 124)

Опис. Черепашка низько-конічна, з досить гострим завитком. Висота завитка у дорослих і майже дорослих особин перевищує половину висоти устя. Пупок відкритий, переважно перспективний, його ширина становить від 1/4 до 1/5 ширини черепашки. Черепашка тонко радіально покреслена, дуже блискуча, напівпрозора, темно- або червонувато-рогового кольору.

Зауваження до діагностики. За зовнішнім виглядом черепашки вид дуже нагадує представників родини *Zonitidae*, але відрізняється значно вищим завитком. В *Oxuchilus glaber* (с. 98) висота завитка також перевищує половину висоти устя, але згаданий вид суттєво відрізняється іншими конхологічними параметрами (зокрема, вузьким пупком і більшими розмірами). Проте слід пам'ятати, що у молодих особин відносна висота завитка менша і лише на певній стадії формування черепашки починає перевищувати 1/2 висоти устя.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України (крім високогір'я).

Екологія. Гігрофільний вид, населяє вологі луки, береги водойм, багністі ділянки лісу тощо. Досить часто трапляється в антропогенних біотопах.

Родина *Euconulidae* – равлики конічні

На заході України (та загалом у фауні України) присутній один вид. Для центральної частини України (Tappert et al., 2001) згадувався також *Euconulus alderi* (Gray, 1840), який відрізняється дещо меншими розмірами (ШЧ = 2,3–2,8 мм) і темнішим забарвленням черепашки, а також краще вираженою скульптурою її нижньої частини. Проте до цього часу не доведено, що *Eu. alderi* є самостійним видом, а не екологічною формою широко розповсюдженого виду *Eu. fulvus*, пристосованою до вологіших біотопів, переважно боліт (Kerney et al., 1983).

1. *Euconulus fulvus* (Müller, 1774)

Равлик конічний звичайний

ВЧ = 2,3–2,5 мм, ШЧ = 2,8–3,5 мм, 5–6 обертів (рис. 125)

Опис. Черепашка широко-конічна, з високим тупим завитком. Пупок дуже вузький, значно прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя, тому часто ледь помітний. Поверхня черепашки виглядає гладенькою, але при великому збільшенні на верхній частині черепашки можна побачити густо розташовані тонкі радіальні лінії, які надають їй шовковистого блиску. Нижня частина черепашки з ледь помітними спіральними лініями. Забарвлення жовтувато-коричневе або червонувато-рогове.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Населяє біотопи з різним ступенем зволоження: від вологих до відносно сухих. Надає перевагу лісам.

Родина Daubardiidae - даудебардії

Представники цієї родини суттєво відрізняються від інших наземних молюсків вітчизняної фауни не лише морфологією, але й типом живлення. Аналогічно до більшості Vitrinidae (с. 85), даудебардії є напівслизняками. Їх черепашка значно редукована і зміщена до задньої частини тіла (рис. 2). Маленька білувата або жовта черепашка добре помітна на сірому тілі молюска. Вздовж верхньої частини тіла проходять 2 пари глибоких борозен, а підошва розділена на три повздовжні смуги. За типом живлення даудебардії є хижаками, які харчуються переважно дощовими хробаками, а також іншими молюсками (особливо молодими особинами). Представники родини дуже чутливі до високої температури або недостатньої вологості оточуючого їх середовища, тому населяють переважно вологі гірські ліси. Їх можна знайти найчастіше під товстим шаром вологої листяної підстилки (наприклад, у ярах або біля струмків), у гниючій деревині, під камінням або іншими укриттями.

Примітка. При визначенні молюсків з роду *Daubardia* слід мати на увазі, що описані пропорції та форми властиві лише черепашкам дорослих або майже дорослих молюсків. У молодих особин черепашки спочатку не мають характерної вухоподібної форми з дуже витягнутою останньою чвертю останнього оберту. Це призводило колись навіть до опису "нових" видів, напр., "*Daubardia Heldii*", "*D. haliciensis*" (див. Nekowski, 1891).

Іноді при описі черепашок Daubardiidae використовують термін "довжина черепашки", який насправді відповідає її ширині, або великому діаметру. Тоді як "ширину черепашки" позначають фактично її малий діаметр (рис. 5).

Таблиця для визначення видів родини Daubardiidae

1 (2). Черепашка без пупка, має лише близько 1,5 обертів. Ембріональна черепашка не охоплена останнім обертотом. Звичайний вид в Українських

- Карпатах, зрідка трапляється у рівнинній частині заходу України.....*Carpathica calophana* (с. 102, рис. 128).
- 2 (1). Пупок є, хоча вузький і частково прикритий. Черепашка складається з 2–2,5 обертів. Ембріональна черепашка повністю або майже повністю охоплена останнім обертом. Зрідка трапляються на заході України.
- 3 (4). Якщо дивитися згори, периферія останньої чверті останнього оберту майже пряма і проходить майже паралельно до верхнього краю устя, тому загальні обриси черепашки більш видовжені, ніж овальні. Ембріональна черепашка повністю охоплена останнім обертом. Обертів переважно 2,5. ....*Daudebardia rufa* (с. 101, рис. 126).
- 4 (3). Периферія останньої чверті останнього оберту помітно опукла, тому загальні обриси черепашки згори овальні. Ембріональна черепашка не повністю охоплена останнім обертом, розташована дещо ексцентрично. Обертів переважно 2.....*Daudebardia brevipes* (с. 101, рис. 127).

1. *Daudebardia rufa* (Draparnaud, 1805)

Даудебардія руда

ШЧ = 4–6 мм, близько 2,5 обертів (рис. 126)

Опис. Черепашка значно сплюснена, з дуже розширеним останнім обертом – вухоподібна. Пупок вузький і частково прикритий, але загалом добре помітний. Периферія останньої чверті останнього оберту згори виглядає майже зовсім прямою, рідше – трохи опуклою. Загальні обриси черепашки згори дуже видовжені. Ширина завитка становить близько 1/3 ширини черепашки. Ембріональна черепашка розташована більш або менш по центру (не по відношенню до ширини черепашки!), повністю охоплена останнім обертом. Стінки черепашки досить тонкі. Поверхня тонко і нерівномірно радіально покреслена, помірно блискуча. Забарвлення черепашки жовтувате, зеленкувате або червонувате. Довжина тіла молюска значно перевищує розміри черепашки, може досягати за одними даними – 15, за іншими – 20 мм.

Розповсюдження. Поодинокі знахідки у гірській (Чернівецька обл.) і рівнинній (переважно околиці м. Львова) частині заходу України.

Екологія. Населяє переважно вологі гірські ліси.

2. *Daudebardia brevipes* (Draparnaud, 1805)

Даудебардія коротконога

ШЧ = 4–6 мм, близько 2 обертів (рис. 127)

Опис. Черепашка загалом подібна до черепашки попереднього виду. Периферія останньої чверті останнього оберту згори завжди виглядає помітно опуклою, а загальні обриси черепашки – овальними. Завиток відносно вужчий, займає лише близько 1/4 ширини черепашки (у повністю сформованих черепашок!). Ембріональна черепашка розташована дещо

ексцентрично, торкається краю черепашки, не повністю охоплена останнім обертом.

Розповсюдження. На заході України трапляється в околицях м. Львова.

Екологія. Загалом населяє переважно вологі гірські ліси. В околицях Львова знайдений у приміському лісопарку.

3. *Carpathica calophana* (Westerlund, 1881)

Даудебардія карпатська

ШЧ = 4–5 мм, до 1,5 обертів (рис. 128)

Опис. Черепашка вухоподібна. Загальні обриси черепашки згори овальні. Пупка немає. Ембріональна черепашка не охоплена останнім обертом. Колумелярний край устя потовщений. Поверхнева скульптура складається з нерівномірно розташованих радіальних зморшок, часом досить грубих, та дуже тонких і нечітких спіральних ліній. "Свіжі" черепашки дуже блискучі, майже зовсім безбарвні та прозорі, як скло, часто з легким жовтуватим відтінком, з часом стають мутними та білуватими.

Розповсюдження. Карпатський вид, зрідка трапляється також у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Населяє переважно гірські ліси.

Надродина *Helicoidea*

У фауні України та її західного регіону присутні 3 родини: *Bradybaenidae* (з одним видом – *Bradybaena fruticum*), *Hygromiidae* і *Helicidae*. Оскільки згадані родини не можна відокремити на підставі певних ознак черепашки, їх представників доцільніше визначати за допомогою однієї спільної таблиці. Надродина *Helicoidea* об'єднує найбільших і тому найпомітніших черепашкових наземних молюсків вітчизняної фауни, які найчастіше потрапляють у коло зору неспеціалістів. Тому визначальна таблиця побудована з розрахунком на те, що може виникнути потреба визначити черепашку з нетиповим забарвленням, стертими волосками, іноді – не зовсім сформовану (особливо це стосується звичайних видів). Залучення до таблиці черепашок молодих особин окремих видів доцільне ще й тоді, коли є імовірність сплутати їх з черепашками дорослих особин іншого виду. Наприклад, вкриті волосками черепашки молодих особин *Euomphalia strigella* часто помилково визначають, як *Pseudotrichia rubiginosa* (с. 115). Загалом же для правильного визначення будь-якого виду молюсків слід намагатися відбирати добре збережені (стосовно кольору, поверхневої скульптури) черепашки із сформованою (часом слабкою!) губою, особливо якщо цей вид утворює великі колонії.

**Таблиця для визначення видів надродини *Helicoidea*
(родин *Bradybaenidae*, *Hygromiidae*, *Helicidae*)**

- 1 (4). Черепашка кулясто-дзигоподібна (рис. 3, 3). Колумелярний край устя значно відгорнутий, повністю або частково закриває пупок. Висота і ширина черепашки у дорослої особини при 4–4,5 обертах не менше 25–30 мм. На стадії 3 обертів ширина черепашки переважно не менше 14 мм, на стадії 2 обертів – не менше 7 мм.
- 2 (3). Висота і ширина черепашки дорослої особини не більше 34 мм. Черепашка білувата, біля устя часом коричнювата. Темні спіральні смуги найчастіше відсутні або у зародковому стані, зрідка – чіткі та добре відрізняються на загальному світлому фоні черепашки.....
.....*Helix lutescens* (с. 121, рис. 160).
- 3 (2). Висота і ширина черепашки дорослої особини у більшості випадків не менше 38 мм. У забарвленні переважають жовто-коричневі відтінки (часто черепашка знебарвлюється, рідше має природний сірувато-білий колір). Часто з темними спіральними смугами, які бувають ледь помітними на загальному фоні черепашки. Друга і третя смуги переважно зливаються в одну широку стрічку.....*Helix romatia* (с. 121, рис. 161).
- 4 (1). Черепашка іншої форми та (або) менших розмірів.
- 5 (6). Черепашка лінзоподібна, з кілем на периферії (рис. 3, Б). Кіль краще виражений у молодих особин. Трапляється у широколистяних лісах на півдні Закарпатської області.....*Drobacia banatica* (с. 118, рис. 155).
- 6 (5). Черепашка іншої форми, без кіля (є максимум тупий кут на периферії останнього оберту – рис. 146).
- 7 (8). Поверхня черепашки вкрита ніби сіточкою з хаотично розташованих невеликих світлих штрихів і плямок, орієнтованих переважно вздовж обертів та добре помітних на загальному жовтувато-коричневому фоні черепашки.
[Не плутати забарвлення черепашки з просвічуючим крізь черепашку плямистим забарвленням мантиї!]
.....*Arianta arbustorum* (с. 117, рис. 152).
- 8 (7). Забарвлення черепашки інше.
- 9 (10). Черепашка майже чорного або темно-бурого кольору, ламка, куляста. Пупок у вигляді вузької щілини. Населяє карпатські полонини.....
.....*Arianta aethiops petrii* (с. 118, рис. 153).
- 10 (9). Ознаки черепашки інші.
- 11 (28). Черепашка з темними спіральними смугами.
[У колонії одного виду можуть бути черепашки зі смугами та без смуг!]
- 12 (17). Черепашка сплюснена – від пласкої (рис. 3, А) до низько-конічної (рис. 3, В1), її ширина приблизно вдвічі перевищує висоту. Пупок відкритий, на стадії 4,5–5 обертів перспективний або майже перспективний.

- 13 (14). Черепашка дуже блискуча, від жовтої до каштанової, з однією темною смугою. Загальний фон нижньої частини черепашки часом темніший, ніж верхньої. Лісовий вид.....
.....*Faustina faustina* (с. 117, рис. 151).
- 14 (13). Черепашка не блискуча або з дуже незначним блиском, білувата, іноді сірувата або жовтувата. Кількість смуг різна. Степові види.
- 15 (16). Надійна анатомічна ознака – 1 пара стилофорів (рис. 140б). Оберти слабо опуклі, що найкраще помітно в їх верхній частині, біля шва. Шов неглибокий.....*Helicella sandicans* (с. 113, рис. 139).
- 16 (15). Надійна анатомічна ознака – 2 пари стилофорів (рис. 140а). Оберти опуклі, розділені глибоким швом.....*Helicopsis instabilis* (с. 112, рис. 138).
- 17 (12). Черепашка іншої форми (рис. 3, Г–Е). Якщо пупок відкритий, кризь нього добре помітно максимум частину передостаннього оберту.
- 18 (21). Пупок відкритий.
- 19 (20). Черепашка від притиснуто-конічної до низько-дзигоподібної форми (рис. 3, Г, Д), з міцними білуватими стінками та різною кількістю смуг. Верхня частина черепашки вкрита невисокими тупими радіальними ребрами або грубо ребристо покреслена.....
.....*Helicopsis striata* (с. 112, рис. 137).
- 20 (19). Черепашка куляста (рис. 3, Е), від білої до темно-коричневої, з однією смугою. Радіальна скульптура представлена лише легкими зморшками.....*Bradybaena fruticum* (с. 109, рис. 129).
- 21 (18). Пупок закритий або у вигляді вузької щілини (у молодих особин – вузький, проколоподібний, найчастіше напівзакритий). На черепашці до 5 смуг.
- 22 (25). Губа і краї устя коричневі (як мінімум є коричнева пляма у районі пупка).
- 23 (24). Черепашка низько-дзигоподібна (рис. 3, Д), з тонко й нерівномірно радіально покресленою поверхнею; жовтого, рожевого, рідше коричневого або білого кольору. Досить часто трапляються черепашки з однією центральною або трьома нижніми смугами. П'ята смуга, якщо вона є, знаходиться на середній відстані від пупка порівняно з іншими видами *Seraea* (рис. 158а). В Україні лише синантропно.....
.....*Seraea nemoralis* (с. 119, рис. 156).
- 24 (23). Черепашка від низько-дзигоподібної (рис. 3, Д) до кулясто-дзигоподібної (рис. 3, З), звичайно з вищим завитком, грубо радіально покреслена; білуватого або жовтуватого кольору. Смуг переважно 5, зрідка одна відсутня або декілька зливаються між собою. П'ята смуга розташована ближче до пупка (рис. 158в).....
.....*Seraea vindobonensis* (с. 120, рис. 157).
- 25 (22). Губа і краї устя білі (зрідка – з легким рожевим відтінком у районі пупка).

- 26 (27). Черепашка низько-дзигоподібна (рис. 3, Д). П'ята смуга значно віддалена від пупка (рис. 158 б). В Україні лише синантропно.....
.....*Seraea hortensis* (с. 119).
- 27 (26). Черепашка від низько-дзигоподібної (рис. 3, Д) до кулясто-дзигоподібної (рис. 3, З), зазвичай з вищим завитком. П'ята смуга наближена до пупка (рис. 158 в).....*Seraea vindobonensis* (с. 120, рис. 157).
- 28 (11). Черепашка без темних спіральних смуг.
- 29 (34). Устя озброєне 2 або 3 зубами.
- 30 (31). В усті 3 зуба. Поверхня черепашки вкрита волосками (на порожніх черепашках волоски можуть стиратися).....
.....*Isognomostoma personatum* (с. 118, рис. 154).
- 31 (30). В усті 2 зуба (рис. 141). Поверхня черепашки без волосків, густо радіально покреслена, зверху – до ребристо покресленої.
- 32 (33). Ширина черепашки від 6 до 9 мм. Черепашка широко-конічна. Останній оберт з тупим кутом на периферії. Зуби розвинуті трохи гірше. Населяє вологі та перезволожені лісові ділянки, часто біля потоків.....
.....*Perforatella bidentata* (с. 113, рис. 141).
- 33 (32). Ширина черепашки від 9 до 13 мм (зрідка менше). Форма черепашки наближається до кулястої. Зуби розвинуті краще. Населяє лісові біотопи з різним ступенем зволоження.....*Perforatella dibothrion* (с. 114, рис. 142).
- 34 (29). Устя без зубів.
- 35 (44). Поверхня черепашки вкрита невеликими опуклими гранулами, або зернами (добре помітні при 10–20-кратному збільшенні), розташованими досить регулярно на верхній та нижній частині черепашки (рис. 145).
- 36 (39). Пупок широкий, займає від 1/7 до 1/5 ширини черепашки. Черепашка сплющена, притиснуто-конічна (рис. 3, Г). Лише у Карпатах.
- 37 (38). Черепашка дуже сплющена, з тупим кутом на периферії останнього оберту. Ширина пупка становить близько 1/5 ширини черепашки. Надійна анатомічна ознака – 1 масивний стилофор (рис. 148 а).....
.....*Urticicola umbrosa* (с. 115, рис. 146).
- 38 (37). Черепашка менш сплющена, останній оберт на периферії плавно заокруглений. Ширина пупка становить близько 1/7 ширини черепашки. Надійна анатомічна ознака – 2 стилофори (рис. 148 б).....
.....*Prostenomphalia carpathica* (с. 116, рис. 147).
- 39 (36). Пупок дуже вузький, проколоподібний, часто частково або повністю прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя. Черепашка низько-дзигоподібна (рис. 3, Д) або сплющена (з дуже низьким завитком). У Карпатах та на рівнинній частині заходу України.
- 40 (41). Поверхня черепашки звичайно густо вкрита волосками. Черепашка дуже сплющена, з майже пласкою верхівкою.....
.....недобудовані черепашки *Isognomostoma personatum* (с. 118, рис. 154).

- 41 (40). Поверхня черепашки без волосків. Черепашка низько-дзигоподібна (рис. 3, Д).
- 42 (43). Пупок закритий або від нього залишається вузька щілина. [У молодих особин пупок напівзакритий!].....
.....*Monachoides vicina* (с. 114, рис. 143).
- 43 (42). Пупок закритий не більш ніж наполовину, іноді зовсім відкритий.....
.....*Monachoides incarnata* (с. 114, рис. 144).
- 44 (35). Поверхня черепашки не має зернистої скульптури, або вона лише намічається на верхній частині третього–четвертого обертів, а на наступних обертах переходить у радіальні зморшки.
- 45 (62). Поверхня черепашки вкрита волосками.
- 46 (51). На стадії 4,5–5 обертів пупок перспективний або майже перспективний. Форма черепашки – від низько-конічної (рис. 3, В1) до низько-дзигоподібної (рис. 3, Д).
- 47 (50). Черепашка сплюснена – найчастіше низько-конічна (рис. 133). Ширина черепашки дорослої особини не перевищує 10–12 мм, висота – 6–7 мм (при 5–6 обертах).
- 48 (49). Довжина волосків на черепашці не перевищує 0,4 мм. Губа утворює складку на базальному краї устя, яка більш або менш різко обривається при переході до палатального краю. Звичайний вид на заході України.....
.....*Trichia hispida* (с. 110, рис. 133).
- 49 (48). Довжина волосків на черепашці від 0,6 до 1 мм. Губа дуже слабка, не утворює складки на базальному краї устя. Рідкісний вид.....
.....*Trichia villosula* (с. 111, рис. 134).
- 50 (47). Черепашка низько-дзигоподібна (рис. 3, Д). Ширина черепашки дорослої особини коливається від 12 до 19 мм, висота – від 9 до 12 мм (при 5,5–6 обертах).....*Euomphalia strigella* (с. 116, рис. 149).
- 51 (46). Пупок вузький, неперспективний, часто частково або майже повністю прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя.
- 52 (53). Верхівка черепашки дуже згладжена, майже пласка (рис. 154 а). На стадії 3–4 обертів завиток майже не виступає.....
.....недобудовані черепашки *Isognomostoma personatum* (с. 118, рис. 154).
- 53 (52). Якщо верхівка черепашки згладжена, вона ніколи не виглядає пласкою (рис. 132 а, 136). Завиток відносно вищий, на стадії 3–4 обертів завжди виразно виступає.
- 54 (55). Оберти черепашки швидко наростають. Починаючи від 2–3 оберта, ширина кожного наступного оберта зростає у 1,5–2 рази. На стадії 4 обертів ширина черепашки не менше 7–7,5 мм.....
.....недобудовані черепашки *Euomphalia strigella* (с. 116, рис. 149).
- 55 (54). Оберти черепашки наростають повільніше, їх ширина зростає не більше, ніж у 1,5 рази. На стадії 4 обертів ширина черепашки менше 6 мм.

- 56 (57). Завиток високий, куполоподібний, його висота приблизно у 1,5 рази перевищує висоту устя. Верхівка черепашки згладжена. При 6 обертах ширина черепашки не перевищує 7 мм. Лише в Карпатах.....
.....*Edentiella bakowskii* (с. 111, рис. 136).
- 57 (56). Завиток від конічного до куполоподібного, його висота приблизно дорівнює висоті устя. При 5–6 обертах ширина черепашки коливається від 6 до 10 мм.
- 58 (59). Черепашка жовтувато-біла. Завиток конічний, верхівка черепашки гостра. Пупок не прикритий або ледь прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя.....*Plicuteria lubomirskii* (с. 110, рис. 131).
- 59 (58). Черепашка від рогової до червонувато-коричневої.
- 60 (61). Пупок не менш ніж наполовину закритий відгорнутим колумелярним краєм устя. Форма завитка – перехідна від конічної до куполоподібної, верхівка черепашки трохи загострена. Населяє передгірні та гірські широколистяні ліси.....*Trichia bielzi* (с. 111, рис. 135).
- 61 (60). Пупок ледь прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя. Завиток куполоподібний, верхівка черепашки згладжена. Населяє зволожені й перезволожені біотопи, часто біля потоків.....
.....*Pseudotrichia rubiginosa* (с. 115, рис. 132).
- 62 (45). Волосків немає (зовсім не було або стерлися).
- 63 (72). Пупок відкритий, при 4,5–5 обертах перспективний або майже перспективний. Черепашка від пласкої або низько-конічної (рис. 3, А, В1) до низько-дзигоподібної (рис. 3, Д).
- 64 (71). Черепашка сплюснена – від пласкої (рис. 3, А) до низько-конічної (рис. 3, В1). Ширина черепашки приблизно вдвічі перевищує її висоту.
- 65 (66). Черепашка дуже блискуча, від світло-жовтої до темно-каштанової.
.....*Faustina faustina* (с. 117, рис. 151).
- 66 (65). Черепашка не блискуча, максимум із незначним блиском, білувата або сірувато-коричнева.
- 67 (68). Черепашка сірувато-коричнева, часом з неясною світлою смугою на периферії, з тонкими й досить ламкими стінками. Ширина черепашки не перевищує 10–12 мм (при 5–6 обертах).....*Trichia hispida* (с. 110, рис. 133).
- 68 (67). Черепашка білувата, з міцними стінками, її ширина може досягати 20 мм (при 5 обертах). Степові види.
- 69 (70). Надійна анатомічна ознака – 1 пара стилофорів (рис. 140б). Оберти слабо опуклі, що найкраще помітно у їх верхній частині, біля шва. Шов неглибокий.....*Helicella candicans* (с. 113, рис. 139).
- 70 (69). Надійна анатомічна ознака – 2 пари стилофорів (рис. 140а). Оберти опуклі, розділені глибоким швом.....*Helicopsis instabilis* (с. 112, рис. 138).
- 71 (64). Черепашка низько-дзигоподібна (рис. 3, Д). У забарвленні переважають сірувато-жовтуваті відтінки. На периферії може проходити невиразна світла смуга.....*Euomphalia strigella* (с. 116, рис. 149).

- 72 (63). Пупок від відкритого до частково або повністю закритого. Якщо пупок відкритий, крізь нього добре помітно максимум частину передостаннього оберту. Черепашка від низько-дзигоподібної (рис. 3, *Д*) до кулястої або кулясто-дзигоподібної (рис. 3, *Е, З*).
- 73 (74). Верхня частина черепашки вкрита невисокими тупими радіальними ребрами або грубо ребристо покреслена. Черепашка від притиснуто-конічної до низько-дзигоподібної (рис. 3, *Г, Д*), з міцними білуватими стінками. Степовий вид.....*Helicopsis striata* (с. 112, рис. 137).
- 74 (73). Верхня частина черепашки максимум грубо радіально покреслена або з грубими радіальними зморшками, але тоді забарвлення темніше – до жовтувато-сірого або коричневого.
- 75 (76). Краї устя та губа червонувато-коричневі (в окремих екземплярів – світлі). Черепашка з низьким завитком, значно роздутим останнім обертом, з дуже тонкими та ламкими білуватими стінками. Пупок вузький, від майже повністю відкритого до напівзакритого. Степовий вид, утворює великі колонії. На заході України – синантропно.....*Monacha carthusiana* (с. 116, рис. 150).
- 76 (75). Комплекс ознак інший. Якщо краї устя та губа темні, то пупок повністю закритий, зрідка залишається вузька щілина між відгорнутим колумелярним краєм устя та нижньою стінкою останнього оберту.
- 77 (84). Пупок відкритий або лише трохи прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя.
- 78 (81). Черепашка дрібна, на стадії 4 обертів її ширина менше 6 мм, на стадії 5 обертів – не більше 9 мм.
- 79 (80). Черепашка жовтувато-біла, напівпрозора, з конічним завитком і гострою верхівкою.....*Plicutera lubomirskii* (с. 110, рис. 131).
- 80 (79). Черепашка темно- або червонувато-рогова, з куполоподібним завитком і згладженою верхівкою. Населяє зволожені й перезволожені біотопи, часто біля потоків.....*Pseudotrichia rubiginosa* (с. 115, рис. 132).
- 81 (78). Черепашка більша, на стадії 4 обертів її ширина не менше 7 мм, на стадії 5 обертів – не менше 10–12 мм.
- 82 (83). Черепашка куляста (рис. 3, *Е*). Поверхня вкрита тонкими та частими спіральними лініями, які перетинаються з невиразними радіальними зморшками (добре помітні при 10–20-кратному збільшенні). Грубих зморшок та вм'ятин звичайно немає.....*Bradybaena fruticum* (с. 109, рис. 129).
- 83 (82). Черепашка низько-дзигоподібна (рис. 3, *Д*). Поверхня черепашки без регулярних спіральних ліній, з досить грубими радіальними зморшками, часто з невеликими вм'ятинами.....недобудовані черепашки *Euomphalia strigella* (с. 116, рис. 149).
- 84 (77). Пупок не менш ніж наполовину закритий відгорнутим колумелярним краєм устя, часто – у вигляді вузької щілини або повністю закритий.

- 85 (88). Забарвлення черепашки від рогового до коричневого або червонувато-коричневого, на периферії часто проходить невиразна світла смуга. Пупок приблизно наполовину закритий відгорнутим колумелярним краєм устя. Лісові види.
- 86 (87). Поверхня черепашки густо радіально покреслена, зверху – до ребристо-покресленої. Звичайні види на заході України.....
.....недобудовані черепашки роду *Perforatella* (с. 113, рис. 141, 142).
- 87 (86). Поверхня черепашки тонко і нерегулярно радіально покреслена. Населяє передгірні та гірські широколистяні ліси.....
.....*Trichia bielzi* (с. 111, рис. 135).
- 88 (85). Забарвлення черепашки переважно жовте або рожеве, рідше – біле або коричневе. Пупок повністю закритий, зрідка залишається вузька щілина. В Україні лише синантропно.
- 89 (90). Краї устя та губа темні.....*Seraea nemoralis* (с. 119, рис. 156).
- 90 (89). Краї устя та губа білі (зрідка – з легким рожевим відтінком у районі пупка).....*Seraea hortensis* (с. 119).

Родина *Bradybaenidae* – равлики чагарникові

Родина азійського походження. В Україні представлена одним видом.

1. *Bradybaena fruticum* (Müller, 1774)

Равлик чагарниковий звичайний

ВЧ = 16–17 мм, ШЧ = 18–23 мм, 5–6 обертів (рис. 129)

Опис. Черепашка куляста, із заокругленим завитком. Пупок відкритий, але вузький, неперспективний. Ширина пупка становить 1/8 – 1/9 ширини черепашки. Для поверхні черепашки дуже характерною є наявність тонких і частих спіральних ліній, які перетинаються з невиразними радіальними зморшками (добре помітно вже при 10–20-кратному збільшенні). Вид поліморфний за забарвленням черепашки. Основний її фон білий (до світло-жовтого) або коричневий (до майже вишневого). Черепашка без смуг або з однією темною спіральною смугою на периферії.

За анатомічною будовою чітко відрізняється від інших вітчизняних представників надроду. Характерні риси: слизові залози гронаподібні, впадають до додаткового мішка, розташованого над стилофором (рис. 130).

Можливі помилки у визначенні. Черепашки молодих особин у випадку відсутності на них смуги можна зплутати з *Euomphalia strigella* і *Plicuteria lubomirskii*. Проте їх легко відрізнити за скульптурою поверхні (див. опис), оскільки в обох згаданих видів відсутні регулярні спіральні лінії. У *E. strigella* радіальні зморшки значно грубші, на останньому оберті часто присутні хаотично розташовані невеликі вм'ятини. Якщо порівнювати черпашки

B. fruticum і *P. lubomirskii* при однаковій кількості обертів, перші мають значно більші розміри.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Заселяє переважно вологі біотопи, з високою травною: луки, чагарники, узлісся тощо.

Родина Hygromiidae – равлики несправжні

Часто об'єднують з родиною Helicidae (равликами справжніми), особливо у старіших виданнях.

1. Plicuteria lubomirskii (Slósarski, 1881)

Равлик Любомирського

ВЧ = 5–7 мм, ШЧ = 7–9 мм, до 5 обертів (рис. 131)

Опис. Форма черепашки – перехідна від широко-конічної до низько-дзигоподібної, з конічним завитком і гострою верхівкою, з напівпрозорими, ламкими стінками, жовтувато-біла. Пупок дуже вузький, неперспективний, іноді трохи прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя. Поверхня черепашки нерівномірно радіально покреслена, у молодих і зрідка у дорослих особин вкрита невеликими волосками.

Можливі помилки у визначенні. Можна сплутати з молодими особинами *Bradybaena fruticum* (див. с. 109).

Розповсюдження. Зрідка трапляється у гірській і рівнинній частині заходу України.

Екологія. Заселяє переважно ділянки з високою трав'яною рослинністю у лісах (по берегах струмків, на узліссях тощо) та у відкритих біотопах.

2. Trichia hispida (Linnaeus, 1758)

Равлик волохатий звичайний

ВЧ = 4–6 мм, ШЧ = 5–12 мм, 5–6 обертів (рис. 133)

Опис. Черепашка дуже сплюснена, найчастіше низько-конічна. Іноді трапляються окремі екземпляри з відносно високим завитком, тоді черепашка може набувати широко-конічної форми. Пупок відкритий, перспективний. Губа утворює складку на базальному краї устя, яка більш або менш різко обривається при переході до палатального краю. Поверхня черепашки тонко і рівномірно радіально покреслена, вкрита тонкими зігнутими волосками (довжина волоска до 0,3 мм), які у дорослих особин часто стираються. Забарвлення черепашки від сірувато- до червонувато-коричневого, на периферії може проходити нечітка світла смуга.

Можливі помилки у визначенні. Черепашки нетипової форми, з високим завитком, можуть нагадувати *Pseudotrachia rubiginosa*, проте добре відрізняються від цього виду ширшим, перспективним пупком. За формою і

розміром черепашки *T. hispida* подібні до *T. villosula*, але довжина волосків в останнього виду значно більша (0,6–1 мм).

Розповсюдження. Досить звичайний вид, особливо для рівнинної частини заходу України.

Екологія. Населяє різноманітні біотопи, не надто сухі та затінені: чагарники, узлісся, луки тощо. Часто трапляється у населених пунктах.

3. *Trichia villosula* (Rossmässler, 1838)

Равлик довговолосий

ВЧ = 4–7 мм, ШЧ = 7–10 мм, 5–6 обертів (рис. 134)

Опис. Черепашка подібна до черепашки попереднього виду. Завиток плавно заокруглений, верхівка майже не виступає. Губа дуже слабка, не утворює складки на базальному краї устя. Волоски довгі (0,6–1 мм).

Можливі помилки у визначенні. Див. *Trichia hispida* (с. 110).

Розповсюдження. Рідкісний вид, занесений до Червоної книги України. Поодинокі знахідки зафіксовано у передгір'ї Українських Карпат на території Львівської області.

Екологія. Населяє переважно вологі лісові й чагарникові біотопи, часто трапляється по берегах річок.

4. *Trichia bielzi* (A.Schmidt, 1860)

Равлик волохатий Більца

ВЧ = 5–7 мм, ШЧ = 8–10 мм, близько 6 обертів (рис. 135)

Опис. Форма черепашки – перехідна від широко-конічної до низько-дзигоподібної, форма завитка – перехідна від конічної до куполоподібної. Верхівка трохи загострена, виступаюча. Пупок дуже вузький, не менш ніж наполовину прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя. Поверхня черепашки з незначним шовковистим блиском, тонко і нерегулярно радіально покреслена, вкрита рідкими тонкими волосками (зберігаються переважно на останньому оберті). Забарвлення черепашки від рогового до червонувато-коричневого, часом зі світлою смугою на периферії.

Розповсюдження та екологія. Рідкісний вид, населяє передгірні та гірські широколистяні ліси.

5. *Edentiella bakowskii* (Poliński, 1924)

Равлик волохатий Бонковського

ВЧ = 4–5 мм, ШЧ = 6–7 мм, близько 6 обертів (рис. 136)

Опис. Черепашка широко-конічна. Завиток куполоподібний, дуже високий (його висота приблизно у 1,5 рази перевищує висоту устя). Верхівка значно згладжена, не виступаюча. Пупок вузький, неперспективний, трохи прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя. Поверхня черепашки дуже тонко радіально покреслена, з тонкими волосками, які зберігаються протягом

усього життя. У забарвленні переважають світло-коричневі та жовтуваті відтінки, часом присутня нечітка світла смуга на периферії.

Розповсюдження та екологія. Карпатський вид. Населяє гірські ліси, доходить до верхньої межі лісу.

6. *Helicopsis striata* (Müller, 1774)

Равлик степовий ребристий

ВЧ = 4–9 мм, ШЧ = 6–12 мм, близько 5 обертів (рис. 137)

Опис. Черепашка від притиснуто-конічної до низько-дзигоподібної форми, з трохи згладженою верхівкою. Висота завитка приблизно дорівнює висоті устя. Стінки черепашки міцні, не просвічують. Пупок відкритий, але переважно неперспективний (крізь нього помітна лише частина передостаннього оберту). У великих черепашок (ШЧ близько 10 мм) пупок ширший, практично до перспективного. Верхня частина черепашки вкрита невисокими тупими радіальними ребрами або грубо ребристо покреслена. Ембріональні оберти темніші, рогового кольору, решта – білуваті або жовтувато-білі, з різною кількістю темних спіральних смуг, зрідка без них.

Можливі помилки у визначенні. Типова форма (з ШЧ 6–9 мм) і неперспективним пупком чітко відрізняється від інших видів. Крім того, на заході України досить часто трапляється велика форма (з ШЧ 10–12 мм) з майже перспективним або перспективним пупком, яка нагадує дрібні форми *Helicopsis instabilis*.

Розповсюдження. Рівнинна частина заходу України.

Екологія. Степовий вид, населяє відкриті сухі біотопи. Може утворювати досить великі колонії.

7. *Helicopsis instabilis* (Rossmässler, 1838)

Равлик степовий мінливий

ВЧ = 6–8 мм, ШЧ = 11–19 мм, близько 5 обертів (рис. 138)

Опис. Черепашка значно сплюснена – від зовсім пласкої до низько-конічної. Оберти дуже опуклі, розділені глибоким швом. Пупок широкий, перспективний, його ширина може становити до 1/4 ширини черепашки. Верхня частина черепашки звичайно густо і грубо радіально покреслена, до ребристо покресленої. На останньому оберті радіальна скульптура згладжена, можуть бути помітні невеликі вм'ятини. Ембріональні оберти темніші, рогового кольору, решта – білі або сіруваті, з різною кількістю темних спіральних смуг або без них. Зрідка черепашка майже чорна, з невеликими світлими ділянками.

Можливі помилки у визначенні. Вид дуже мінливий стосовно форми та розмірів черепашки. Невеликі черепашки з відносно високим завитком дещо нагадують великі форми *Helicopsis striata*. Великі пласкі черепашки подібні до *Helicella candicans*, але відрізняються від цього виду опуклими обертами

(найкраще помітно у їх верхній частині, біля шва), глибоким швом, а також 2 парами стиліфорів (рис. 140).

Розповсюдження. Мозаїчно розповсюджений у басейні Дністра.

Екологія. Степовий вид, населяє відкриті сухі біотопи. Утворює великі колонії.

8. *Helicella candicans* (L.Pfeiffer, 1841)

Равлик степовий звичайний

ВЧ = 7–10 мм, ШЧ = 13–20 мм, близько 5 обертів (рис. 139)

Синонім: *Helicella* (або *Xerolenta*) *obvia* (Menke, 1828)

Опис. Черепашка дуже сплюснена – від зовсім пласкої до низько-конічної. Оберти зверху сплюснені (найкраще помітно під швом). Шов неглибокий. Стінки міцні, не просвічують. Пупок широкий, перспективний, його ширина може становити до 1/4 ширини черепашки. Поверхня черепашки тонко радіально покреслена, на останньому оберті – з хаотично розташованими невеликими вм'ятинами. Ембріональні оберти темніші, рогового кольору, решта – білуваті, сіруваті або жовтуваті, з різною кількістю темних спіральних смуг, часом – без них.

Можливі помилки у визначенні. Див. *Helicopsis instabilis* (с. 112).

Розповсюдження. Звичайний вид для рівнинної частини заходу України.

Екологія. Степовий вид, населяє відкриті сухі біотопи. Мешкає великими колоніями. У липні – вересні часто утворює "грона" на високих трав'яних рослинах.

9. *Perforatella bidentata* (Gmelin, 1788)

Равлик двозубий звичайний

ВЧ = 5–7 мм, ШЧ = 6–9 мм, близько 7 обертів (рис. 141)

Синонім: *Perforatella bidens* (Chemnitz, 1786)

Опис. Черепашка широко-конічна, з відносно гострою верхівкою. Останній оберт з тупим кутом на периферії. Пупок майже повністю закритий відгорнутим колумелярним краєм устя (у молодих особин – напівзакритий). В усті черепашки розташовані 2 великих зуба, яким назовні відповідають 2 ямки. Поверхня черепашки густо радіально покреслена, на верхній частині 6–7 обертів – до тонко ребристо покресленої. Черепашка світло-рогова або коричнева. Можуть бути присутні 2 світлі спіральні смуги: верхня та менш помітна проходить біля шва, нижня – по периферії.

Розповсюдження. Звичайний вид у рівнинній і передгірній частині заходу України.

Екологія. Гігрофільний вид. Населяє вологі та перезволожені лісові біотопи, часто трапляється у вільшняках, біля потоків.

10. *Perforatella dibothrion* (Kimakowicz, 1884)

Равлик двозубий великий

ВЧ = 7–10 мм, ШЧ = 9–13 мм, близько 7 обертів (рис. 142)

Опис. Форма черепашки наближається до кулястої, верхівка трохи згладжена. Пупок від напівзакритого до повністю закритого відгорнутим колумелярним краєм устя (у молодих особин – напівзакритий). В усті черепашки розташовані 2 великих зуба, яким назовні відповідають ямки. Зуби розвинені трохи краще, ніж у попереднього виду. Поверхня черепашки густо радіально покреслена, зверху – до ребристо покресленої. Черепашка від темно-рогової до каштанової або червонувато-коричневої, переважно з однією світлою смугою на периферії.

Розповсюдження. Карпатський вид, який досить часто трапляється також на рівнинній території заходу України.

Екологія. Лісовий вид.

11. *Monachoides vicina* (Rossmässler, 1842)

Равлик зернистий карпатський

ВЧ = 8–12 мм, ШЧ = 12–16 мм, близько 6 обертів (рис. 143)

Опис. Черепашка низько-дзигоподібна, обриси завитка трохи куполоподібні. Пупок повністю закритий відгорнутим колумелярним краєм устя або від нього залишається вузька щілина (у молодих особин – напівзакритий). Поверхня черепашки тонко радіально покреслена, має зернисту скульптуру (рис. 145 а), добре помітну вже при 10-кратному збільшенні. Забарвлення черепашки від сірувато-жовтого до червонувато-рогового, з невиразною світлою смугою на периферії.

Можливі помилки у визначенні. Молодих особин цього виду іноді помилково визначають як *Monachoides incarnata*, оскільки вони мають напівзакритий пупок.

Розповсюдження. Карпатський вид, який досить часто трапляється також на рівнинній території заходу України.

Екологія. Лісовий вид.

12. *Monachoides incarnata* (Müller, 1774)

Равлик зернистий червонуватий

ВЧ = 9–11 мм, ШЧ = 12–16 мм, близько 6 обертів (рис. 144)

Опис. Черепашка низько-дзигоподібна, з чітко конічним, гострим завитком. Пупок вузький, неперспективний, від повністю відкритого (рідко) або ледь прикритого до напівзакритого. Поверхня черепашки тонко радіально покреслена, має зернисту скульптуру (рис. 145 б), подібну до скульптури попереднього виду, але значно дрібнішу, ледь помітну при 10-кратному збільшенні. Черепашки від світло-жовтої до червонувато-рогової, з майже непомітною світлою смугою на периферії.

Можливі помилки у визначенні. За цей вид іноді помилково приймають молодих особин *Monachoides vicina* з напівзакритим пупком.

Розповсюдження. Зрідка трапляється у гірській і рівнинній частині заходу України.

Екологія. Лісовий вид.

13. *Pseudotrichia rubiginosa* (A.Schmidt, 1853)

Равлик волохатий іржавий

ВЧ = 4–7 мм, ШЧ = 6–9 мм, до 5 обертів (рис. 132)

Опис. Черепашка широко-конічна, з куполоподібним завитком і значно згладженою верхівкою. Пупок вузький, трохи прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя. Поверхня черепашки нерівномірно радіально покреслена, густо вкрита зігнутими та прямими волосками. Черепашка червонувато- або темно-рогова, іноді зі слабкою світлою смугою на периферії.

Можливі помилки у визначенні. З цим видом часто плутають молодих особин *Euomphalia strigella*, які ще не втратили волоски на черепашках. Проте в останнього виду оберти наростають значно швидше, на стадії 4 обертів ширина черепашки не менше 7–7,5 мм, а на стадії 5 обертів – не менше 10–12 мм. У *Pseudotrichia rubiginosa* вказані параметри не перевищують відповідно 6 та 9 мм.

Розповсюдження. Звичайний вид у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Гігрофільний вид, часто трапляється біля водойм.

14. *Urticicola umbrosa* (C.Pfeiffer, 1828)

Равлик зернистий кропив'яний

ВЧ = 5–7 мм, ШЧ = 10–14 мм, близько 5 обертів (рис. 146)

Опис. Черепашка дуже сплюснена, притиснуто-конічна. Пупок широкий, перспективний, його ширина становить близько 1/5 ширини черепашки. Поверхня черепашки нерівномірно радіально покреслена, має зернисту скульптуру (добре помітно при 20-кратному збільшенні). Забарвлення черепашки від сірувато-жовтого до червонувато-рогового, з малопомітною світлою смугою на периферії.

Можливі помилки у визначенні. Вид найбільш подібний до *Prostenomphalia carpathica*. Відрізняється від нього більш сплющеною черепашкою, ширшим пупком, тупим кутом на периферії останнього оберту, а також наявністю лише одного стилофора (рис. 148).

Розповсюдження. Згадується для Українських Карпат.

Екологія. Населяє гірські широколистяні ліси, переважно вологі ділянки.

15. *Prostenomphalia carpathica* Baidashnikov, 1985

Равлик зернистий чивчинський

ВЧ = 6–8 мм, ШЧ = 10–13 мм, 5 обертів (рис. 147)

Опис. Черепашка досить сплюснена, притиснуто-конічна, з куполоподібним завитком і згладженою верхівкою. Останній оберт на периферії не має тупого кута, як у попереднього виду (рис. 146), більш або менш плавно заокруглений. Пупок відкритий, його ширина становить близько 1/7 ширини черепашки. Поверхня черепашки має зернисту скульптуру: округлі гранули, зібрані у правильні радіальні ряди. На черепашках молодих особин наявні також окремі тонкі зігнуті волоски, які частково зберігаються у дорослих. Забарвлення черепашки коричнювато-рогове, з ледь помітною світлою смугою на периферії.

Можливі помилки у визначенні. Див. *Urticicola umbrosa* (с. 115).

Розповсюдження. Рідкісний карпатський вид, занесений до Червоної книги України. Зареєстрований у Рахівському р-ні Закарпатської обл. і Верховинському р-ні Івано-Франківської обл.

Екологія. Населяє смерекові ліси (переважно різнотравні ділянки вздовж струмків), вільшняки.

16. *Euomphalia strigella* (Draparnaud, 1801)

Равлик лисуватий

ВЧ = 9–12 мм, ШЧ = 12–19 мм, до 6 обертів (рис. 149)

Опис. Черепашка низько-дзигоподібна, іноді трохи притиснута, з гострим, трохи куполоподібним завитком та незгладженою верхівкою. Пупок не дуже широкий, але перспективний. Поверхня черепашки вкрита грубими радіальними зморшками, на останніх обертах – з хаотично розташованими невеликими вм'ятинами. У молодих екземплярів черепашка вкрита невеликими волосками, які дуже рідко зберігаються у дорослих особин. Забарвлення черепашки від жовтувато-сірого до червонувато-рогового, часом зі світлою смугою на периферії.

Можливі помилки у визначенні. Див. *Bradybaena fruticum* (с. 109), *Pseudotrachia rubiginosa* (с. 115).

Розповсюдження. Звичайний вид для рівнинної частини заходу України.

Екологія. Заселяє широкий спектр біотопів – від лісів і парків до сухих схилів з розрідженою деревно-чагарниковою рослинністю.

17. *Monacha carthusiana* (Müller, 1774)

Равлик-монах паперовий

ВЧ = 6–10 мм (зрідка від 4 мм), ШЧ = 9–17 мм (зрідка від 6 мм), до 6 обертів (рис. 150)

Опис. Черепашка досить сплюснена, з низьким конічним завитком, висота якого менша висоти устя. Стінки дуже тонкі, ламкі, значно просвічують. Останній оберт роздутий, майже вдвічі ширший порівняно з передостаннім.

Пупок вузький, не більш ніж наполовину закритий відгорнутим колумелярним краєм устя, іноді майже зовсім відкритий. Поверхня черепашки тонко радіально покреслена, на останніх обертах добре помітні хаотично розташовані невеликі вм'ятини. Забарвлення черепашки від молочно-білого до жовтуватого або сіруватого. Краї устя та губа червонувато-бурі (в окремих екземплярів – світлі).

Розповсюдження. У межах природного ареалу вид трапляється у степовій зоні України. Кілька синантропних популяцій відмічено також у Чернівецькій (м. Чернівці), Львівській (м. Львів, ок. м. Пустомити), Закарпатській (ок. м. Мукачево) областях.

Екологія. Степовий вид, населяє переважно відкриті та відносно сухі біотопи. Часто утворює великі колонії. Легко синантропізується, досить часто мимовільно переноситься людиною за межі природного ареалу.

Див. післямову (с. 142).

Родина Helicidae – равлики справжні

До цієї родини належить найбільший й найвідоміший представник вітчизняної наземної малакофауни – виноградний равлик (*Helix pomatia*), який вважається делікатесним продуктом харчування у багатьох європейських країнах.

1. *Faustina faustina* (Rossmässler, 1835)

Равлик гарний

ВЧ = 8–12 мм, ШЧ = 15–23 мм, близько 5 обертів (рис. 151)

Опис. Черепашка значно сплюснена, низько-конічної форми. Пупок широкий, перспективний, зрідка – майже перспективний. Поверхня черепашки дуже блискуча, нерівномірно радіально покреслена. Черепашка від світло-жовтої до темно-каштанової, найчастіше з однією темною спіральною смугою на периферії, зрідка – без неї. У смугастих черепашок загальний фон нижньої частини черепашки часто темніший за верхню.

Розповсюдження. Карпатський вид, який часто трапляється також на рівнинній частині заходу України.

Екологія. Лісовий вид.

2. *Arianta arbustorum* (Linnaeus, 1758)

Равлик деревний

ВЧ = 10–23 мм, ШЧ = 14–28 мм, до 6 обертів (рис. 152)

Опис. Черепашка від кулясто-дзигоподібної до кулястої, зі згладженим куполоподібним завитком. Пупок повністю закритий відгорнутим колумелярним краєм устя або від нього залишається вузька щілина. Поверхня черепашки нерівномірно радіально покреслена та вкрита частими спіральними лініями (менш виражені на останньому оберті). Загальний фон

черепашки від жовтого до коричневого. Найхарактернішою ознакою виду є наявність численних хаотично розташованих невеликих світлих штрихів і плямок, орієнтованих переважно вздовж обертів. Крім того, трохи над периферією може проходити темна спіральна смуга.

Розповсюдження. У гірській, рідше у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Лісовий вид.

3. *Arianta aethiops petrii* Kimakowicz, 1890

Равлик-ефіоп

ВЧ = 13–15 мм, ШЧ = 18–20 мм, 5 обертів (рис. 153)

Опис. Черепашка майже куляста, з куполоподібним завитком. Стінки дуже тонкі та ламкі. Пупок майже повністю закритий відгорнутим колумелярним краєм устя. Поверхня черепашки нерівномірно радіально покреслена, місцями помітні спіральні лінії. Забарвлення черепашки дуже характерне – від зеленкувато-чорного до темно-бурого, верхівка може виглядати трохи світлішою.

Розповсюдження та екологія. Населяє переважно карпатські полонини.

4. *Isognomostoma personatum* (Lamarck, 1792)

Равлик рівнозубий

ВЧ = 4–7 мм, ШЧ = 7–13 мм, 5 обертів (рис. 154)

Синонім: *Isognomostoma isognomostoma* (Schröter, 1784)

Опис. Черепашка сплюснена, з широко заокругленим куполоподібним завитком і згладженою верхівкою. Висота завитка завжди менше висоти устя. Пупок закритий або у вигляді вузької щілини. Характерною ознакою є наявність в усті черепашки 3 зубів, один з яких має вигляд великої пластинки на паріетальному краї. Поверхня черепашки матова, з дрібною зернистою скульптурою та густими волосками, які зберігаються переважно протягом усього життя. Забарвлення черепашки коричнювате або червонувато-рогове.

Можливі помилки у визначенні. Черепашки дорослих особин легко відрізнити за наявністю 3 зубів в усті. Черепашки молодих особин можна впізнати за дуже згладженою, майже пласкою верхівкою та наявністю густих волосків і дрібних гранул на поверхні.

Розповсюдження. Гірська, рідше рівнинна частина заходу України.

Екологія. Лісовий вид, населяє широколистяні, рідше – мішані ліси.

5. *Drobacia banatica* (Rossmässler, 1838)

Равлик банатський

ВЧ = 14–18 мм, ШЧ = 25–30 мм, до 6 обертів (рис. 155)

Опис. Черепашка значно сплюснена, лінзоподібна, з кілем на периферії. Кіль краще виражений на черепашках молодих особин. Пупок неширокий, повністю відкритий або трохи прикритий відгорнутим колумелярним краєм устя. Поверхня черепашки вкрита тонкими радіальними зморшками та дуже

дрібними спіральними лініями. Забарвлення черепашки рогове або жовтувате. Над кілем проходить неширока темна смуга, а під нею – вузька світла смуга.

Розповсюдження та екологія. Рідкісний карпатський вид, занесений до Червоної книги України. Зрідка трапляється у широколистяних лісах на півдні Закарпатської області

6. *Cepaea nemoralis* (Linnaeus, 1758)

Цепея лісова, равлик смугастий лісовий

ВЧ = 12–22 мм (зрідка до 28 мм), ШЧ = 18–25 мм (зрідка до 32 мм), близько 5 обертів (рис. 156, 158 а)

Опис. Черепашка низько-дзигоподібна. Пупок повністю закритий (лише у рідкісних випадках залишається вузька щілина), у молодих особин – дуже вузький, найчастіше напівзакритий. Поверхня черепашки тонко і нерівномірно радіально покреслена. Характерна ознака виду – краї устя забарвлені у темно-коричневий, губа і парієтальна стінка черепашки – у трохи світліший колір (рис. 156 б). Забарвлення черепашки надзвичайно поліморфне (с. 15). Черепашка жовта, рожева, рідше – коричнева або біла; має від 1 до 5 темних спіральних смуг, досить часто без смуг. Найчастіше трапляються морфи 00000, 00300, 00345 та 12345 (рис. 12).

Можливі помилки у визначенні. Див. *Cepaea vindobonensis* (с. 120).

Розповсюдження. Синантропний вид, достовірно зареєстрований лише у Львові. Більшість згадок щодо присутності *C. nemoralis* у природних та антропогенних біотопах заходу України базуються на помилковому визначенні (див. *Cepaea vindobonensis* – с. 120).

Екологія. У природному ареалі заселяє широкий спектр біотопів – від букових лісів до піщаних дюн. У Львові мешкає в одному з міських парків, не досягаючи значної чисельності. Кліматичні умови заходу України, імовірно, не сприяють цьому первинно західно-європейському виду.

Див. післямову (с. 142).

7. *Cepaea hortensis* (Müller, 1774)

Цепея садова, равлик смугастий садовий

ВЧ = 10–17 мм, ШЧ = 14–22 мм, близько 5 обертів (рис. 158 б)

Опис. Черепашка низько-дзигоподібна. Пупок повністю закритий (лише у рідкісних випадках залишається вузька щілина), у молодих особин – дуже вузький, найчастіше напівзакритий. Поверхня черепашки тонко і нерівномірно радіально покреслена. На відміну від попереднього виду, губа і краї устя білі, зрідко – з легким рожевим відтінком у районі пупка. Забарвлення черепашки дуже поліморфне (с. 15), хоча трохи менше, ніж у попереднього виду. Черепашка найчастіше жовта, рідше – біла, рожева або коричнева; має від 1 до 5 темних спіральних смуг, часто без них. У природному ареалі переважають морфи 12345, 00000, 10305, 00300, на заході

України – 00000 та 12345 (рис. 12). П'ята смуга, якщо вона є, проходить далеко від пупка (рис. 158б).

Можливі помилки у визначенні. Див. *Cepaea vindobonensis* (с. 120).

Розповсюдження. На заході України лише синантропно. Зареєстрований у населених пунктах Львівської, Івано-Франківської, Волинської областей. Найбільші та найчисленніші колонії мешкають у м. Львові.

Екологія. У природному ареалі заселяє широкий спектр біотопів – від букових лісів до піщаних дюн. На заході України часто трапляється у парках, садах, деревно-чагарникових насадженнях вздовж вулиць, зрідка – у чагарниках або на узбіччях доріг поблизу населених пунктів. Не заходить у приміські ліси.

Див. післямову (с. 142).

8. *Cepaea vindobonensis* (Férussac, 1821)

Цепея австрійська, равлик смугастий австрійський

ВЧ = 17–21 мм, ШЧ = 20–25 мм, близько 5 обертів (рис. 157, 158 в)

Синонім: *Cepaea austriaca* (Rossmässler, 1835)

Опис. Черепашка від низько-дзигоподібної (як у попередніх видів – рис. 156) до кулясто-дзигоподібної з високим завитком (рис. 157). Пупок повністю закритий, рідше залишається вузька щілина між значно відгорнутим колумелярним краєм устя та нижньою стінкою останнього оберту, яка, насправді, не зовсім відповідає пупку. У молодих особин пупок вузький, частково прикритий. На відміну від інших видів *Cepaea* поверхня черепашки досить грубо радіально покреслена. Краї устя і губа коричнюваті (як мінімум є коричнева пляма в районі пупка), рідше – світлі. Черепашка білувата або жовтувата, майже завжди з 4–5 темними спіральними смугами. Іноді смуги світло-коричневі, ніби розмиті, майже зливаються з жовтуватим фоном черепашки. 2 верхні смуги часто значно вужчі та світліші, ніж решта смуг. Практично у всіх популяціях домінує морфа 12345, часто трапляються також морфи 10345, 1(23)45 (с. 16). Загалом вид менш поліморфний, ніж *Cepaea nemoralis* і *C. hortensis*. П'ята смуга проходить дуже близько від пупка (рис. 158в).

Можливі помилки у визначенні. Черепашки *Cepaea vindobonensis* з повністю закритим пупком і темною губою часто приймають за *Cepaea nemoralis*. Види досить добре відрізняються забарвленням (у *C. vindobonensis* ніколи не буває рожевих або коричневих черепашок, а також типових для *C. nemoralis* морф 00000 та 00300), положенням п'ятої смуги (рис. 158 а, в), грубшою поверхневою скульптурою у *C. vindobonensis*. Черепашки *C. vindobonensis* зі світлою губою та світлими краями устя можна зплутати з *C. hortensis*. Проте у популяціях *C. vindobonensis* ніколи не буває яскраво-жовтих черепашок без смуг, дуже характерних для *C. hortensis*. Від смугастих черепашок *C. hortensis* цепея австрійська чітко відрізняється розташуванням п'ятої смуги (рис. 158 б, в). Крім згаданих ознак, *C. vindobonensis*

відрізняється від двох інших видів цього роду довшими та більш розгалуженими слизовими залозами, меншим стилофором, довшим дивертикулом сім'яприймача (рис. 159).

Розповсюдження. Звичайний вид для рівнинної частини заходу України.

Екологія. Степовий вид, заселяє відносно сухі та теплі біотопи: сухі луки, чагарники, узлісся тощо.

9. *Helix lutescens* Rossmässler, 1837

Равлик великий жовтуватий

ВЧ = 27–33 мм, ШЧ = 24–32 мм, близько 4 обертів (рис. 160)

Опис. Черепашка кулясто-дзигоподібна. Значно відгорнутий колумелярний край устя повністю закриває пупок або залишає вузьку щілину. Поверхнева скульптура складається з помірно виражених радіальних зморшок та та спіральних ліній. Черепашка білувата або ж овтувато-біла, біля устя часом коричнювата; найчастіше без темних спіральних смуг або лише з їх слідами. Проте у деяких західноукраїнських популяціях досить часто трапляються черепашки з чітко вираженими темними смугами.

Розповсюдження. Звичайний вид для рівнинної частини заходу України.

Екологія. Степовий вид, заселяє відносно сухі та теплі біотопи: сухі луки, чагарники, узлісся тощо.

10. *Helix pomatia* Linnaeus, 1758

Равлик виноградний, равлик великий виноградний

ВЧ = 30–50 мм, ШЧ = 32–50 мм (у більшості випадків ВЧ і ШЧ не менше 38 мм), 4–5 обертів (рис. 161)

Опис. Черепашка кулясто-дзигоподібна, з міцними стінками. Значно відгорнутий колумелярний край устя майже повністю закриває пупок (у молодих особин пупок проколоподібний, напівзакритий). Поверхнева скульптура складається зі значно грубших радіальних зморшок, ніж у попереднього виду, та спіральних ліній, краще помітних на черепашках молодих особин. Черепашка жовтувато-коричнева, рідше сірувато-біла. Часто має 5 темних спіральних смуг, часом ледь помітних на загальному темному фоні черепашки. З них перша смуга вузька і малопомітна, а друга і третя смуги переважно зливаються між собою, утворюючи одну широку стрічку. На стадії 2 обертів стінки черепашки ще дуже тонкі та ламкі, значно просвічують, набагато світліші, ніж у дорослих особин (переважно світло-рогові). На стадії 2 обертів ширина черепашки становить близько 10 мм, на стадії 3 обертів – майже 20 мм.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Заселяє широкий спектр біотопів з різним ступенем затінення та зволоження. Часто трапляється в урбоекосистемах.

Загальна таблиця для визначення родин, родів і видів слизняків

Хоча термін "слизняк" характеризує не певну систематичну групу, а життєву форму (с. 7), для визначення слизняків заходу України найзручнішою виявилася побудова загальної таблиці. На відміну від інших визначальних таблиць, після визначення родини (роду) слід продовжити визначення (наступна теза і т.д.) та дійти до виду.

Примітка. При роботі зі слизнями слід приділяти особливу увагу зовнішньому вигляду тварин перед фіксацією. Занотована форма тіла, його колір, часто – колір слизу на різних ділянках тіла можуть значно полегшити визначення. Після фіксації (незалежно від її форми) ці ознаки можуть суттєво змінюватися (див. також методику на с. 22).

У деяких випадках на підставі лише зовнішніх ознак можна визначити максимум рід (або групу зовнішньо подібних видів усередині роду), а видове визначення можливе лише за будовою дистальних відділів статевої системи. Це стосується переважно родів *Deroceras* (родина Agriolimacidae) і *Lehmannia* (Limacidae). Не завжди можна визначити також дуже молодих особин різних видів слизняків.

- 1 (12). Підшва не розділена двома повздовжніми борознами на три смуги. Задній кінець ноги має над підшвою каудальну ямку, прикриту зверху трикутною лопаттю (рис. 192 а).....
.....родина Arionidae, рід Arion (с. 139).
- 2 (5). У живих особин підшва має яскраво-жовтий або оранжевий колір (від слизу), а верхня частина тіла виглядає дуже темною, майже чорною. Після фіксації підшва світлішає, а спина і мантия стають переважно темно-сірими. Яйцепровід довгий (рис. 198 а), має розширену передню та звужену задню частину (остання у більшості випадків не коротша за передню). В Україні – синантропно.
- 3 (4). Темні бічні смуги на мантиї проходять низько, права – через дихальний отвір (пневмостом) і частково через мантийну щілину (рис. 197 а, б). Надійна анатомічна ознака – будова структури, асоційованої з епіфалусом (знаходиться усередині атріума – рис. 198 б, 199 а).....
.....Arion distinctus (с. 141).
- 4 (3). Темні бічні смуги на мантиї проходять вище, права смуга – над пневмостомом (рис. 197 в, г). Надійна анатомічна ознака – будова структури, асоційованої з епіфалусом (рис. 199 б).....
.....Arion hortensis (с. 142).
- 5 (2). У живих особин підшва завжди світла. Яйцепровід дуже короткий (рис. 196 б), або його задня звужена частина у кілька разів коротша за передню (рис. 193). У природних (лісових) або антропогенних біотопах.

- 6 (11). Права бічна смуга на мантиї проходить над дихальним отвором (пневмостомом), не захоплюючи його (рис. 195). Бічні темні смуги на спині та мантиї завжди помітні. Слиз безбарвний, зрідка – жовтуватий. Яйцепровід короткий, не розділений на дві частини (рис. 196б). Резервуар сім'яприймача яйцеподібний або загострений на кінці (рис. 196).
- 7 (8). Мантия вкрита дрібними темними плямами (рис. 194б), особливо добре помітними після фіксації тварини. Епіфалус біля атріума не роздутий, трохи далі має чітке темне кільце (рис. 196а).....*Arion circumscriptus* (с. 140).
- 8 (7). Мантия без плям. Епіфалус біля атріума більш або менш роздутий (рис. 196б, в), переважно без темного кільця.
- 9 (10). Спина і мантия завжди світлі, ніби полинялі, – загальний фон тіла кремовий або жовтувато-сірий. Під темними бічними смугами у живих слизнякав може проходити по одній вузькій жовтій або оранжевій смугі (зникають після фіксації). Епіфалус біля атріума та протока сім'яприймача мають велику опуклість (рис. 196в). Трапляється переважно в антропогенних біотопах.....*Arion fasciatus* (с. 141).
- 10 (9). Спина і мантия сірі. Під темними бічними смугами немає жовтих або оранжевих смуг. Епіфалус біля атріума та протока сім'яприймача лише трохи роздуті (рис. 196б). Лісовий вид.....*Arion silvaticus* (с. 140).
- 11 (6). Якщо бічні смуги не зливаються із загальним темно-коричневим фоном мантиї, права смуга за пневмостомом ніби розділяється на верхню та нижню гілки та охоплює його (рис. 192б). Слиз на спині та мантиї яскраво-жовтий або оранжевий (у смугастих особин) чи безбарвний (у темно-коричневих особин без смуг). Яйцепровід довгий, поділений на ширшу передню та вузьку задню частини; у місці поділу до яйцепроводу прикріплюється гілка статевого ретрактора (рис. 193). Резервуар сім'яприймача має більш або менш кулясту форму, без загостреної верхівки.....*Arion subfuscus* (с. 139).
- 12 (1). Подошва чітко розділена двома повздовжніми борознами на три смуги (рис. 162). Задній кінець ноги без каудальної ямки.
- 13 (14). Мантия з чіткою підковоподібною борозною (рис. 191).....
.....родина *Milacidae*, *Tandonia cristata* (с. 138).
- 14 (13). Мантия без підковоподібною борозни, зрідка – з її рештками на правій стороні (рис. 190).
- 15 (16). Тіло дуже струнке, хробакоподібне (рис. 190), у поперечному перетині – кругле завдяки вузькій подошві. Задній кінець спини при подразненні або після фіксації стискається з боків і набуває форму вертикального плавця. Добре розвинений кіль тягнеться через усю спину. В Україні – синантропно.....
.....родина *Boettgerillidae*, *Boettgerilla pallens* (с. 137).

- 16 (15). Тіло не таке струнке, у поперечному перетині ніколи не буває круглим завдяки ширшій подошві. Кіль розвинений слабше, займає задню частину спини (до 2/3 її довжини).
[Іноді посередині спини тягнеться повздовжня світла смуга, яка візуально ніби подовжує кіль на усю спину!]
- 17 (34). Темних повздовжніх смуг немає. Спина і мантия часто вкриті дрібними темними плямами, які можуть зливатися у своєрідну сіточку (рис. 169); рідше – однобарвні. Подошва однобарвна або майже однобарвна (немає різкого контрасту між центральною та бічними смугами). Слиз безбарвний або молочно-білий.
Додаткові ознаки. Поперечні лінії на центральній смузі подошви V-подібно вигинаються у напрямку заднього кінця тіла (рис. 162 б). Довжина тіла дорослих особин не більше 40–45 мм (у скороченому стані до 35 мм).....родина Agriolimacidae (с. 127).
- 18 (19). Голова, шия і щупальця інтенсивно чорні (рис. 180), чітко виділяються на загальному білуватому-сірому фоні тіла. На заході України – синантропно.
Додаткова ознака. Пеніс циліндричний або булавоподібний (рис. 181), без стимулятора усередині.....Krynickillus melanocephalus (с. 132).
- 19 (18). Забарвлення інше.
Додаткова ознака. Усередині передньої частини пеніса завжди є досить великий стимулятор (рис. 168).
- 20 (27). На задньому кінці пеніса знаходиться пеніальна залоза, проста або розгалужена (рис. 170, 171).
[Не плутати пеніальну залозу з апендиксом на кінці пеніса – рис. 178!]
- 21 (26). Усередині передньої частини пеніса знаходиться стимулятор конічної форми (рис. 168), зі звуженим вільним кінцем. Пеніс у вигляді великого мішка, у дорослих особин часто з перетяжкою посередині (рис. 168, 170).
- 22 (25). На спині та мантиї наявні невеликі темні плями, які часто утворюють сітчастий малюнок (рис. 169). Пеніальна залоза більш або менш розгалужена або хоча б з бічними горбочками (рис. 171).
[Молоді особини можуть бути однобарвними!]
- 23 (24). Сім'япровід впадає до пеніса з боку стравоходу і зобу та трохи згори. Пеніальна залоза звичайно невелика по відношенню до пеніса (рис. 173). Довжина тіла переважно до 20 мм. Надає перевагу лісовим біотопам.....
.....Deroceras turcicum (с. 130).
- 24 (23). Сім'япровід огинає пеніс і впадає до нього з боку правої стінки тіла і трохи знизу. Пеніальна залоза більша (рис. 170). Довжина тіла може досягати 35–45 мм. Тяжіє до антропогенних і відкритих біотопів.....
.....Deroceras reticulatum (с. 130).
- 25 (22). Спина і мантия однобарвні, зрідка – з мікроскопічними темними точками. Пеніальна залоза не розгалужена, має вигляд від невеликого

- горбочка до зігнутого пальцеподібного виступу (рис. 168).....
 .....Deroceras agreste (с. 129).
- 26 (21). Стимулятор сплющений, довгий, його вільний кінець розширений (рис. 175).
 [Стимулятор довгий, тому усередині пеніса знаходиться у зігнутому стані!].....Deroceras rodnae (с. 130).
- 27 (20). Пеніальної залози немає.
- 28 (29). На задньому кінці пеніса знаходяться два виступи, які надають йому вигляд молотка (рис. 166, 167).....Deroceras sturanyi (с. 129).
- 29 (28). Пеніс іншої форми.
- 30 (31). Пеніс довгий, звивистий (рис. 165 а), досить часто частково (рис. 165 б) або повністю редукований. Стимулятор усередині пеніса без вапняної пластинки. Забарвлення тіла звичайно від темно-коричневого до майже чорного. Звичайний вид на заході України, заселяє вологі та перезволожені біотопи.....Deroceras laeve (с. 128).
- 31 (30). Пеніс овальний або грушоподібний. У дорослих особин на поверхні стимулятора утворюється вапняна пластинка (рис. 177). У забарвленні тіла присутні фіолетові, сині, сірі, зрідка – червонуваті відтінки. Населяють гірські ліси.
 [Вапняна пластинка на стимуляторі часто вкрита слизом або спермою і може бути знайдена лише після уважного препарування!]
- 32 (33). Пластинка стимулятора кругла (рис. 179), розташована на кінці пеніса.....Deroceras occidentale (с. 132).
- 33 (32). Пластинка стимулятора напівкругла (рис. 177), розташована на бічній стінці пеніса.....Deroceras moldavicum (с. 131).
- 34 (17). На спині або на спині та мантиї часто проходять повздовжні темні смуги (рис. 186); іноді смуги ніби розмиті або розпадаються на окремі плями (рис. 182). Посередині спини може проходити досить чітка світла смуга (рис. 183). Якщо спина і мантия однобарвні, у більшості випадків є або жовтий слиз, або бічні смуги підшви значно темніші, ніж її центральна смуга.
Додаткові ознаки. Поперечні лінії на підшві прями (рис. 162 а). Довжина тіла дорослих особин може досягати 150–200 мм (у скороченому стані до 100 мм).....родина Limacidae (с. 132).
- 35 (38). Слиз на спині та мантиї жовтий.
- 36 (37). Забарвлення жовтувате, у молодих особин або після фіксації – кремове. Зморшки на спині та боках пласкі, розділені неглибокими борознами. Кіль дуже короткий і нечіткий. Довжина тіла до 50 мм (у скороченому стані – до 35 мм).
Додаткова анатомічна ознака. Сім'япровід впадає до пеніса (рис. 185).....
 .....Malacolimax tenellus (с. 134).

- 37 (36). У забарвленні дорослих особин переважають фіолетові або сині відтінки (зрідка трапляються зелені, кремові, майже білі або чорні екземпляри). Молоді особини зверху оливково-бурі, з повздовжніми темними смугами (рис. 188). Зморшки на спині та боках чіткі, високі. Кіль чіткий, займає від 1/2 до 2/3 спини. Довжина тіла може досягати 100 мм (у скороченому стані до 90 мм).
Додаткова анатомічна ознака. Сім'япровід впадає до атріума (рис. 189), а не до пеніса.....*Bielzia coeruleans* (с. 137).
- 38 (35). Слиз безбарвний.
- 39 (46). Мантия з двома повздовжніми темними смугами по боках (рис. 186), які часом з'єднуються позаду та утворюють ліроподібний малюнок. Між ними часто помітна нечітка третя смуга або окремі темні плями. Посередині спини тягнеться повздовжня світла смуга. Подошва світла. Довжина тіла до 75 мм (у скороченому стані до 40 мм).
Додаткова анатомічна ознака. Довга сліпа кишка (рис. 163 в).....рід *Lehmannia* (с. 135).
- 40 (41). Пеніс довгий, звивистий (рис. 187 г), у витягнутому стані довший за мантию. Бич відсутній.....*Lehmannia nuctelia* (с. 136).
- 41 (40). Пеніс короткий, конічний або булавоподібний. На ньому є бич у вигляді широкої лопаті (рис. 187 в), короткого конічного виступу або вузького батога (рис. 187 а).
 [Під час фіксації бич може бути втягнутим до середини пеніса і тому непомітним назовні!]
- 42 (43). Бич у вигляді широкої лопаті, розташованої на пенісі поруч зі статевим ретрактором (рис. 187 в). На заході України може бути знайдений лише синантропно, особливо в оранжереях.....*Lehmannia valentiana* (с. 136).
- 43 (42). Бич у вигляді вузького батога (рис. 187 а, б) або короткого конічного виступу. Статевий ретрактор розташований на пенісі поруч з сім'япроводом, а бич – з протилежного від них боку.
- 44 (45). Довжина сім'яприймача у кілька разів перевищує довжину пеніса без бича (рис. 187 б). Гірський вид.....*Lehmannia macroflagellata* (с. 136).
- 45 (44). Довжина сім'яприймача не більше ніж у 1,5 рази перевищує довжину пеніса без бича (рис. 187 а). Звичайний вид на заході України.....*Lehmannia marginata* (с. 135).
- 46 (39). Мантия однобарвна (найчастіше чорна або темно-сіра) або вкрита темними плямами (рис. 182). Якщо посередині спини тягнеться чітка світла смуга, бічні смуги подошви інтенсивно сірі (рис. 183). Довжина тіла може досягати 150–200 мм (у скороченому стані до 100 мм).
Додаткова анатомічна ознака. Сліпої кишки немає (рис. 163 б).....рід *Limax* (с. 133).

- 47 (50). Мантия однобарвна (максимум – зі світлішими краями або маленькими світлими плямками по краях). Подошва двобарвна (рис. 183) або однобарвна. Лісові види.
Додаткова анатомічна ознака. Пеніс дуже довгий (рис. 184а), його довжина не менше довжини тіла.
- 48 (49). Бічні смуги подошви у дорослих особин забарвлені значно темніше, ніж середня (рис. 183). Вздовж спини можуть проходити темні смуги, а посередині спини (вздовж кіля) – вузька світла смуга; рідше – спина однобарвна. Загальний фон верхньої частини тіла коливається переважно від білого до темно-сірого і чорного (зрідка є легкий жовтуватий або коричнюватий відтінок). Звичайний вид на заході України.....
 .....*Limax cinereoniger* (с. 133).
- 49 (48). Бічні смуги подошви навіть у дорослих особин залишаються світлими. Повздовжніх смуг на спині немає. У забарвленні верхньої частини тіла переважають червонуваті, рожеві, жовтуваті або світло-коричневі відтінки. Зрідка трапляється в Українських Карпатах.....
 .....*Limax bielzi* (с. 134).
- 50 (47). Мантия з досить великими темними плямами (рис. 182). Подошва світла. Переважно в антропогенних біотопах, часто трапляється у підвалах.
Додаткова анатомічна ознака. Пеніс коротший (рис. 184б), його довжина становить близько половини довжини тіла.....
 .....*Limax maximus* (с. 133).

Родина *Agriolimacidae* – слизняки польові

Більшість видів, зареєстрованих на заході України, можна визначити лише на підставі анатомічних ознак. На жаль, на практиці часто усіх особин з темними плямами визначають як *Deroceras reticulatum*, а без плям – як *D. agreste*. Мусимо відразу зазначити, що наявність або ступінь розвитку темних плям – явище надзвичайно мінливе навіть у межах одного виду або в однієї особини на різних стадіях розвитку. Наприклад, молоді особини *D. reticulatum* спочатку не мають плям, тому можуть нагадувати *D. agreste*. Забарвлення загалом темнішає протягом індивідуального розвитку слизняка, збільшується кількість і розмір плям. Лише на підставі забарвлення можна досить чітко визначити лише *Krynickillus melanocephalus*, а за забарвленням і загальною формою тіла – також *Deroceras laeve* (див. відповідні описи). Наявність синювато-сірих або фіолетових відтінків у забарвленні дозволяє відокремити *Deroceras moldavicum* і *D. occidentale* від інших вітчизняних видів родини, але не дає змоги відрізнити ці два види один від одного. Не слід занадто покладатися також на такі нечіткі ознаки, як трохі стрункіше

або грубіше тіло, відносна довжина мантиї. Вони наводяться у описах переважно як допоміжні характеристики видів.

Забарвлення тіла у представників родини найчастіше кремове, брудно-біле або світло-кавове, однобарвне або з характерним малюнком. Малюнок складається з невеликих темних плям, які концентруються переважно вздовж борозен між зморшками та нагадують розбризану фарбу (рис. 164). Окремі плями можуть з'єднуватися у своєрідну сіточку (рис. 169), але вони ніколи не утворюють правильних повздовжніх смуг, як у представників родини Limacidae (рис. 182). Слиз безбарвний, при подразненні може виділятися значна кількість молочно-білого слизу. Тіло відносно струнке, при скороченні набуває веретеноподібної форми з найбільшою шириною у районі мантиї. Кіль у видів роду *Deroceras* розвинений у незначній мірі, часто помітний лише при скороченні або під час руху.

З анатомічних ознак найважливішим для визначення видової належності є зовнішня будова пеніса (його форма, наявність і форма пеніальної залози, апендикса тощо) і будова стимулятора усередині передньої частини пеніса. Тому слід спочатку уважно роздивитися і занотувати зовнішню будову пеніса, потім гострою голочкою обережно відтягнути та розірвати стінку його передньої частини (бажано не пошкодити при цьому інших частин пеніса та інших дистальних відділів статевої системи).

І.М. Ліхарев і А.Й. Віктор (1980) використали для відокремлення *D. agreste*, *D. reticulatum* і *D. turcicum* від інших вітчизняних видів роду *Deroceras* таку анатомічну ознаку, як наявність добре розвиненої сліпої кишки (рис. 163а). Лише у цих видів довжина кишки у декілька разів перевищує її ширину. Для інших вітчизняних видів характерною є повна відсутність сліпої кишки, або остання має вигляд невеликого виступу, довжина якого не перевищує ширину. Ця ознака спеціально не була використана у визначальній таблиці, оскільки для неспеціаліста або малаколога-початківця набагато легшим є відпрепарувати та оглянути лише дистальні відділи статевої системи.

Монографічний опис слизняків родини Agriolimacidae світової фауни виконаний нещодавно А. Віктором (Wiktor, 2000).

1. *Deroceras laeve* (Müller, 1774)

Слизняк польовий гладенький

ДТ = до 25 мм, ДТС = 13–16 мм (зрідка до 22 мм) (рис. 164, 165)

Опис. Жива тварина дуже рухлива, зі струнким циліндричним тілом. Мантия відносно велика, її довжина приблизно дорівнює довжині спини. Забарвлення майже однобарвне, найчастіше від темно-коричневого до майже чорного, зрідка світліше – до темно-кремowego. Після фіксації можуть стати помітними темні плямки, яких найбільше на мантиї. Пеніс довгий, звивистий. Пеніальна залоза відсутня. Стимулятор конічний або напівсферичний. Проте

навіть у межах однієї популяції різні особини можуть мати нормально розвинені (рис. 165 а), частково (рис. 165 б) або повністю редуковані пеніс і сім'япровід. Такі особини називають відповідно еуфалічними, геміфалічними та афалічними.

Розповсюдження. Звичайний вид у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Гігрофільний вид. Часто населяє болота, береги водойм, інші вологі та перезволожені біотопи (також антропогенні).

2. *Deroceras sturanyi* (Simroth, 1894)

Слизняк польовий Штурані

ДТ до 38 мм, ДТС до 20 мм (рис. 166, 167)

Опис. Тіло відносно струнке. Мантія досить велика, займає близько 1/2 довжини тіла. Забарвлення однobarвне, найчастіше брудно-кремове або сірувате-коричневе. Іноді трапляються цілі популяції коричневого або навіть шоколадного кольору. Дуже характерною є молоткоподібна форма пеніса, обумовлена наявністю на його задньому кінці двох виступів або відростків, часто зігнутих уперед. Один з цих відростків більший, другий – менший і заокруглений. Пеніальна залоза відсутня. Стимулятор конічний.

Розповсюдження. Зареєстрований на Західному, або Волинському Поліссі та на Закарпатті поблизу м. Ужгорода. Точний характер розповсюдження визначити важко, оскільки вид могли помилково приймати за інших вітчизняних представників роду: світло забарвлених особин – за *D. agreste*, а темних – за *D. laeve*.

Екологія. Трапляється найчастіше поблизу водойм, але лише на відкритих, максимум – на частково затінених ділянках. Тяжіє до антропогенних біотопів. Часто мимоволі переноситься людиною, що ускладнює встановлення його природного ареалу.

3. *Deroceras agreste* (Linnaeus, 1758)

Слизняк польовий звичайний

ДТ до 40 мм, ДТС до 35 мм (рис. 168)

Опис. Тіло стрункіше, ніж у *D. reticulatum*, але грубіше, ніж у *D. laeve*. Мантія займає близько 1/3 довжини тіла. Забарвлення однobarвне, від майже білого до кремового з легким коричневим відтінком. Пеніс мішкоподібний, у дорослих особин з перетяжкою посередині. Пеніальна залоза не розгалужена, має вигляд невеликого конічного або зігнутого пальцеподібного виступу. Стимулятор конічний.

Зауваження до діагностики. Молоді особини багатьох видів *Deroceras*, а також дорослі особини деяких видів мають світле, однobarвне або майже однobarвне тіло, тому зовні дуже нагадують *D. agreste*.

Розповсюдження. Рівнинна частина заходу України.

Екологія. Заселяє луки та інші відкриті біотопи. Ніколи не заглиблюється до лісових масивів, тримаючись на узліссях або у заростях вільхи. Рідше трапляється у садах і на городах, ніж *D. reticulatum*; не завдає такої суттєвої шкоди сільськогосподарським культурам.

4. *Deroceras reticulatum* (Müller, 1774)

Слизняк (польовий) сітчастий

ДТ до 35 мм (рідше до 45 мм), ДТС до 25 мм (рис. 169–172)

Опис. Тіло грубіше, ніж у *D. agreste*. Мантия займає близько 2/5 довжини тіла. Забарвлення від брудно-кремового до світло-кавового. У дорослих особин звичайно є чіткий малюнок у вигляді сіточки, утвореної темними плямами. Молоді особини світліші, спочатку без плям, потім – з невеликими плямами. Пеніс великий, мішкоподібний, у дорослих особин з перетяжкою посередині. Сім'япровід огинає пеніс і впадає до нього з боку правої стінки тіла. Пеніальна залоза велика, розгалужена, дуже мінлива за формою (рис. 171). Стимулятор конічний.

Можливі помилки у визначенні. За зовнішнім виглядом та анатомічною будовою дуже подібний до *D. turcicum*. Відрізняється розташуванням сім'япроводу відносно пеніса, децю більшою пеніальною залозою, а також меншими розмірами тіла у статевозрілих особин та екологічними вимогами.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Населяє переважно відкриті біотопи, часто з глинистими ґрунтами. Легко синантропізується, є звичайним видом в урбоекосистемах (зокрема у парках і садах). Може завдавати значної шкоди сільськогосподарським культурам.

5. *Deroceras turcicum* (Simroth, 1894)

Слизняк польовий турецький

ДТ переважно до 20 мм (рис. 173)

Опис. Зовнішній вигляд і анатомічна будова нагадують *D. reticulatum*. Пеніальна залоза у більшості випадків відносно невелика. Сім'япровід впадає до пеніса з боку стравоходу та зобу.

Можливі помилки у визначенні. Див. *D. reticulatum* (с. 130).

Розповсюдження. Декілька разів був зареєстрований у лісових біотопах на рівнинній частині заходу України.

Екологія. Трапляється переважно у лісах. Як синантроп може заселяти сади, парки, руїни тощо (аналогічно до попереднього виду).

6. *Deroceras rodnae* Grossu et Lupu, 1965

Слизняк польовий румунський

ДТ до 45 мм, ДТС до 32 мм (рис. 174, 175)

Опис. За формою тіла дещо нагадує *D. reticulatum*. Мантия займає від 1/3 до 1/4 довжини тіла. Забарвлення кремове, брудно-жовте або світло-коричневе (у природі часом виглядає зовсім білим); однобарвне, або є сіточка з дрібних темних плям. Пеніс великий, його передня частина широка, а задня – вужча і довша, з опуклостями невизначеної форми. Пеніальна залоза розгалужена, поруч з нею на задньому кінці пеніса може знаходитися короткий виступ. Стимулятор сплюснений, довгий, вужчий біля основи та ширший на вільному кінці.

Зауваження до діагностики. У Судетах і Західних Карпатах трапляється подібний до *D. rodnae* вид – *D. praecox* Wiktor, 1966, не знайдений на території України. Анатомічно він чітко відрізняється тим, що задній кінець пеніса переходить у спіральню закручений апендикс, на якому (а не поруч з яким!) знаходиться пеніальна залоза.

Розповсюдження. Зареєстрований у гірській та рівнинній частині заходу України. Точний характер розповсюдження визначити важко, оскільки вид могли помилково визначати як *D. agreste* або *D. reticulatum*.

Екологія. Лісовий вид, населяє листяні та мішані ліси.

7. *Deroceras moldavicum* (Grossu et Lupu, 1961)

Слизняк польовий молдовський

ДТ до 35 мм, ДТС до 23 мм (рис. 176, 177)

Опис. У живих особин тіло струнке, циліндричне, дуже витягнуте, а мантия тягнеться назад до середини тіла. Після фіксації тіло стає грубішим, мантия ніби зміщується уперед, а задній кінець спини значно сплющується з боків і набуває вигляд вертикального плавця. Тіло однобарвне, у живих слизняків – фіолетово-коричневе, боки і підшва трохи світліші. Після фіксації верхня частина тіла виглядає голубувато-сірою або синювато-фіолетовою, а підшва стає кремовою або білою. Пеніс великий, грушоподібної форми, з розширеною передньою частиною. Пеніальної залози та апендикса немає. Стимулятор великий, конічної форми, до його бічної стінки у дорослих особин приєднана напівкругла вапняна пластинка. "Обрізаний" край пластинки з гострими зубчиками. Пластинка часто вкрита слизом або спермою, тому її можна знайти лише після уважного препарування.

Зауваження до діагностики. За забарвленням тіла можна відрізнити від інших вітчизняних видів роду *Deroceras*, за винятком *D. occidentale* (від останнього виду – лише за допомогою анатомічних ознак). Крім цих двох видів, синювато-фіолетові відтінки у забарвленні тіла у вітчизняній малакофауні має лише *Bielzia coerulans* (с. 137). Проте у *B. coerulans* таке забарвлення властиве лише дорослим особинам, довжина тіла яких може досягати 100 мм. Крім того, у *B. coerulans* грубіше тіло, чіткий кіль, значно коротша мантия (займає менше 1/3 довжини тіла) і жовтий слиз.

Розповсюдження та екологія. Населяє гірські ліси, переважно букові.

8. *Deroceras occidentale* (Grossu et Lupu, 1966)

Слизняк польовий червонуватий

ДТ до 30 мм (рис. 178, 179)

Опис. Забарвлення у молодих слизняків сіре або темно-сіре, у дорослих – синювато-сіре до майже чорного з фіолетовим полиском. У Румунії були знайдені особини сірувато-червоного кольору. Малюнок відсутній. Пеніс овальний або трохи видовжений. На задньому кінці пеніса є два виступи приблизно однакового розміру: один з них є власне кінцем пеніса (з ним пов'язаний сім'япровід), другий – пеніальним апендиксом (біля нього прикріплюється статевий ретрактор). Пеніальна залоза відсутня. Стимулятор відносно невеликий, циліндричний, на його кінці у дорослих особин розташована кругла вапняна пластинка із зубчастими краями. Остання часто вкрита слизом або спермою, тому її можна знайти лише після уважного препарування.

Зауваження до діагностики. Див. *Deroceras moldavicum* (с. 131).

Розповсюдження. О.О.Байдашніков (1989б) вперше вказав цей вид для Українських Карпат. Можливо, раніше його приймали за *D. moldavicum*, який має подібне забарвлення тіла і також трапляється у цьому регіоні.

Екологія. Мешкає вище у горах, ніж *D. moldavicum*. В Українських Карпатах населяє мішані та хвойні ліси на висотах від 700 до 1600 м н.р.м., підіймається до верхньої межі лісу.

9. *Krynickillus melanocephalus* Kaleniczenko, 1851

Слизняк (польовий) чорноголовий

ДТ або ДТС до 45 мм (рис. 180, 181)

Опис. Тіло веретеноподібне. Тупий, часом хвилястий кіль займає до половини довжини спини. Забарвлення брудно-біле, іноді голубувато-сіре. Спина і мантия сірі, мантия завжди темніша. Шия, голова і щупальця інтенсивно чорні. Пеніс циліндричний, прямий або трохи зігнутий. Стимулятора усередині пеніса немає (але є складна система складок).

Розповсюдження та екологія. На заході України зареєстрований лише синантропно в околицях м. Львова, де мешкає на садово-городніх ділянках.

Родина Limacidae – слизняки великі

Родина об'єднує найбільших вітчизняних слизняків, довжина тіла у деяких видів може досягати 150–200 мм. На відміну від попередньої родини, досить характерною є наявність темних повздовжніх смуг, суцільних або розірваних на окремі плями (рис. 182). Рідше спина і мантия однобарвні. Тіло видовжено-циліндричне, після скорочення – веретеноподібне. Кіль від невиразного до добре розвиненого, може займати до 1/2 або 2/3 довжини

спини. Довжина мантиї становить близько 1/3 довжини тіла. Зморшки на спині та боках довші та вищі, ніж в Agriolimacidae.

За зовнішнім виглядом, у першу чергу за забарвленням спини, мантиї, подошви, слизу, можна досить чітко визначити дорослих, а часом і молодих (крім дуже дрібних) представників цієї родини. Винятком є рід *Lehmannia*, який об'єднує види, дуже подібні зовні. Оскільки як *Lehmannia marginata* на нашій території могли раніше визначати різні види, до визначника увійшли, поруч з вітчизняними видами *L. marginata* і *L. macroflagellata*, також два види, які з часом можуть бути знайдені на заході України (у межах природного ареалу або синантропно).

1. *Limax maximus* Linnaeus, 1758

Слизняк великий звичайний

ДТ до 130 мм (рідше до 200 мм), ДТС до 100 мм (рис. 182, 184 б)

Опис. Фонове забарвлення спини і мантиї від жовтувато- або попелясто-сірого до брудно-білого. Вздовж спини тягнуться 2 або 3 пари темних смуг, які можуть перериватися та розпадатися на окремі плями. На мантиї темні плями не утворюють правильних повздовжніх смуг, а розташовані досить хаотично. Подошва світла, однобарвна. Слиз безбарвний. Кіль відносно короткий, займає 1/3 довжини спини. Пеніс довгий, звивистий, його довжина становить близько половини довжини тіла.

Розповсюдження та екологія. Звичайний синантропний вид на заході України. Зрідка трапляється у природних (лісових) біотопах, але переважно поблизу населених пунктів. В урбанізованому середовищі часто мешкає у підвалах.

2. *Limax cinereoniger* Wolf, 1803

Слизняк великий чорний

ДТ = 150–200 мм (рис. 183, 184 а)

Опис. Найхарактернішим і найстабільнішим елементом забарвлення у дорослих і молодих особин старшого віку є двобарвна подошва (рис. 183). Її центральна смуга завжди залишається світлою, а бічні смуги з віком набувають інтенсивно сірого кольору (у молодих особин подошва однобарвна і світла). Темний пігмент зберігається на бічних смугах подошви навіть у тварин з повністю білою спиною і мантиєю. Мантия завжди однобарвна, без малюнка. Загальний фон верхньої частини тіла коливається від білого до темно-сірого і чорного (іноді жовтуватий або кремовий). У темніших особин чітко помітна вузька світла смуга, яка тягнеться посередині спини (вздовж кіля). Під нею можуть проходити від 1 до 3 пар темних повздовжніх смуг, які можуть перериватися, утворюючи ряди темних плям. Слиз безбарвний. Кіль досить довгий, займає близько 1/2 довжини спини. Характерною

анатомічною ознакою цього виду є дуже довгий і звивистий циліндричний пеніс, довжина якого може перевищувати довжину тіла.

Зауваження до діагностики. Для дорослих особин надійною діагностичною ознакою є контрастна двобарвна подошва. В інших видів центральна смуга може бути трохи світлішою, але ніколи не має чіткого контрасту між білою центральною та інтенсивно сірими бічними смугами. Молодших особин з однобарвною подошвою часто можна легко відрізнити за однобарвною темною мантиєю (максимум – з вузькими світлими краями або з маленькими світлими плямками по краях) у поєднанні зі світлим кілем, безбарвним слизом та часто з добре вираженими повздовжніми темними смугами на спині.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Лісовий вид. У горах підіймається до верхньої межі лісу.

3. *Limax bielzi* Seibert, 1873

Слизняк (великий) Більца

Розміри трохи менші, ніж у попереднього виду.

Опис. Верхня частина тіла однобарвна – червонувата ("кольору м'яса"), вохристо-жовта, кремова або бежева. Спина і мантия трохи темніші, ніж боки. Кіль забарвлений у колір спини (на відміну від більшості кольорових форм *L. cinereoniger*). Подошва у молодих і дорослих особин однобарвна і світла (кремова). Статева система дуже нагадує *L. cinereoniger* (рис. 184 а), пеніс трохи коротший і тонший.

Зауваження до діагностики. Оскільки за будовою статевої системи *L. bielzi* практично не відрізняється від *L. cinereoniger*, а внутрішньовидова мінливість забарвлення *L. cinereoniger* надзвичайно велика, видовий статус *L. bielzi* до цього часу залишається суперечливим. Головні відмінності забарвлення *L. bielzi* порівняно з *L. cinereoniger*: наявність червонуватих відтінків у забарвленні спини та мантиї, однобарвна подошва навіть у дорослих особин.

Розповсюдження. Загальний ареал виду охоплює переважно Західні Карпати. Один раз був знайдений на заході Закарпатської області – біля с. Жорнава Великоберезнянського р-ну (Байдашников, 1989 а).

Екологія. Населяє листяні та мішані ліси у низькогір'ї.

4. *Malacolimax tenellus* (Müller, 1774)

Слизняк великий жовтий

ДТ до 50 мм, ДТС = 25–35 мм (рис. 185)

Опис. Верхня частина тіла жовта, часом з сіруватим або зеленкуватим відтінком, у молодих особин або після фіксації – кремова. Подошва світло-жовта або кремова. Після фіксації на мантиї може стати помітним ліроподібний темний малюнок з темною плямою у центрі, а на спині – темні

повздовжні смуги (малюнок завжди нечіткий, ніби розмитий). Слиз на спині та мантиї жовтий. На відміну від родів *Limax* або *Bielzia*, зморшки на спині та боках плоскі, розділені неглибокими борознами. Кіль дуже короткий і нечіткий.

Розповсюдження. Рівнинна частина заходу України.

Екологія. Лісовий вид. Надає перевагу листяним, але може траплятися навіть у суто хвойних лісах.

5. *Lehmannia marginata* (Müller, 1774)

Слизняк деревний звичайний

ДТ до 75 мм, ДТС до 40 мм (рис. 186, 187 а)

Опис. Спина і мантия найчастіше світло-кремові, попелясто-сірі або білуваті, з темно-сірим або майже чорним малюнком (фон і малюнок надзвичайно мінливі!). Характерною рисою усього роду *Lehmannia* є ліроподібний малюнок на мантиї, утворений бічними темними смугами, які позаду можуть з'єднуватися або лише наближатися одна до одної. Між ними часто помітна нечітка третя смуга або окремі темні плями. Посередині спини тягнеться вузька світла смуга, а під нею – 1 або 2 пари повздовжніх темних смуг, з яких нижня пара часто розпадається на окремі плями. Підшва світла. У горах забарвлення загалом темніше. Слиз безбарвний. Кіль короткий і нечіткий, хоча світла смуга посередині спини може візуально ніби подовжувати його.

Дистальні відділи статевої системи зображено на рисунку 187 а. Найважливіші діагностичні ознаки: пеніс відносно короткий (значно менший довжини мантиї), прямий; довжина сім'яприймача не більше ніж у 1,5 рази перевищує довжину пеніса (без бича); на задньому кінці пеніса розташований бич, а навпроти нього – сім'япровід зі статевим ретрактором. Довжина бича значно коливається – від невеликого конічного виступу (часто у рівнинних популяціях) до вузького батога, довжина якого може перевищувати половину довжини пеніса (гірські популяції). Під час фіксації бич може бути втягнутим усередину пеніса, тоді складається враження, ніби бич відсутній.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Лісовий вид, у горах заходить до субальпійського поясу. На рівнині надає перевагу буковим або грабово-буковим лісам. Вид найлегше зареєструвати під час тривалих дощів, коли слизняки швидко рухаються по стовбурах дерев.

Примітка. Крім великих особин (з ДТ до 75 мм) досить часто трапляються значно менші тварини (з ДТ = 30–40 мм) з цілком розвинутою статевою системою. На рівнині розміри тіла загалом більше, ніж у горах, що, імовірно, пов'язано з екологічними умовами (Wiktor, 1989).

6. *Lehmannia macroflagellata* Grossu et Lupu, 1962

Слизняк деревний гірський

ДТ до 45 мм, ДТС = 25–35 мм (рис. 187б)

Опис. Зовнішній вигляд нагадує *Lehmannia marginata*. Малюнок складається переважно з темних плям з невизначеними контурами. Останні часто зливаються, утворюючи більш або менш чіткі повздовжні смуги, особливо на мантиї (найкраще помітні після фіксації тварин). По боках спини забарвлення часто нагадує мозаїку з темних і світлих повздовжньо витягнутих, заокруглених плямок. Підшва світла. Слиз безбарвний. Частина особин надзвичайно подібна до гірських форм *L. marginata* (Wiktor, 1989), що робить необхідним їх анатомічне дослідження. Дистальні відділи статевої системи (рис. 187б) загалом подібні до попереднього виду. Основні відмінності: довжина сім'яприймача у 2–3 рази перевищує довжину пеніса без бича; бич дуже довгий, особливо у порівнянні з відносно коротким пенісом.

Розповсюдження та екологія. Гірський вид, населяє гірські ліси (особливо букові) та субальпійський пояс.

7. *Lehmannia valentiana* (Férussac, 1823)

Слизняк деревний оранжереєвий

ДТ до 60 мм, ДТС до 46 мм (рис. 187в)

Опис. Забарвлення загалом нагадує *Lehmannia marginata*, дуже мінливе. Загальний фон від кремового до коричнюватого або брудно-оранжевого. Малюнок червонувато- або темно-коричневий. Підшва кремова. Слиз безбарвний. Бич у вигляді широкої лопаті, розташованої на пенісі поруч зі статевим ретрактором. В інших видів *Lehmannia* бич розташований з протилежного боку від ретрактора, а ретрактор знаходиться поруч з сім'япроводом.

Розповсюдження та екологія. Західноєвропейський вид, зареєстрований як синантроп у багатьох європейських країнах (переважно в оранжереях). Можлива його знахідка в аналогічних умовах в Україні.

8. *Lehmannia nyctelia* (Bourguignat, 1861)

Слизняк деревний нічний

ДТ до 50 мм, ДТС = 30–37 мм (рис. 187г)

Опис. Зовнішній вигляд загалом нагадує *Lehmannia marginata*. Загальний фон переважно сірий або коричнювато-сірий з темнішим, чорнуватим або темно-коричневим малюнком. Підшва світла. У високогір'ї можуть траплятися цілковито чорні особини. Слиз безбарвний. Характерна анатомічна ознака – довгий звивистий пеніс (рис. 187г), довжина якого значно перевищує довжину мантиї. Бич відсутній.

Розповсюдження. Зареєстрований у прилеглих країнах (Польща, Румунія тощо). Можлива його знахідка в Українських Карпатах.

Екологія. Населяє гірські широколистяні ліси (переважно букові). Вище верхньої межі лісу тримається переважно у скельних розсипах.

9. *Bielzia coeruleans* (M. Bielz, 1851)

Слизняк (великий) синій

ДТ до 100 мм, ДТС до 90 мм (рис. 188, 189)

Опис. Дорослі тварини найчастіше синюваті, синювато-зелені або фіолетові. Трапляються також окремі особини зеленого, кремового, майже зовсім чорного або білого кольорів (з легким синювато-зеленкуватим полиском або без нього). У майже дорослих особин по боках тіла можна побачити повздовжні темні смуги, які згодом повністю зникають. У живих тварин забарвлення часто (але не обов'язково) переливається. Подошва найчастіше синювато-чорна (залежить від кольору тварини), однобарвна або її центральна смуга трохи світліша (немає такого контрасту, як у *Limax cinereoniger*). У молодих особин спина оливково-бура, з 2 парами повздовжніх темних смуг, які часто заходять також на мантию (рис. 188). Слиз жовтий. Кіль займає від 1/2 до 2/3 довжини спини. Зморшки на спині та боках чіткі, високі, досить довгі. Найхарактерніша анатомічна ознака цього виду полягає у тому, що сім'япровід впадає до атріума, а не до пеніса (рис. 189).

Зауваження до діагностики. Дорослих особин у більшості випадків легко ідентифікувати за синювато-фіолетовим переливчастим забарвленням тіла. Серед інших вітчизняних видів слизняків сині або фіолетові відтінки у забарвленні можуть мати лише *Deroceras moldavicum* (с. 131) і *D. occidentale* (с. 132), але їх легко відрізнити за формою та значно меншими розмірами тіла (ДТ до 35 мм), а також за безбарвним слизом. Жовтий колір слизу є доброю допоміжною ознакою для визначення молодих особин *B. coeruleans*, а часом також дорослих екземплярів з нетиповим забарвленням.

Розповсюдження. Карпатський вид, зрідка трапляється також у рівнинній частині заходу України.

Екологія. Населяє переважно гірські ліси.

Родина Boettgerillidae – слизняки хробакоподібні

У фауні України присутній лише один синантропний вид.

1. *Boettgerilla pallens* Simroth, 1912

Слизняк хробакоподібний (звичайний)

ДТ до 60 мм під час руху (звичайно менше), до 40 мм після м'якої фіксації (рис. 190)

Опис. Тіло дуже струнке, під час руху або після м'якої фіксації – циліндричне, хробакоподібне. У поперечному перетині тіло кругле завдяки вузькій підшві. Задній кінець спини при подразненні або після фіксації стискається з боків і набуває форми вертикального плавця. Кіль добре розвинений, тягнеться через усю спину. Забарвлення у молодих особин білувате (часом з рожевим відтінком), у дорослих спина і мантия світло- або голубувато-сірі, боки і підшва світліші. Малюнок відсутній. Слиз безбарвний. Задній кінець мантиї досягає середини тіла, хоча мантия займає загалом лише близько 1/3 довжини тіла. Від верхнього краю дихального отвору вперед і назад відходить по одній неглибокій малопомітній борозні, жодна з яких не досягає країв мантиї.

Зауваження до діагностики. Здалеку більше нагадує дощового хробака з нетипово блідим, сіруватим забарвленням, ніж слизняка.

Розповсюдження та екологія. Вид кавказького походження, мимоволі занесений людиною до багатьох європейських країн. На заході України трапляється у населених пунктах, зрідка – поблизу них.

Родина Milacidae – слизняки кільові

Представники цієї родини розповсюджені переважно у середземноморських і причорноморських країнах. У фауні України родина Milacidae представлена 3 видами з роду Tandonia, з яких лише *T. cristata* трапляється також на заході України (околиці м. Ужгорода).

Найхарактернішою ознакою родини порівняно з іншими родинami слизняків вітчизняної фауни є наявність на мантиї чіткої підковоподібної борозни.

1. Tandonia cristata (Kaleniczenko, 1851)

Слизняк кільовий кримський

ДТС 22–30 мм (рис. 191)

Опис. Мантия невелика, займає близько 1/4 загальної довжини тіла. Її передній і задній кінці заокруглені, задній – з невеликою вирізкою. Кіль чіткий і гострий, займає усю спину. Підковоподібна борозна на мантиї чітка, її задні кінці можуть з'єднуватись. Живі слизняки сірувато-оливкові або попелясто-жовтуваті, спина і мантия дещо темніші. Після фіксації тіло стає попелястим, часом з голубуватим відтінком. Голова і шия чорнуваті. Слиз безбарвний або жовтий.

Розповсюдження і екологія. На заході України був знайдений у букових лісах в околицях м. Ужгорода.

Родина Arionidae – слизняки шляхові

На заході України (та у фауні України загалом) родина представлена одним родом *Arion* з 5 видами. З них *A. circumscriptus*, *A. silvaticus* і *A. fasciatus* раніше об'єднували до одного виду *A. circumscriptus* (у старіших виданнях – *A. Bourguignati*); *A. subfuscus* на підставі лише дуже змінного забарвлення тіла розділяли на *A. subfuscus* і *A. brunneus*; а *A. distinctus* на заході України помилково вважали *A. hortensis*.

Тіло у видів роду *Arion* відносно масивне і широке, дещо сплюснене. Найширшою частиною тіла є підошва, не розділена, як у інших вітчизняних слизняків, повздовжніми борознами та три смуги. Інша характерна ознака – наявність на задньому кінці ноги над підошвою каудальної ямки, прикритої трикутною лопаттю (рис. 192 а). Кіль відсутній або нечіткий, часом помітний лише у молодих особин. На спині та мантиї є пара бічних темних смуг (рис. 195), які іноді зливаються з темним фоном верхньої частини тіла і стають малопомітними або зовсім непомітними (рис. 192 а). Характерною анатомічною ознакою є відсутність пеніса. Добре розвинений епіфалус (рис. 193, 196) відкривається безпосередньо до атріума. Яйцепровід може бути довгим і розділеним на дві частини (рис. 193) або дуже коротким (рис. 196 б).

1. *Arion subfuscus* (Draparnaud, 1805)

Слизняк шляховий рудий

ДТ 35–80 мм, ДТС до 45 мм (рис. 192, 193).

Опис. Забарвлення дуже змінне як у межах виду, так і протягом життя однієї особини. У молодих і частково у дорослих особин верхня частина тіла густо вкрита яскраво-жовтим або оранжевим слизом, тому виглядає рудуватою (після фіксації – сіруватою або сірувато-коричневою); з темними бічними смугами на спині та мантиї (рис. 192 б). У дорослих особин спина і мантия часто набувають темно-коричневого кольору, бічні смуги стають практично непомітними (рис. 192 а), а слиз – безбарвним. Підошва завжди світла. У смугастих особин права бічна смуга на мантиї за пневмостомом ніби розділяється на верхню та нижню гілку і майже цілком охоплює пневмостом з боків (рис. 192 б), а не просто проходить через нього, як у *Arion distinctus* (рис. 197 а, б). Лише у дуже дрібних особин може скластися враження, що смуга проходить над дихальним отвором або лише торкається його згори. Анатомічні ознаки, характерні для цього виду (рис. 193): 1) яйцепровід довгий, розділений на 2 частини (у місці поділу до яйцепроводу прикріплюється гілка статевого ретрактора); 2) задня частина яйцепроводу тонка і коротка, передня – у кілька разів довша, роздута; 3) сім'яприймач має кулястий або яйцеподібний резервуар, без загостреної верхівки; 4) атріум невеликий порівняно з іншими дистальними відділами статевої системи, бочкуватий.

Зауваження до діагностики. Живих молодих особин *A. subfuscus* легко визначити за яскраво-жовтим або оранжевим слизом, який густо вкриває спину та мантию і обумовлює їх характерне руде забарвлення. Після фіксації це забарвлення повністю зникає, а найхарактернішою ознакою виду стає розташування правої темної смуги на мантиї відносно пневмостома (див. опис). У зафіксованих молодих особин центральна частина спини та мантиї значно темніша, тому часто створюється враження, що над бічними темними смугами на спині та мантиї проходять світліші смуги, переважно ширші у молодших особин і вужчі у старших. Дорослих особин без смуг (як живих, так і зафіксованих) можна визначити за темно-коричневим забарвленням спини і мантиї та великими розмірами тіла.

Розповсюдження. Звичайний вид на заході України.

Екологія. Заселяє широкий спектр природних і антропогенних біотопів. Часто трапляється у лісах і парках.

Примітка. Темних особин з безбарвним слизом колись вважали окремим видом – *Arion brunneus* Lehmann, 1862.

2. *Arion circumscriptus* Johnston, 1828

Слизняк шляховий плямистий

ДТ = 25 мм (зрідка до 40 мм); ДТС = 15–20 мм (зрідка до 27 мм) (рис. 194, 196 а)

Опис. Спина і мантия сірі, з невеликими темними плямками, краще помітними після фіксації. Наявність плямок на мантиї (рис. 194 б) – найхарактерніша зовнішня ознака цього виду. Підшва світла. Слиз безбарвний. Анатомічні ознаки, характерні для виду (рис. 196 а): 1) атріум сплюснений і довгий; 2) епіфалус короткий і тонкий, не роздутий біля атріума, з чітким темним кільцем; 3) сім'яприймач з дуже витягнутим резервуаром і вузькою протокою, не роздутою біля основи; 4) яйцепровід короткий, не розділений на дві частини.

Розповсюдження. Рівнинна частина заходу України.

Екологія. Лісовий вид, може траплятися у старих парках.

Примітка. У старіших виданнях (Лихарев, Раммельмейер, 1952) під назвою *A. circumscriptus* об'єднували також *A. silvaticus* і *A. fasciatus*.

3. *Arion silvaticus* Lohmander, 1937

Слизняк шляховий лісовий

ДТ до 25 мм, ДТС до 20 мм (рис. 196 б)

Опис. Спина і мантия сірі. У живих особин може спостерігатися легкий коричнюватий відтінок (зникає після фіксації). Бічні смуги майже чорні. Підшва світла. Слиз безбарвний. За будовою дистальних відділів статевої системи (рис. 196 б) займає ніби проміжне положення між *A. circumscriptus* (рис. 196 а) і *A. fasciatus* (рис. 196 в). Епіфалус біля атріума та протока

сім'яприймача роздуті, але не так значно, як в *A. fasciatus*. Атріум сплющений, його довжина лише трохи перевищує ширину.

Розповсюдження та екологія. Населяє переважно гірські ліси. Зрідка трапляється також у рівнинній частині заходу України.

4. *Arion fasciatus* (Nilsson, 1823)

Слизняк шляховий блідий

ДТ до 50 мм, ДТС до 32 мм (рис. 195, 196 в)

Опис. Тіло сплющене більше, ніж у *A. circumscriptus* і *A. silvaticus*. Верхня частина тіла завжди світла, ніби полиняла. Загальний фон кремовий або жовтувато-сірий. Бічні смуги сірі. Під ними у живих особин можна помітити вузькі жовті або оранжеві смуги (зникають після фіксації). Подошва світла. Слиз безбарвний, зрідка – жовтуватий. Анатомічні ознаки, характерні для цього виду (рис. 196 в): 1) атріум дуже мінливий, але найчастіше у вигляді сплющеного конуса; 2) епіфалус довгий і товстий, значно роздутий біля атріума; 3) сім'яприймач з яйцеподібним або витягнутим у формі дзьоба резервуаром і товстою протокою, на якій добре помітна велика мускулиста опуклість; 4) яйцепровід короткий, не розділений на дві частини.

Розповсюдження та екологія. На заході України трапляється переважно в антропогенних біотопах. Може шкодити сільськогосподарським культурам.

5. *Arion distinctus* Mabile, 1868

Слизняк шляховий оманливий

ДТ до 35 або 40 мм, ДТС переважно до 15 мм (рис. 197 а, б, 198, 199 а)

Опис. Тіло дуже видовжене (помітно навіть після жорсткої фіксації). Верхня частина тіла у живих особин виглядає дуже темною, майже чорною, а подошва – яскраво-жовта або оранжева (від слизу). Після фіксації подошва світлішає, а спина і мантия стають переважно темно-сірими. Права бічна смуга на мантиї проходить через дихальний отвір (рис. 197 а, б). Слиз жовтий або оранжевий. Анатомічні ознаки, характерні для цього виду (рис. 198): 1) яйцепровід довгий, поділений на ширшу передню і вужчу задню частини; 2) задня частина яйцепроводу відносно довга, переважно не коротша, ніж його передня частина; 3) резервуар сім'яприймача кулястий, без загостреної верхівки; 4) усередині атріума біля основи епіфалуса знаходиться своєрідна структура (рис. 199 а).

Зауваження до діагностики. Див. *Arion hortensis* (с. 142).

Розповсюдження та екологія. На заході України – синантропно. Зрідка може траплятися на краю лісових масивів поблизу населених пунктів. Загалом вид може заселяти різноманітні біотопи, але в усіх частинах свого ареалу демонструє чітко виражену схильність до синантропізації.

6. *Arion hortensis* Férussac, 1819

Слизняк шляховий садовий

ДТ до 35 або 40 мм (рис. 197 в, г, 199 б)

Опис. Зовні дуже подібний до *A. distinctus*, з яким його тривалий час об'єднували. Бічні темні смуги на мантиї проходять у цього виду вище, права – над дихальним отвором (рис. 197 в, г). Найбільш надійна анатомічна ознака для диференціації двох видів – будова структури, розташованої усередині атріума біля основи епіфалуса (рис. 199).

Розповсюдження. Згадки щодо присутності *A. hortensis* на заході України (Лихарев, Виктор, 1980) слід віднести насправді до *A. distinctus*. У старіших малакологічних роботах під цією назвою можуть згадуватися також інші види роду *Arion*.

Екологія. Трохи менш тяжіє до антропогенних біотопів, ніж попередній вид.

Післямова

Запропонована вам книга – це перший вітчизняний визначник наземних молюсків, створений для одного з найцікавіших стосовно наземної малакофауни регіонів України. Зусилля авторів були спрямовані на те, щоб зробити його не лише науковим, але й по можливості простим у користуванні. Визначник зорієнтований переважно на студентів вищих навчальних закладів і зоологів широкого профілю, які не можуть витратити багато часу на ознайомлення з вузькоспеціалізованою, а також часто важкодоступною малакологічною літературою. Сподіваємося, що він буде корисним також малакологам-початківцям або навіть досвідченішим спеціалістам, оскільки містить дані новітніх ревізій окремих систематичних груп та деякі висновки, що ґрунтуються на багаторічному практичному досвіді авторів. Зрозуміло, що це видання з часом може потребувати деякого вдосконалення або розширення на усю територію України. Тому автори будуть вдячні за критичні відгуки від майбутніх користувачів визначника.

Просимо також надсилати інформацію щодо знаходження рідкісних або нових для заходу України видів наземних молюсків. Автори будуть особливо вдячні за дані щодо розповсюдження в нашому регіоні видів-синантропів, передусім *Cepaea hortensis*, *C. nemoralis* і *Monacha carthusiana* (крім популяцій з м. Львова), які детально вивчаються у Державному природознавчому музеї НАН України.

Адреса для кореспонденції: Україна, 79008, м. Львів, вул. Театральна, 18, Державний природознавчий музей НАН України.

Список використаної літератури

- Анистратенко В.В., Анистратенко О.Ю.* Класс Панцирные, или Хитоны, класс брюхоногие – Cyclobranchia, Scutibranchia и Pectinibranchia (часть) // Фауна Украины. Т. **29**: Моллюски. Вып. 1, кн. 1. – К.: Велес, 2001. – 240 с.
- Анистратенко В.В., Байдашиников А.А.* Эволюционное значение инверсии завитости раковин у моллюсков // Вестн. зоологии. – 1991. – № 2. – С. 10–13.
- Анистратенко В.В., Стадниченко А.П.* Литторинообразные, рессонообразные // Фауна Украины. Т. **29**: Моллюски. Вып. 1, кн. 2. – К.: Наук. думка, 1994. – 175 с.
- Байдашиников А.А.* Новый для науки наземный легочный моллюск из Восточных Карпат // Зоол. журн. – 1985. – Т. **64**, вып. 2. – С. 206–211.
- Байдашиников А.А.* Зоогеографический состав и формирование наземной малакофауны Украинских Карпат // Зоол. журн. – 1988. – Т. **67**, вып. 12. – С. 1787–1797.
- Байдашиников А.А.* Редкие наземные моллюски Украинских Карпат // Вестн. зоологии. – 1989 а. – № 3. – С. 37–41.
- Байдашиников А.А.* Новый для фауны СССР вид слизней (Pulmonata, Agriolimacidae), особенности его экологии и распространения // Зоол. журн. – 1989 б. – Т. **68**, вып. 4. – С. 132–133.
- Байдашиников А.А.* Наземная малакофауна Украинского Полесья. Сообщение 1. Видовой состав и связь моллюсков с растительным покровом // Вестн. зоологии. – 1992. – № 4. – С. 13–19.
- Байдашиников А.А.* Наземная малакофауна Украинского Полесья. Сообщение 2. Формирование современных малакокомплексов // Вестн. зоологии. – 1996. – № 3. – С. 3–12.
- Байдашиников А.А.* Наземные моллюски (Gastropoda, Pulmonata) заповедника "Медоборы" (Подольская возвышенность) // Вестн. зоологии. – 2002. – Т. **36**, № 2. – С. 73–76.
- Гитилис В.С.* Наземные моллюски Советской Буковины // Животный мир Советской Буковины. – Черновцы: Изд-во Чернов. гос. ун-та, 1959. – С. 264–278.
- Дамьянов С.Г., Лихарев И.М.* Сухоzemни охлюви (Gastropoda terrestria) // Фауна на България. – Т. **4**. – София, 1975. – 425 с.
- Животовский Л.А.* Показатели популяционной изменчивости по полиморфным признакам / Фенетика популяций. – М.: Наука, 1982. – С. 38–44.
- Здун В.І.* До фауни молюсків Закарпаття // Наук. зап. Наук.-природозн. музею АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Т. **8**. – С. 83–95.
- Кирпан С.П., Сверлова Н.В.* До вивчення синантропних елементів у наземних малакоценозах заходу України // Наук. зап. Держ. природозн. музею. – Львів, 2002. – Т. **17**. – С. 191–195.
- Корнюшин А.В.* Новые данные по анатомии наземных моллюсков рода *Cochlicopa* (Gastropoda, Pulmonata, Geophila) фауны Украины // Зоол. журн. – 1994. – Т. **73**, вып. 6. – С. 136–139.
- Крамаренко С.С., Сверлова Н.В.* До вивчення внутрішньовидової мінливості *Chondrula tridens* (Gastropoda, Pulmonata, Buliminidae) на заході України та з'ясування таксономічного статусу окремих форм // Наук. зап. Держ. природозн. музею. – Львів, 2003. – Т. **18**. – С. 93–110.

- Кузьмович М.Л. Наземні молюски лісів і лук заходу Подільської височини // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Серія 4: Біологія. – 1997. – Вип. 1. – С. 23–26.
- Кузьмович М.Л. Екологія паразитоценозу наземних молюсків заходу Подільської височини: Автореф. дис. ... канд. біол. наук: 03.00.08 / Чернів. нац. ун-т. – Чернівці, 2001. – 17 с.
- Лакін Г.В. Биометрия. – М.: Высшая школа, 1990. – 352 с.
- Лихарев И.М. Клаузилииды (Clausiliidae) // Фауна СССР. Моллюски. – Т. 3, вып. 4. Нов. сер., № 83. – М.-Л.: Наука, 1962. – 317 с.
- Лихарев И.М. Некоторые факторы, определяющие распространение синантропных наземных моллюсков // Тез. докл. конф. "Моллюски. Вопросы теоретической и прикладной малакологии". – М.-Л.: Наука, 1965. – С. 48–51.
- Лихарев И.М., Виктор А.И. Слизни фауны СССР и сопредельных стран (Gastropoda terrestria nuda) // Фауна СССР. – Т. 3, вып. 5. Нов. сер., № 122. – Л.: Наука, 1980. – 438 с.
- Лихарев И.М., Раммельмейер Е.С. Наземные моллюски фауны СССР // Определители по фауне СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 43. – 512 с.
- Матекин П.В. Фауна наземных моллюсков Нижнего Поволжья и ее значение для представления об истории современных лесов района // Зоол. журн. – 1950. – Т. 29, вып. 3. – С. 193–205.
- Сверлова Н.В. Биотопическое распределение наземных моллюсков города Львова и его окрестностей // Вестн. зоологии. – 2000 а. – Т. 34, вып. 3. – С. 73–77.
- Сверлова Н.В. До питань вивчення та охорони наземних молюсків (Gastropoda, Pulmonata) Українських Карпат та прилеглих територій // Матеріали конф. "Національні природні парки: проблеми становлення і розвитку". – Яремче, 2000 б. – С. 266–269.
- Сверлова Н.В. Наземна малакофауна (Gastropoda, Pulmonata) Розточчя і Опілля та її зміни за останні 100 років // Наук. зап. Держ. природозн. музею. – Львів, 2001 а. – Т. 16. – С. 117–123.
- Сверлова Н.В. Полиморфизм интродуцированного вида *Cerpea hortensis* (Gastropoda, Pulmonata, Helicidae) во Львове. 1. Общие закономерности полиморфизма // Зоол. журн. – 2001 б. – Т. 80, № 5. – С. 520–524.
- Сверлова Н.В. Полиморфизм интродуцированного вида *Cerpea hortensis* (Gastropoda, Pulmonata, Helicidae) во Львове. 2. Изменчивость фенетической структуры в пределах города // Зоол. журн. – 2001 в. – Т. 80, № 6. – С. 643–649.
- Сверлова Н.В. Наукова номенклатура наземних молюсків фауни України. – Львів: Вид-во Держ. природозн. музею, 2003. – 78 с.
- Сверлова Н.В. Изменчивость конхологических параметров в городских колониях *Cerpea hortensis* (Gastropoda, Pulmonata, Helicidae) // Еколого-функціональні та фауністичні аспекти дослідження молюсків, їх роль у біоіндикації стану навколишнього середовища. – Житомир: Волинь, 2004а. – С. 168–171.
- Сверлова Н.В. Наземні молюски. – Львів, 2004б. – 200 с. – (Наукові колекції Державного природознавчого музею. Вип. 1).
- Сверлова Н.В. Проблемы экологической интерпретации результатов конхиометрических исследований городских популяций наземных моллюсков на примере *Helix pomatia* // Фальцфейнівські читання: Зб. наук. праць. – Херсон: Terra, 2005. – Т. 2. – С. 120–125.

- Сверлова Н. В., Курпан С. П. Фенетична структура популяцій *Serpea vindobonensis* (Gastropoda, Pulmonata, Helicidae) на заході України // Наук. зап. Держ. природозн. музею. – Львів, 2004. – Т. 19. – С. 107–114.
- Третьяков Л., Андриющенко Т., Ткебучава І. Основні історичні етапи становлення і розвитку зоологічного музею Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича // Музейний щорічник Чернів. обл. краєзн. музею. – Вип. 2 (24). – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С. 42–46.
- Хлус Л. М. Мінливість конхологічних параметрів *Helix lutescens* передгір'я Карпат залежно від ступеня урбанізації території // Наук. зап. Держ. природозн. музею. – Львів, 2003. – Т. 18. – С. 147–150.
- Хлус Л. М., Хлус К. М. Організація та мінливість поліморфної структури *Helix lutescens* Rssm. (Mollusca, Geophila) // Питання біоіндикації та екології. – 2001. – Вип. 6, № 1. – С. 88–97.
- Хлус Л. М., Хлус К. М. Фенотипова мінливість наземного моллюска *Helix lutescens* Rssm. // Вісн. Житомир. пед. ун-ту. – Житомир, 2002а. – Вип. 10. – С. 62–65.
- Хлус Л. М., Хлус К. М. Конхологічні особливості буковинських популяцій *Serpea vindobonensis* Fer. (Geophyla, Helicidae) // Матеріали конф. "Гори і люди (у контексті сталого розвитку)". – Рахів, 2002б. – Т. 2. – С. 522–526.
- Хлус Л. М., Хлус К. М., Грицюк С. Б. Мінливість конхологічних ознак *Helix pomatia* L. у зв'язку з рівнем антропогенного навантаження // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія: Біологія. – Ужгород, 2001. – № 10. – С. 90–93.
- Червона книга України. Тваринний світ / відп. ред. М. М. Щербак. – К.: Українська енциклопедія, 1994. – 464 с.
- Шиков Е. В. О расселении наземных моллюсков во время половодий // Зоол. журн. – 1977. – Т. 56, вып. 3. – С. 361–367.
- Шилейко А. А. Некоторые аспекты изучения современных континентальных брюхоногих моллюсков // Итоги науки и техники. Зоология беспозвоночных. – Т. 1. – М.: ВИНТИ, 1972. – С. 7–188.
- Шилейко А. А. Наземные моллюски надсемейства Helicoidea // Фауна СССР. Моллюски. – Т. 3, вып. 6. Нов. сер., № 117. – Л.: Наука, 1978. – 384 с.
- Шилейко А. А. Наземные моллюски (Mollusca, Gastropoda) Московской области // Почвенные беспозвоночные Московской области. – М.: Наука, 1982. – С. 144–169.
- Шилейко А. А. Наземные моллюски подотряда Pupillina фауны СССР (Gastropoda, Pulmonata, Geophila) // Фауна СССР. Моллюски. – Т. 3, вып. 3. Нов. сер., № 130. – Л.: Наука, 1984. – 399 с.
- Шилейко А. А., Лихарев И. М. Наземные моллюски семейства янтарок (Succineidae) фауны СССР // Сб. тр. Зоол. музея. – 1986 – Т. 24. – С. 197–239.
- Bacqueljaux T., Marquet R. An advantageous use of multivariate statistics in a biometrical study on the *Arion hortensis* complex (Pulmonata: Arionidae) in Belgium // Malac. Rev. – 1985. – Vol. 18. – P. 57–72.
- Bąkowski J. Mięczaki galicyjskie // Kosmos. – Lwów, 1884. – Т. 9. – S. 190–789.
- Bąkowski J. Mięczaki (Mollusca) – Lwów: Wyd-wo Muzeum im. Dzieduszyckich, 1891. – 264 s.

- Exkursionsfauna von Deutschland. B. 1. Wirbellose (ohne Insekten) / red. H.-J. Hannemann, B. Klausnitzer & K. Senglaub. – 8. Aufl. – Berlin: Volk und Wissen, 1992. – 638 S.
- Frömming E. Biologie der mitteleuropäischen Landgastropoden. – Berlin: Duncker & Humblot, 1954. – 403 S.
- Gerber J. Revision der Gattung *Vallonia* Risso 1826. (Mollusca: Gastropoda: Valloniidae) // Schrift. z. Malakozool. – 1996. – H. 8 – S. 1–169.
- Kerney M.P., Cameron R.A.D., Jungbluth J.H. Die Landschnecken Nord- und Mitteleuropas. – Hamburg; Berlin: Parey, 1983. – 384 s.
- Lamotte M., Guerrucci M.-A. Traits généraux du polymorphisme du système de bandes chez *Cepaea hortensis* (Mollusque Hélicidae) en France // Arch. Zool. exp. gén. – 1970. – T. 111. – P. 393–409.
- Pokryszko B.M. The Vertiginidae of Poland (Gastropoda: Pulmonata: Pupilloidea) – a systematic monograph // Ann. Zool. – 1990. – T. 43, N 8. – P. 133–257.
- Riedel A. Revision der Zonitiden Polens (Gastropoda) // Ann. Zool. – 1957. – T. 16, N 23. – S. 361–465.
- Sverlova N. Zur städtischen Landschneckenfauna der Ukraine (Gastropoda: Pulmonata) // Malak. Abh. Mus. Tierkde. Dresden. – 2000 – B. 20, N 1. – S. 111–117.
- Sverlova N. Einschleppung und Polymorphismus der *Cepaea*-Arten am Beispiel von Lwow in der Westukraine (Gastropoda: Pulmonata: Helicidae) // Malak. Abh. Mus. Tierkde. Dresden. – 2002 – B. 20, N 2. – S. 267–274.
- Tappert A., Korniuschin A., Baidashnikov A. A. Zur Molluskenfauna von Kiew, Lwiw und dem Norden der Ukraine // Schr. Malakozool. – 2001. – B. 17. – S. 9–28.
- Urbanski J. Krajowe ślimaki i małże. – Warszawa, 1957. – 276 s.
- Vater G. Developmental stages of the distal genitalia of both forms of *Arion distinctus* Mabile 1868 (Pulmonata: Arionidae) // Proc. Tenth Intern. Malac. Congr. – Tübingen, 1991. – P. 65–68.
- Wiktor A. Limacoidea et Zonitoidea nuda. Ślimaki pomrowickształne (Gastropoda: Stylommatophora) // Fauna Polski. – Warszawa, 1989. – T. 12. – 207 s.
- Wiktor A. Agriolimacidae (Gastropoda: Pulmonata) – a systematic monograph // Ann. Zool. – 2000. – Vol. 49, N 4. – P. 347–590.
- De Wilde J.J.A. Notes of the *Arion hortensis* complex in Belgium (Mollusca, Pulmonata: Arionidae) // Ann. Soc. r. zool. Belg. – 1983. – Vol. 1. – P. 87–96.

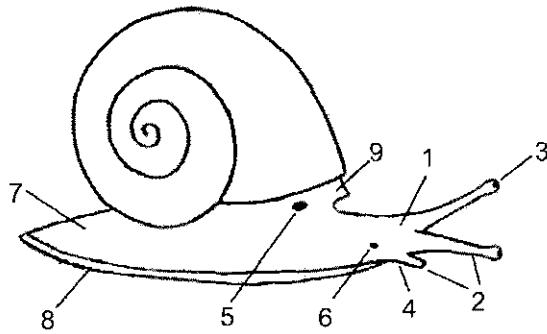

Рис. 1а

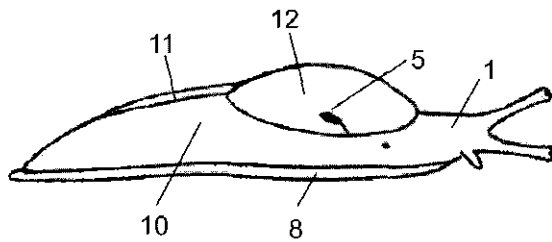

Рис 1б

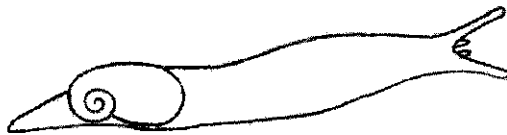

Рис. 2

Рис. 1. Зовнішня будова равлика (а) і слизняка (б): 1 – голова; 2 – щупальця; 3 – око; 4 – ротовий отвір; 5 – дихальний отвір (пневмостом); 6 – статевий отвір; 7 – нога; 8 – підошва; 9 – край мантиї (мантийний валик); 10 – спина; 11 – кіль; 12 – мантия. Рис. 2. Напівслизняк (*Daudebardia*).

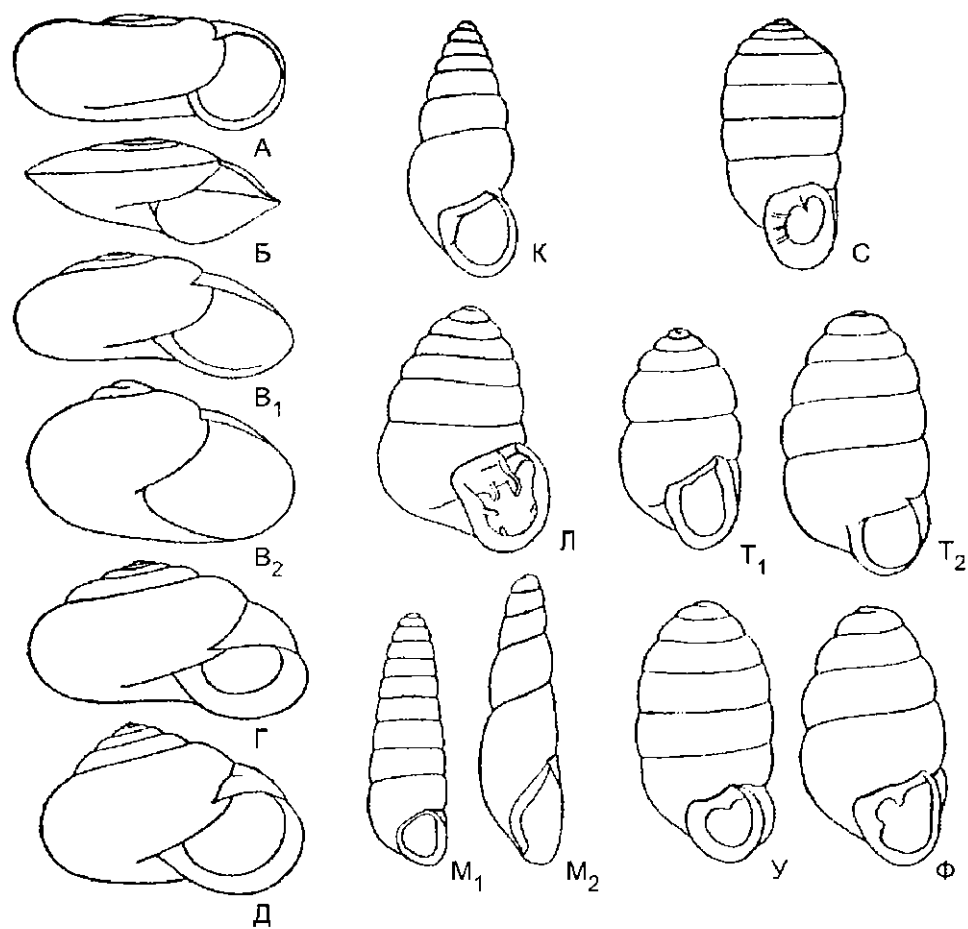

Рис. 3 (початок)

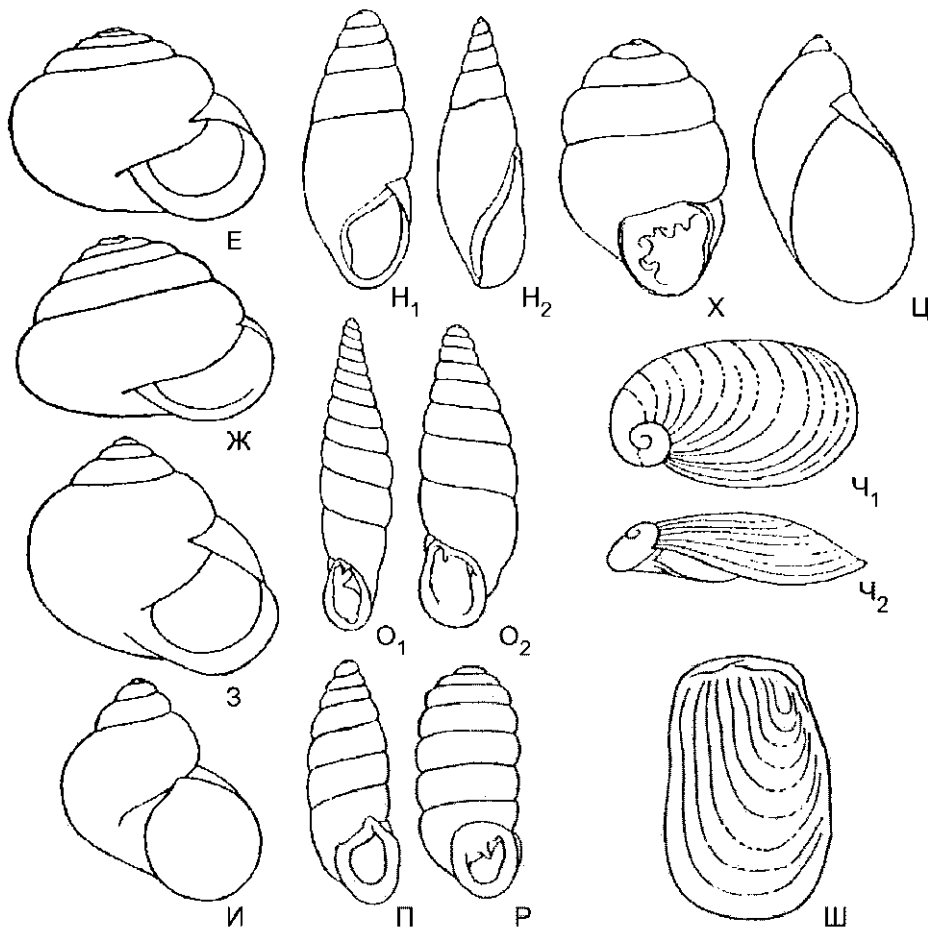

Рис. 3 (закінчення)

Рис. 3. Форма черепашки: А – пласка; Б – лінзоподібна; В₁, В₂ – низько-конічна; Г – притиснуто-конічна; Д – низько-дзигоподібна; Е – куляста; Ж – широко-конічна; З – кулясто-дзигоподібна; И – дзигоподібна; К – високо-конічна; Л – яйцеподібно-широко-конічна; М₁, М₂ – баштоподібна; Н₁, Н₂ – яйцеподібно-конічна; О₁, О₂ – веретеноподібна; П – конічно-циліндрична; Р – циліндрична; С – булавоподібна; Т₁, Т₂ – коротко-циліндрична; У – яйцеподібно-циліндрична; Ф – видовжено-яйцеподібна; Х – кулясто-яйцеподібна; Ц – гостро-яйцеподібна; Ч₁, Ч₂ – вухоподібна; Ш – пластинка.

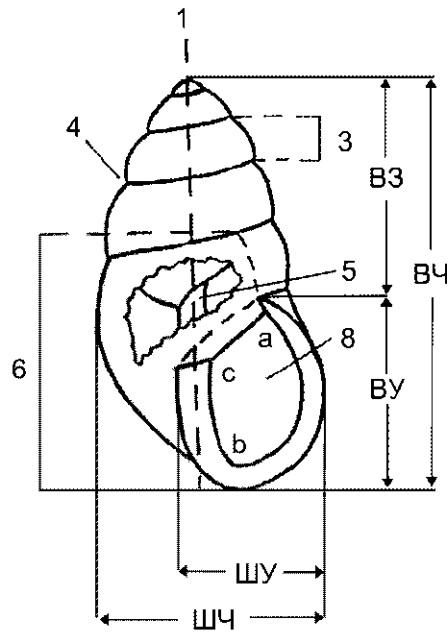

Рис. 4 а

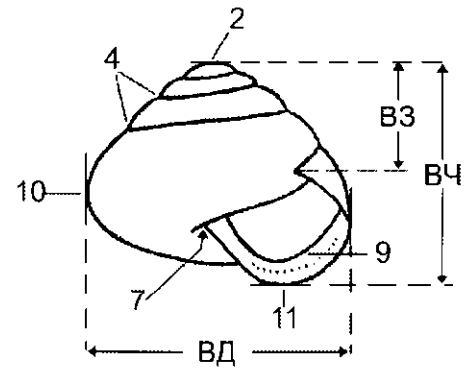

Рис. 4 б

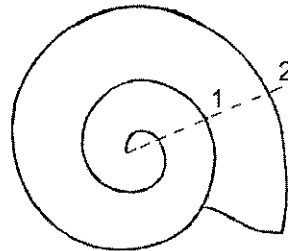

Рис. 6

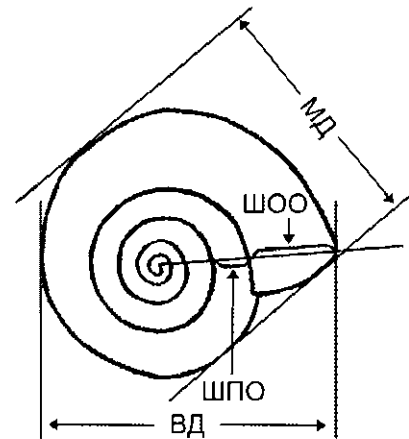

Рис. 5

Рис. 4. Будова черепашки та основні проміри: 1 – вісь; 2 – верхівка (апекс); 3 – оберт; 4 – шов; 5 – стовпчик; 6 – останній оберт; 7 – пупок; 8 – устя; 9 – губа; 10 – периферія черепашки; 11 – базальний край устя; ab – палатальний край; bc – колумелярний край; ac – паріетальний край (позначення промірів див. на с. 28). Рис. 5. Додаткові проміри черепашки (позначення промірів див. на с. 28). Рис. 6. Підрахунок кількості обертів.

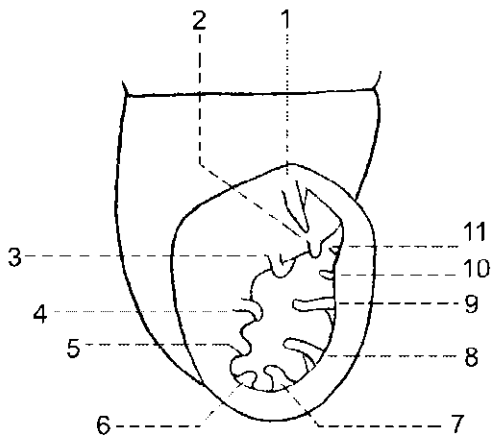

Рис. 7

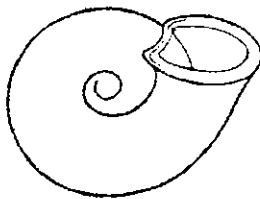

Рис. 9

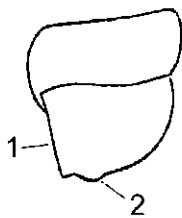

Рис. 10

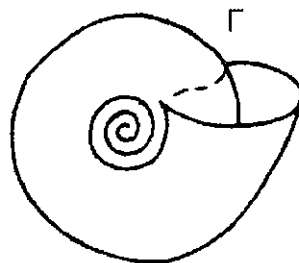
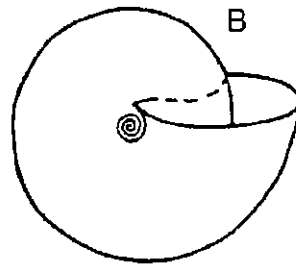
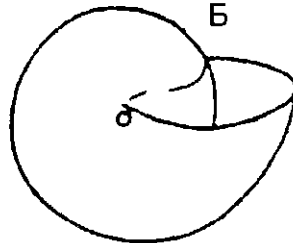
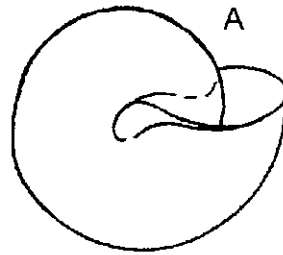

Рис. 8

Рис. 7. Схема розташування зубів в усті: 1 – ангулярний; 2 – паріетальний; 3 – субпаріетальний; 4 – колумелярний; 5 – субколумелярний; 6 – базальний; 7 – нижній палатальний; 8 – інтерпалатальний; 9 – верхній палатальний; 10 – супрапалатальний; 11 – сутуральний. Рис. 8. Будова пупка: А – закритий; Б – відкритий неперспективний (проколоподібний); В – перспективний вузький; Г – перспективний широкий. Рис. 9. Ексцентричний пупок (*Vallonia excentrica*). Рис. 10. Потиличне потовщення: 1 – устя збоку; 2 – потиличне потовщення.

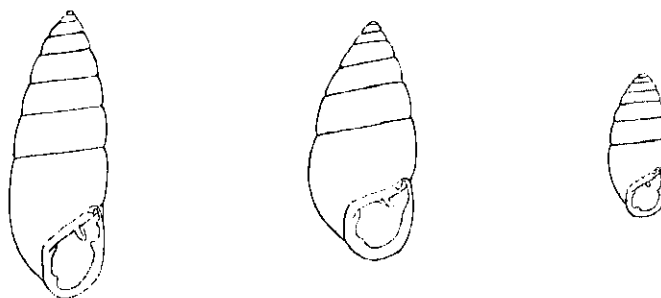

Рис. 11 а

Рис. 11 б

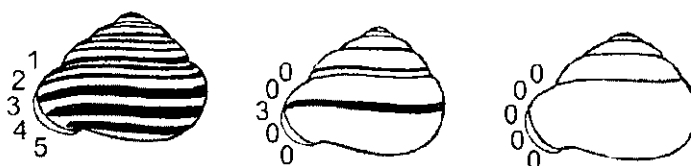

Рис. 12

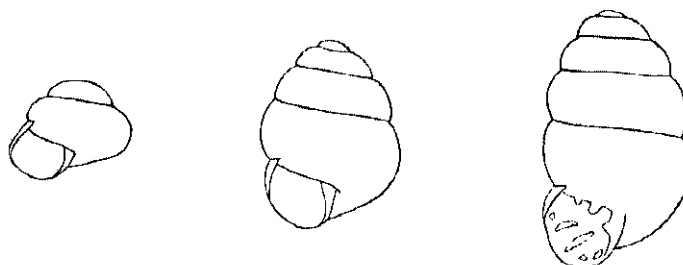

Рис. 13

Рис. 11. Внутрішньовидова мінливість *Chondrula tridens*: розміри і форма черепашки (а); ступінь розвитку устевих зубів (б). Рис. 12. Поліморфізм у забарвленні черепашки *Ceræa hortensis*. Рис. 13. Вікові зміни у будові черепашки *Vertigo pusilla*.

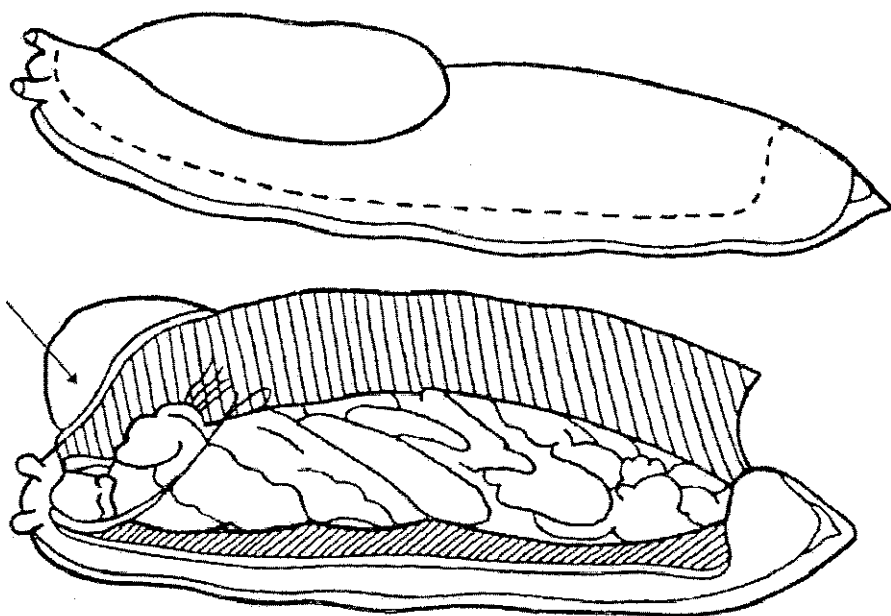

Рис. 14 а

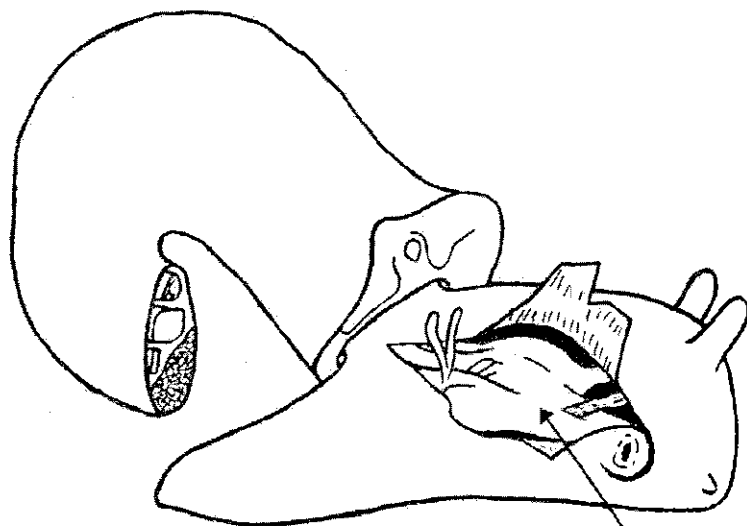

Рис. 14 б

Рис. 14. Схема розтину слизняка (а) і равлика (б): стрілка – дистальні відділи статеві системи.

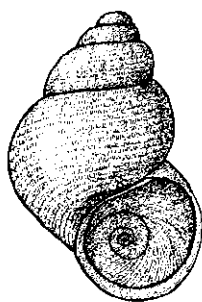

Рис. 15

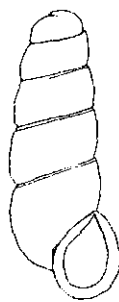

Рис. 16 а

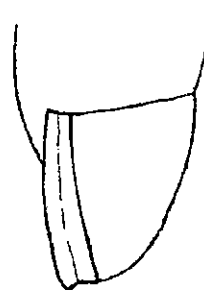

Рис. 16 б

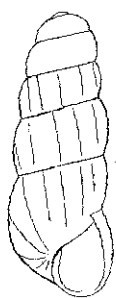

Рис. 17

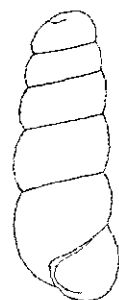

Рис. 18

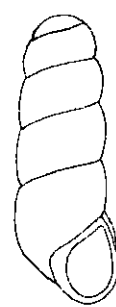

Рис. 19

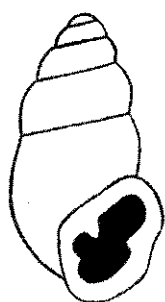

Рис. 20 а

Рис. 20 б

Рис. 21 а

Рис. 21 б

Рис. 15. *Pomatias elegans*. Рис. 16. *Acicula polita* (б – потиличне потовщення).
 Рис. 17. *A. parcelineata*. Рис. 18. *A. jankowskiana*. Рис. 19. *A. perpusilla*.
 Рис. 20. *Carychium minimum* (б – пунктиром позначено внутрішню будову
 останнього оберту). Рис. 21. *Carychium tridentatum*.

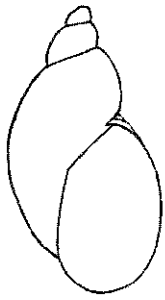

Рис. 22а

Рис. 22б

Рис. 23а

Рис. 23б

Рис. 24а

Рис. 24б

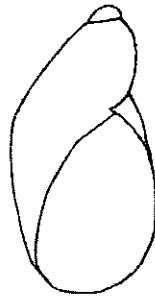

Рис. 25а

Рис. 25б

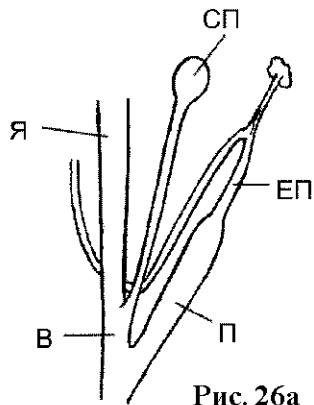

Рис. 26а

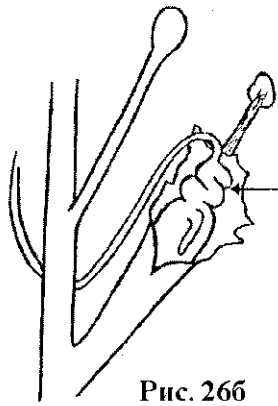

Рис. 26б

Рис. 22. *Succinella oblonga*. **Рис. 23.** *Succinea putris*. **Рис. 24.** *Oxyloma elegans*.
Рис. 25. *Oxyloma sarsii*. **Рис. 26.** Схема будови дистальних відділів статеві системи *Succinea* (а) і *Oxyloma* (б). Стрілка – епіфалус усередині розрізаного пеніального чохла.

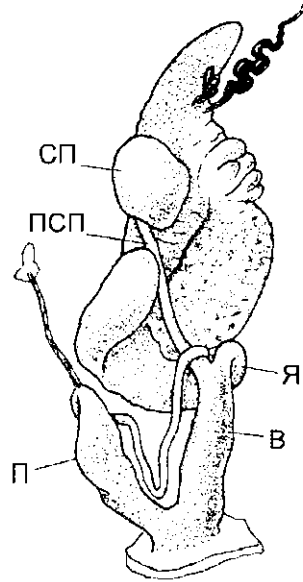

Рис. 27

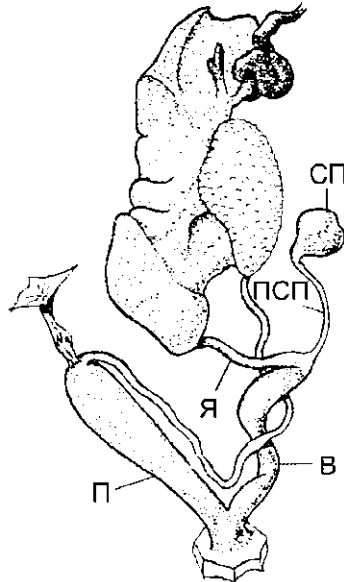

Рис. 28а

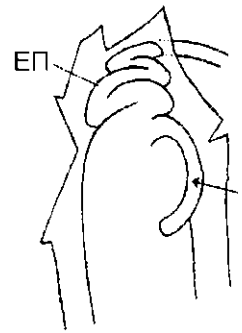

Рис. 28б

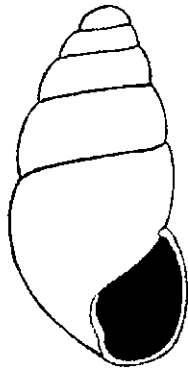

Рис. 29

Рис. 30

Рис. 31

Рис. 27. *Oxytoma elegans*, статевa система. Рис. 28. *Oxytoma sarsii*, статевa система (б – розтин пеніального чохла; стрілка – сліпий відросток).
Рис. 29. *Cochlicopa nitens*. Рис. 30. *Cochlicopa lubrica*. Рис. 31. *Cochlicopa lubricella*.

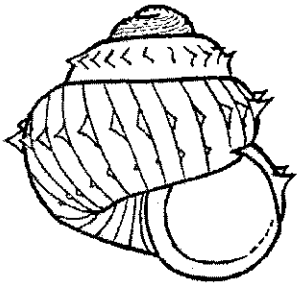

Рис. 32

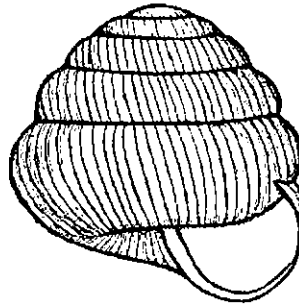

Рис. 33

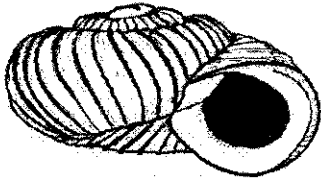

Рис. 34а

Рис. 36а

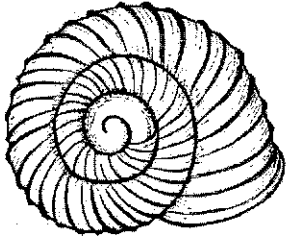

Рис. 34б

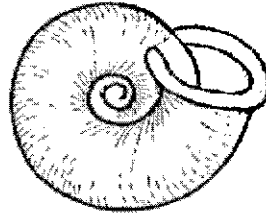

Рис. 36в

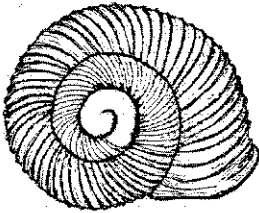

Рис. 35

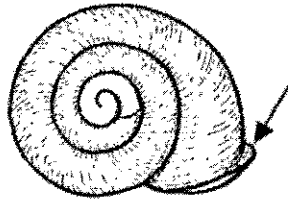

Рис. 36б

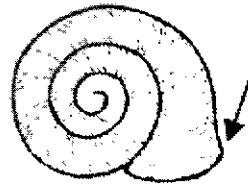

Рис. 37

Рис. 32. *Acanthinula aculeata*. Рис. 33. *Spermodea lamellata*. Рис. 34. *Vallonia costata*.
Рис. 35. *Vallonia emniensis*. Рис. 36. *Vallonia pulchella*. Рис. 37. *Vallonia excentrica*.

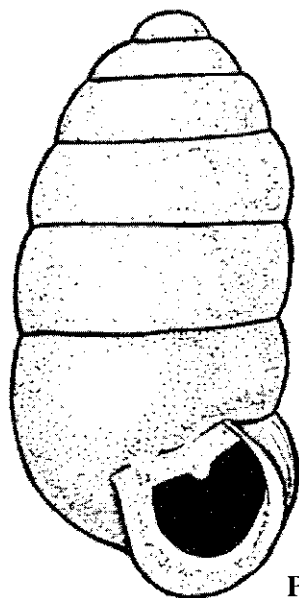

Рис. 38

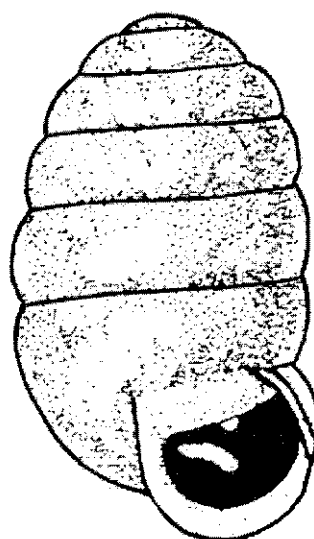

Рис. 39

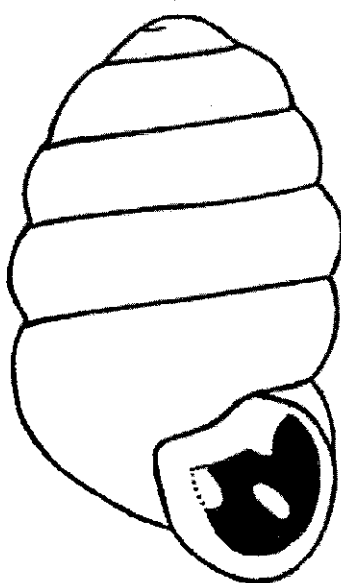

Рис. 40

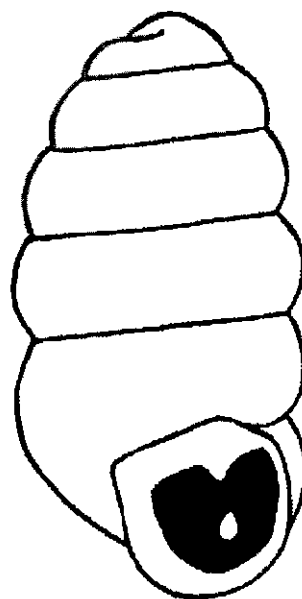

Рис. 41

Рис. 38. *Pupilla muscorum*. Рис. 39. *Pupilla bigranata*. Рис. 40. *Pupilla triplicata*.
Рис. 41. *Pupilla sterri*.

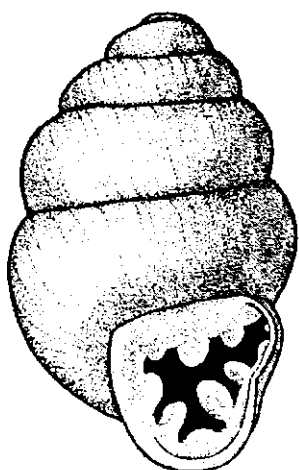

Рис. 42

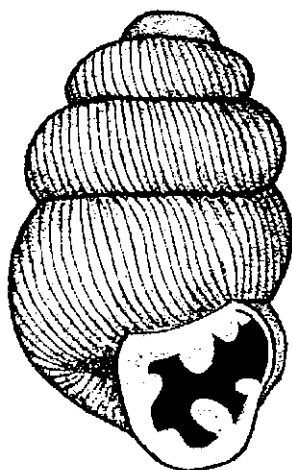

Рис. 43

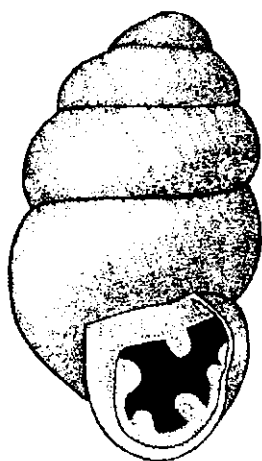

Рис. 44

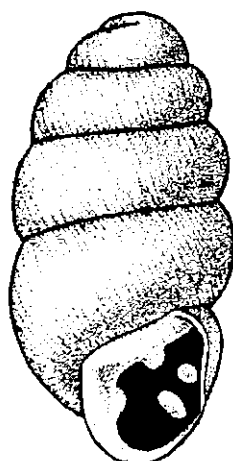

Рис. 45

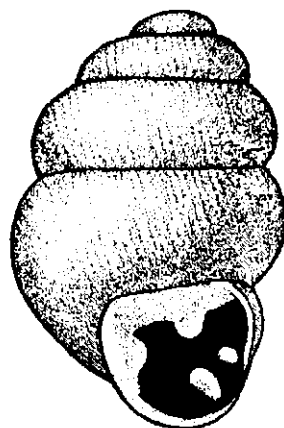

Рис. 46

Рис. 42. *Vertigo antivertigo*. Рис. 43. *Vertigo substriata*. Рис. 44. *Vertigo pygmaea*.
Рис. 45. *Vertigo alpestris*. Рис. 46. *Vertigo geyeri*.

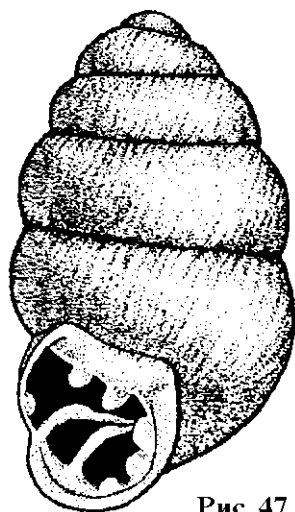

Рис. 47

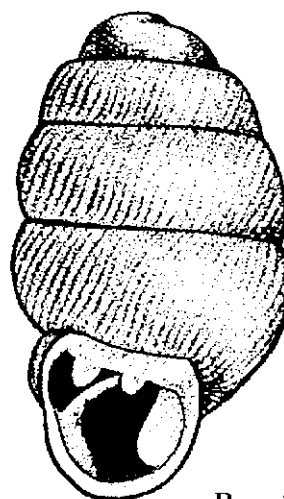

Рис. 48

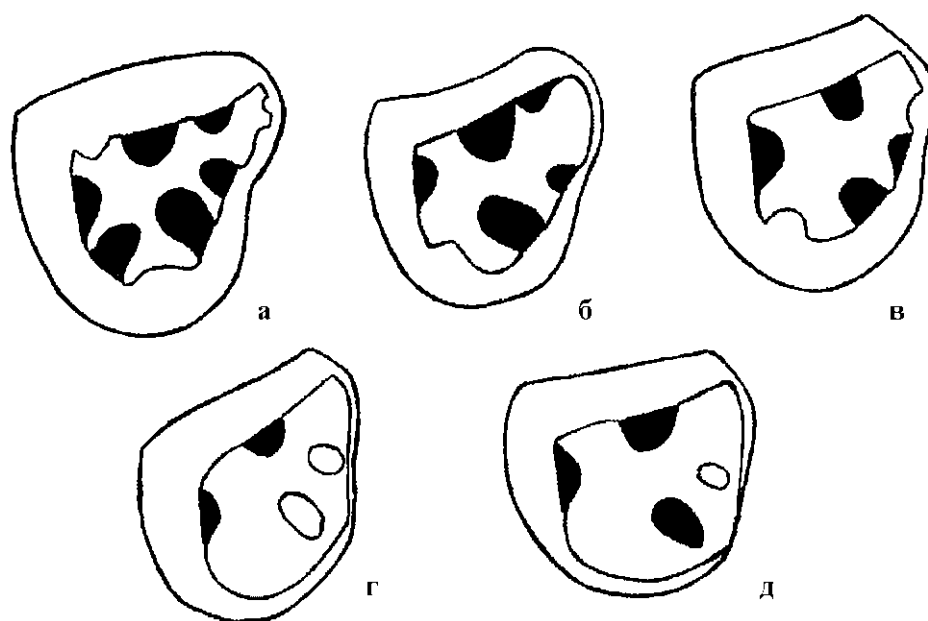

Рис. 49

Рис. 47. *Vertigo pusilla*. Рис. 48. *Vertilla angustior*. Рис. 49. Можлива редукція зубів в усті *Vertigo*: *V. antivertigo* (а), *V. substriata* (б), *V. pygmaea* (в), *V. alpestris* (г), *V. geyseri* (д). Чорним кольором відмічено постійні зуби.

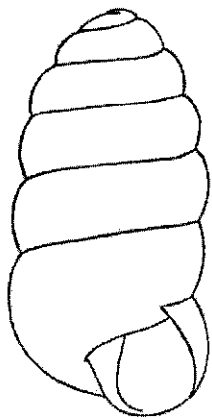

Рис. 50а

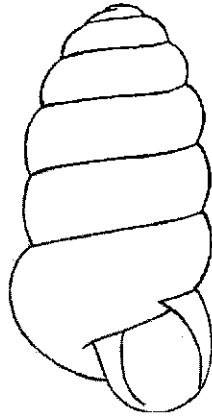

Рис. 50б

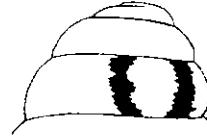

Рис. 50в

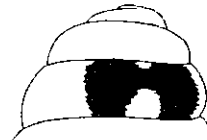

Рис. 50г

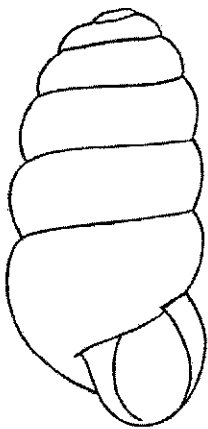

Рис. 51а

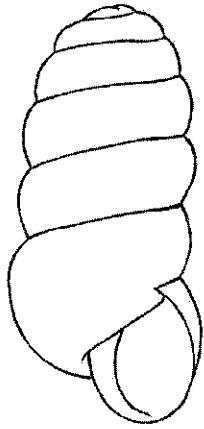

Рис. 51б

Рис. 51в

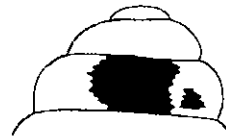

Рис. 51г

Рис. 50. *Columella edentula* (б – черепашка з розширеним останнім обертом; в, г – верхні оберти з просвічуючими пігментними плямами на вісцеральному мішку). **Рис. 51.** *Columella columella* (аналогічно до рис. 50).

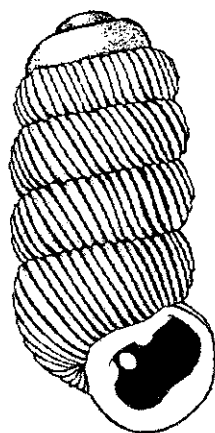

Рис. 52

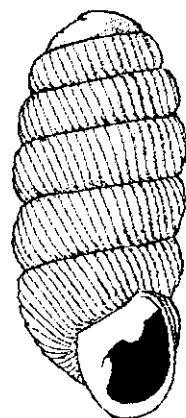

Рис. 53

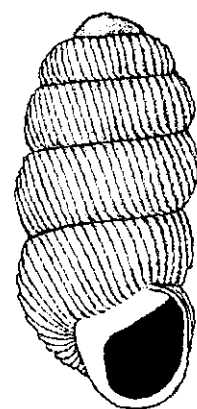

Рис. 54

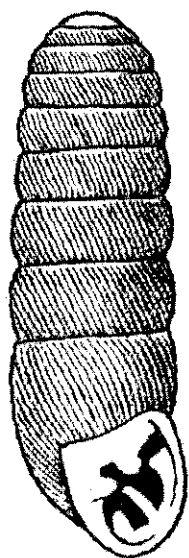

Рис. 55

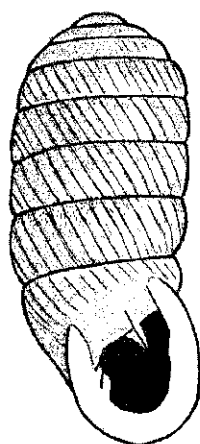

Рис. 56а

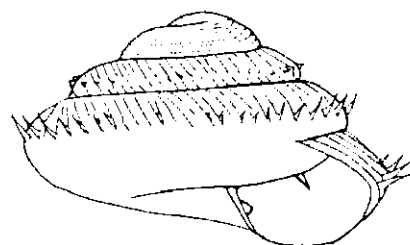

Рис. 56б

Рис. 52. *Truncatellina costulata*. Рис. 53. *Truncatellina claustralis*.
 Рис. 54. *Truncatellina cylindrica*. Рис. 55. *Argna bielzi*.
 Рис. 56. *Sphyradium doliohum* (б – черепашка молодої особини).

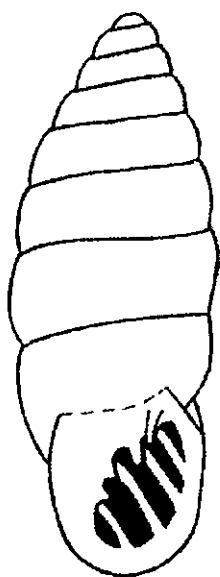

Рис. 57

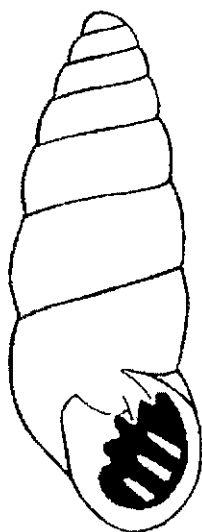

Рис. 58

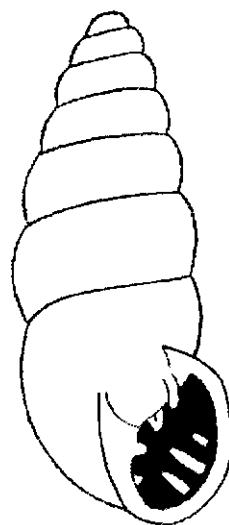

Рис. 59

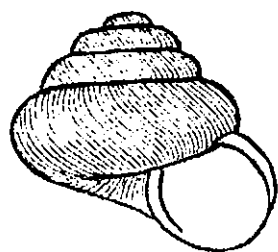

Рис. 60а

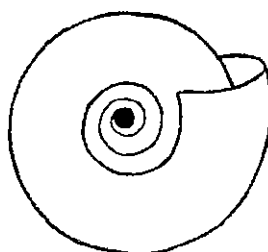

Рис. 60б

Рис. 57. *Granaria frumentum*. Рис. 58. *Chondrina avenacea*. Рис. 59. *Chondrina clienta*. Рис. 60. *Pyramidula rupestris*.

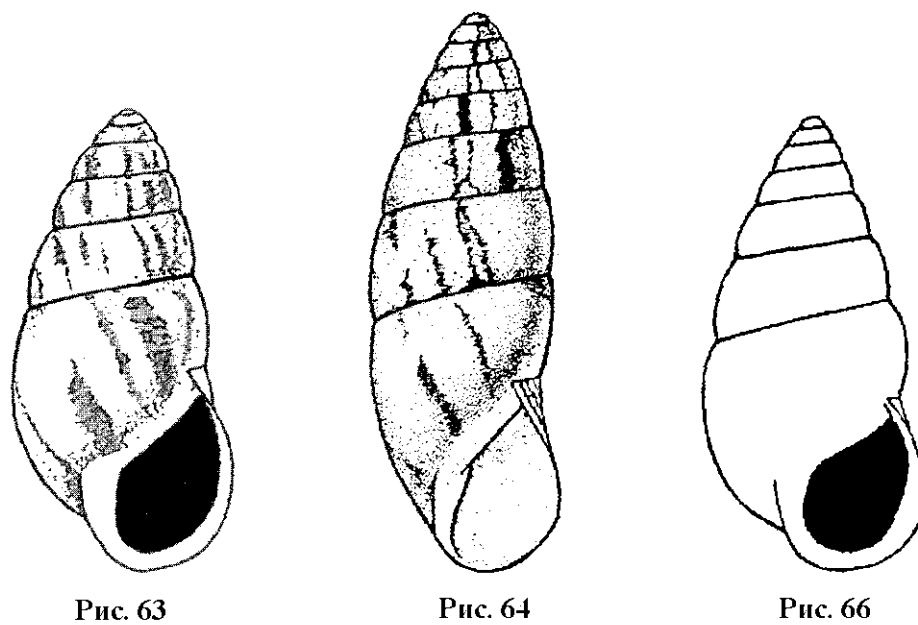
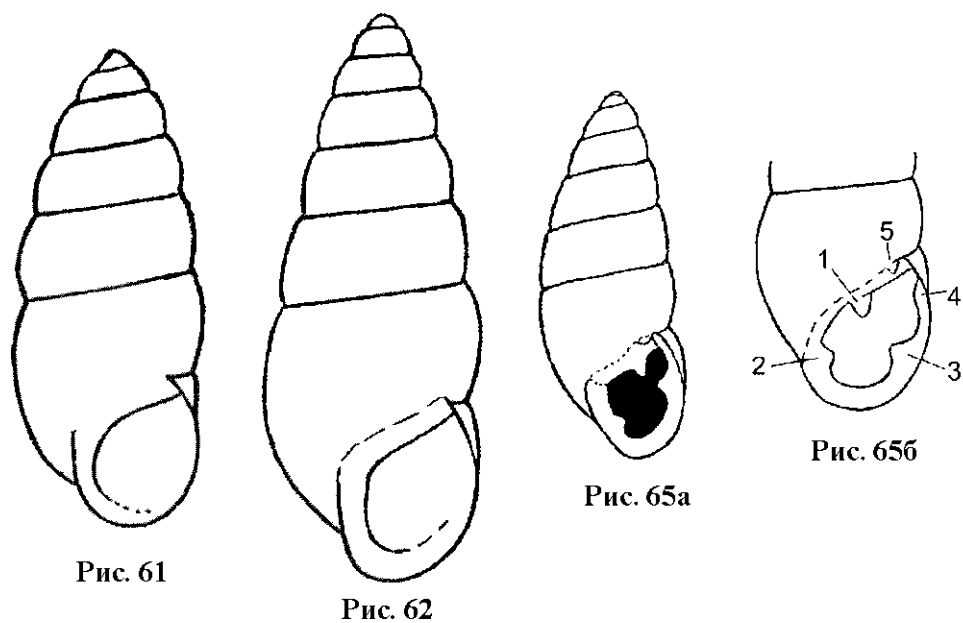

Рис. 61. *Merdigera obscura*. Рис. 62. *Ena montana*. Рис. 63. *Zebrina detrita*. Рис. 64. *Brephulopsis cylindrica*. Рис. 65. *Chondrula tridens*: 1 – парієтальна пластинка; 2 – колумелярна пластинка; 3 – палатальний; 4 – супрапалатальний; 5 – ангулярний зуби. Рис. 66. *Chondrula bielzi*.

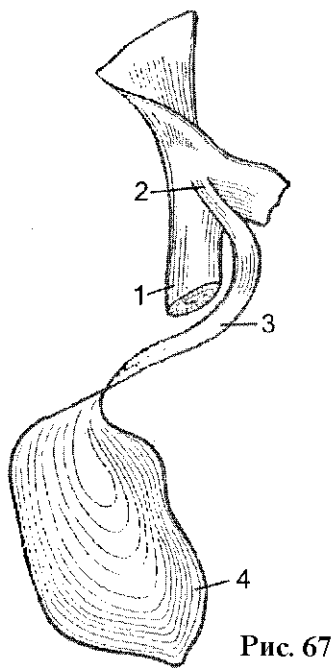

Рис. 67

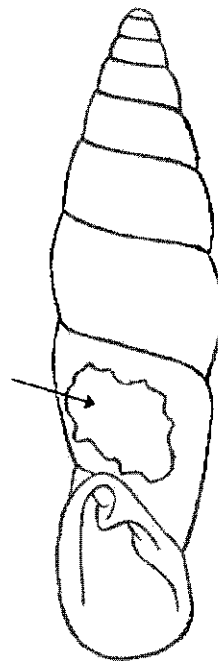

Рис. 68

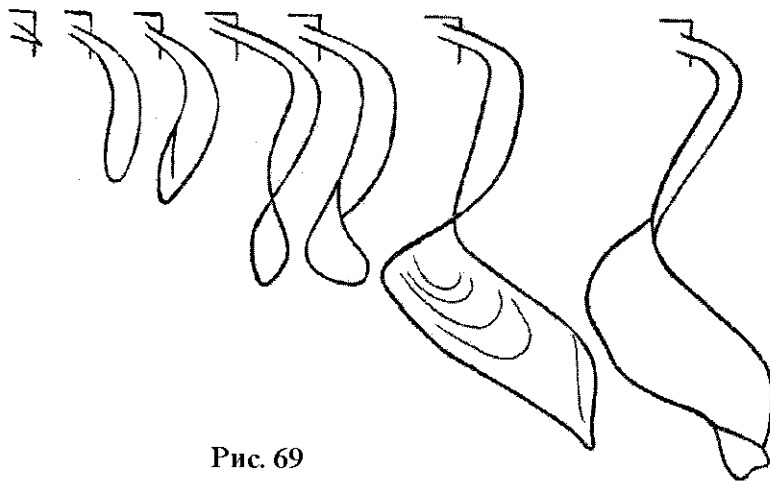

Рис. 69

Рис. 67. Будова клаузілію: 1 – стовпчик; 2 – місце прикріплення клаузілію до стовпчика; 3 – рукоятка клаузілію; 4 – лопать клаузілію. Рис. 68. Схема видалення частини стінки останнього оберту черепашки Clausiliidae. Рис. 69. Стадії формування клаузілію.

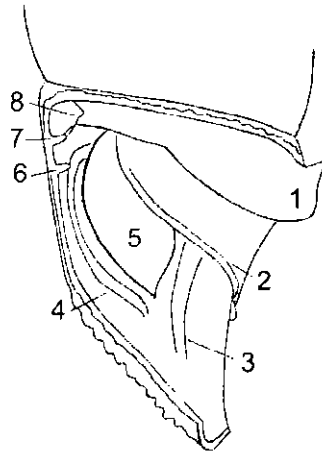

Рис. 70

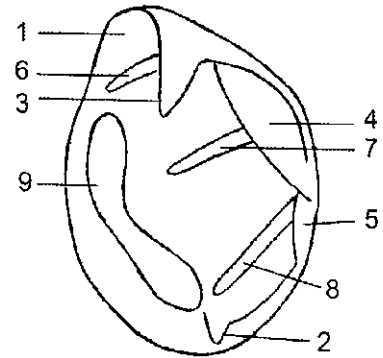

Рис. 71

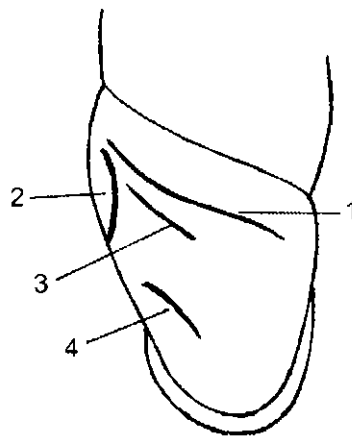

Рис. 72

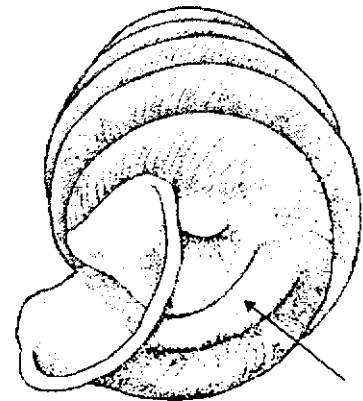

Рис. 73

Рис. 70. Схема замикального апарату Clausiliidae (зовнішня стінка черепашки частково видалена): 1 – верхня пластинка; 2 – нижня пластинка; 3 – субколумелярна пластинка; 4 – півмісяцева складка; 5 – клаузильї; 6 – середня палатальна складка; 7 – головна складка; 8 – спіральна пластинка. **Рис. 71.** Схема устя Clausiliidae: 1 – синулус; 2 – базальний жолобок; 3 – верхня пластинка; 4 – нижня пластинка; 5 – субколумелярна пластинка; 6 – головна складка; 7 – середня палатальна складка; 8 – нижня палатальна складка; 9 – палатальний мозоль. **Рис. 72.** Схема розташування складок: 1 – головна; 2 – півмісяцева; 3 – верхня палатальна; 4 – нижня палатальна. **Рис. 73.** Кіль у Clausiliidae.

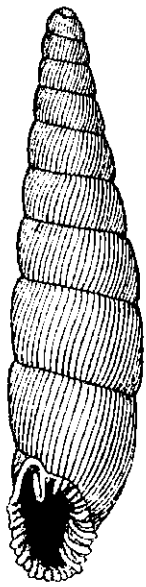

Рис. 74а

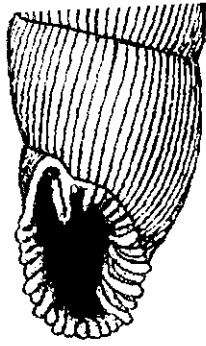

Рис. 74б

Рис. 75

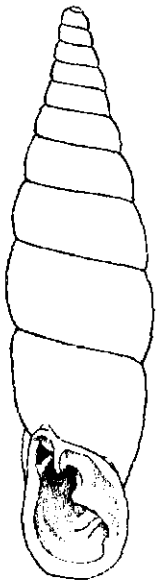

Рис. 76а

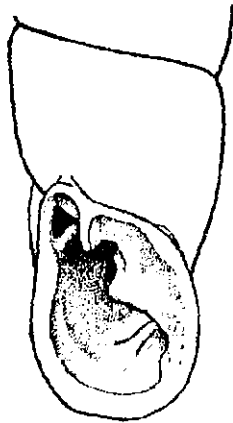

Рис. 76б

Рис. 76в

Рис. 74. *Serrulina serrulata*. Рис. 75. *Cochlodina orthostoma*.
Рис. 76. *Cochlodina laminata*.

Рис. 77

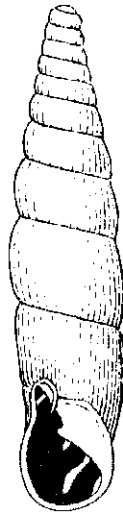

Рис. 78а

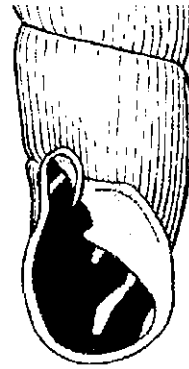

Рис. 78б

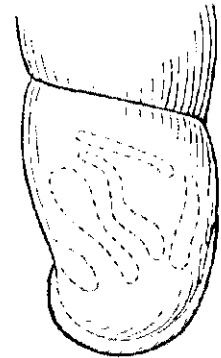

Рис. 78в

Рис. 79

Рис. 80а

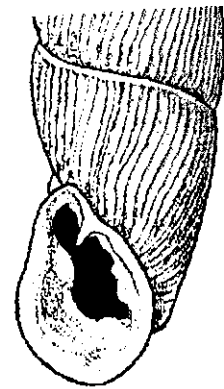

Рис. 80б

Рис. 77. *Cochlodina cerata*. Рис. 78. *Cochlodina commutata*. Рис. 79. *Ruthenica filigrana*. Рис. 80. *Clausilia dubia*.

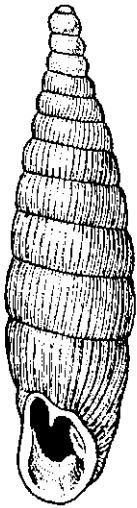

Рис. 81

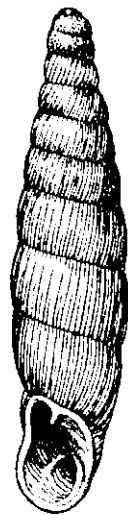

Рис. 82а

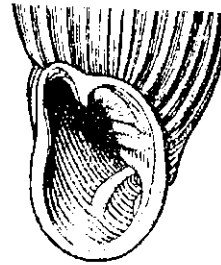

Рис. 82б

Рис. 83

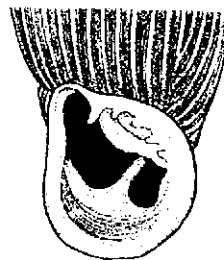

Рис. 84

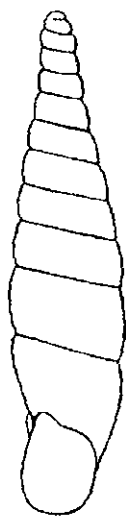

Рис. 85а

Рис. 85б

Рис. 85в

Рис. 81. *Clausilia pumila*. Рис. 82. *Clausilia cruciata*. Рис. 83. *Macrogastra ventricosa*.
Рис. 84. *Macrogastra latestriata*. Рис. 85. Обрисы черепашок *Macrogastra plicatula*
(а), *M. latestriata* (б), *M. tumida* (в).

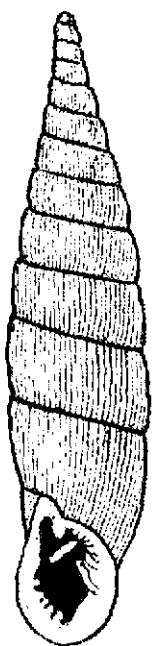

Рис. 86а

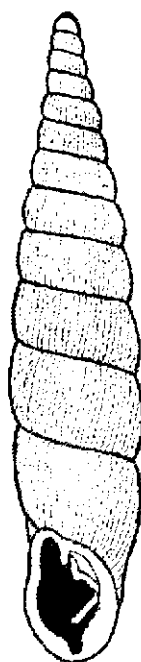

Рис. 87а

Рис. 88а

Рис. 86б

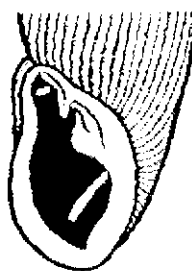

Рис. 87б

Рис. 88б

Рис. 86. *Laciniaria plicata*. Рис. 87. *Bulgarica cana*. Рис. 88. *Balea biplicata*.

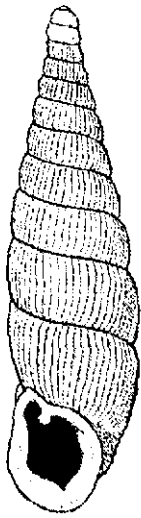

Рис. 89

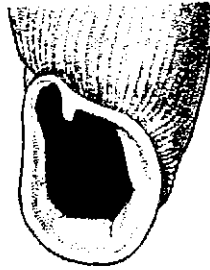

Рис. 90

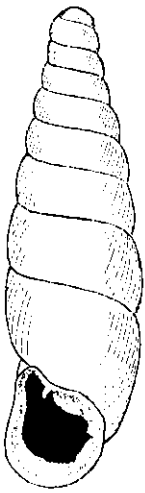

Рис. 91

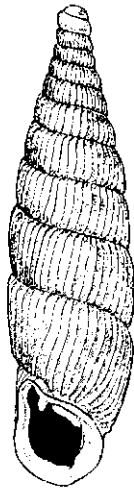

Рис. 92a

Рис. 92б

Рис. 89. *Balea stabilis*. Рис. 90. *Balea fallax*. Рис. 91. *Vestia elata*.
Рис. 92. *Vestia gulo*.

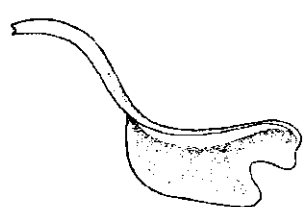

Рис. 93а

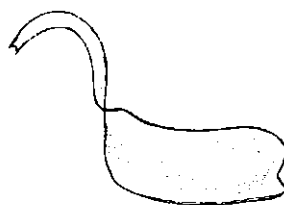

Рис. 93б

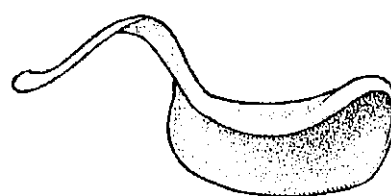

Рис. 93в

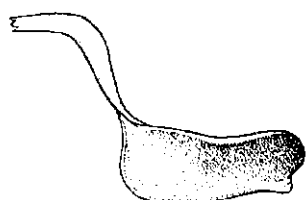

Рис. 93г

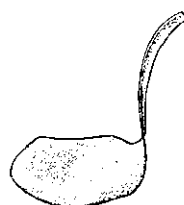

Рис. 93д

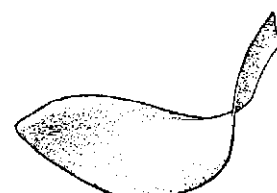

Рис. 93е

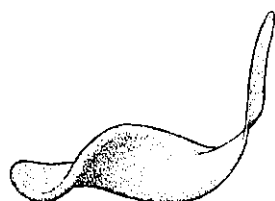

Рис. 93ж

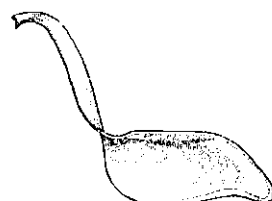

Рис. 93з

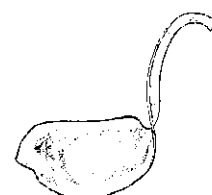

Рис. 93и

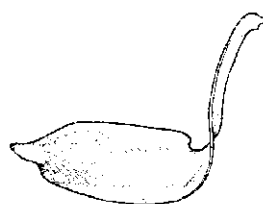

Рис. 93і

Рис. 93. Клаузилії: *Cochlodina laminata* (а), *Clausilia dubia* (б), *Cl. pumila* (в), *Cl. cruciata* (г), *Macrogastra ventricosa* (д), *Laciniaria plicata* (е), *Balea biplicata* (ж), *B. stabilis* (з), *Vestia turgida* (и), *V. gulo* (і).

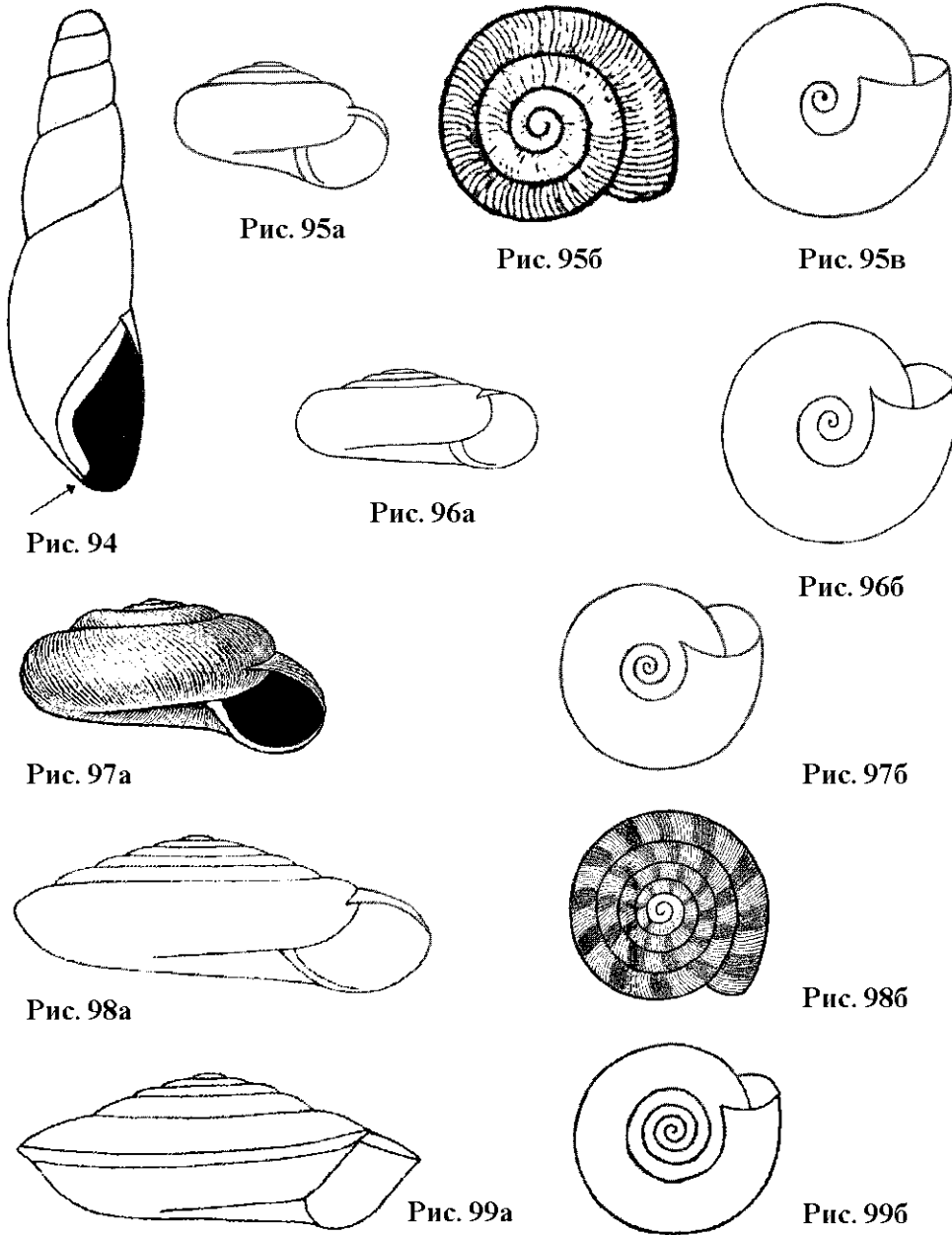

Рис. 94. *Cecilioides acicula*. Рис. 95. *Punctum pygmaeum*. Рис. 96. *Helicodiscus singleyanus*.
 Рис. 97. *Discus ruderatus*. Рис. 98. *Discus rotundatus*. Рис. 99. *Discus perspectivus*.

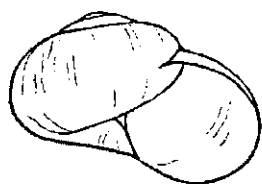

Рис. 100а

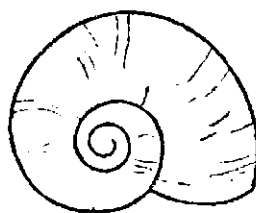

Рис. 100б

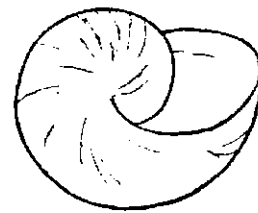

Рис. 100в

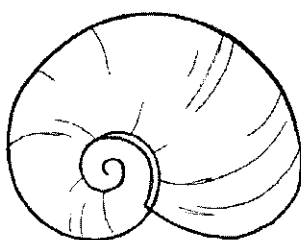

Рис. 101а

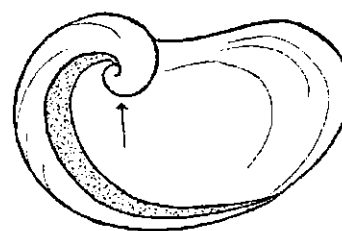

Рис. 102

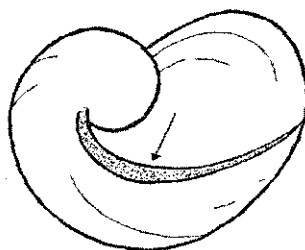

Рис. 101б

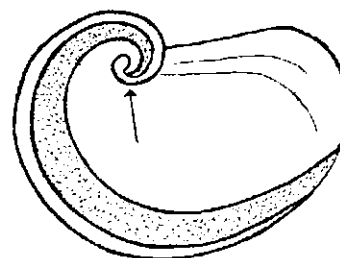

Рис. 103

Рис. 100. *Vitrina pellucida*. **Рис. 101.** *Eucobresia nivalis*. **Рис. 102.** *Semilimax semilimax*. **Рис. 103.** *Semilimax kotulae*.

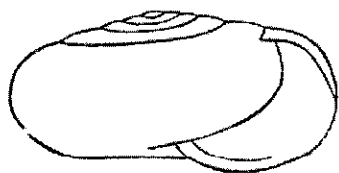

Рис. 104 а

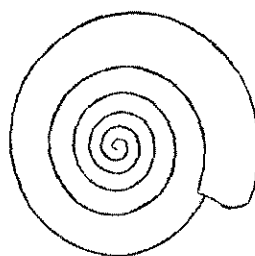

Рис. 104 б

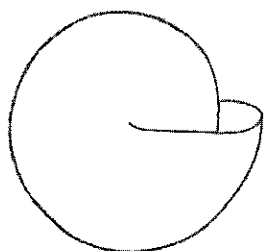

Рис. 104 в

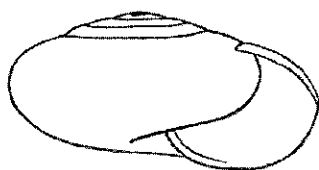

Рис. 105

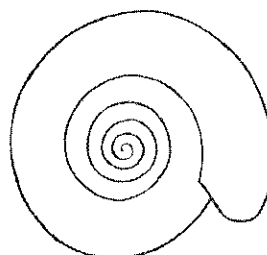

Рис. 105

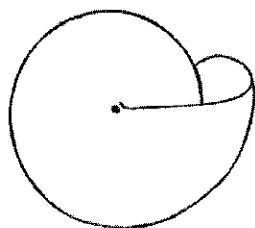

Рис. 106

Рис. 107 а

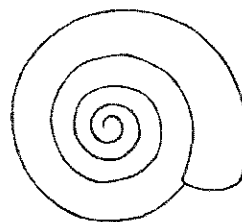

Рис. 107 б

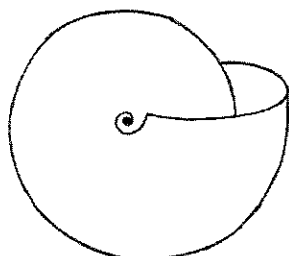

Рис. 107 в

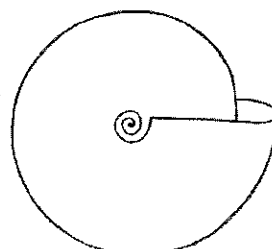

Рис. 108

Рис. 104. *Vitrea diaphana*. Рис. 105. *Vitrea transsylvanica*. Рис. 106. *Vitrea subrimata*.
Рис. 107. *Vitrea crystallina*. Рис. 108. *Vitrea contracta*.

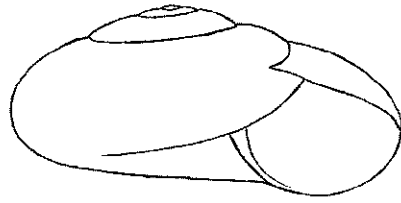

Рис. 109

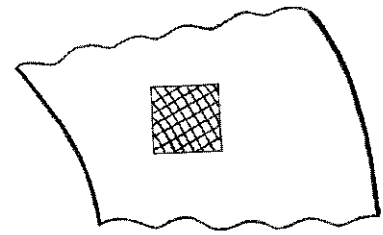

Рис. 110

Рис. 111а

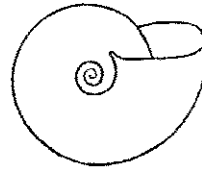

Рис. 111б

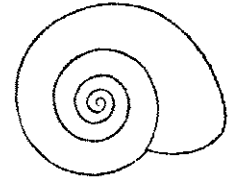

Рис. 111в

Рис. 112

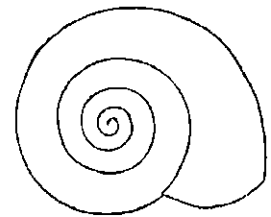

Рис. 113в

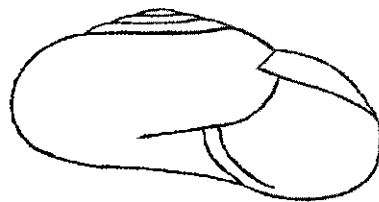

Рис. 113а

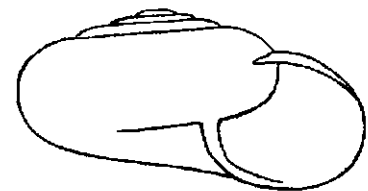

Рис. 114

Рис. 109. *Aegopinella pura*. Рис. 110. *Aegopinella pura*, фрагмент поверхневої скульптури черепашки (сторона квадрату – 0,12 мм). Рис. 111. *Aegopinella minor*. Рис. 112. *Aegopinella epipedostoma*. Рис. 113. *Aegopinella nitens*. Рис. 114. *Aegopinella nitidula*.

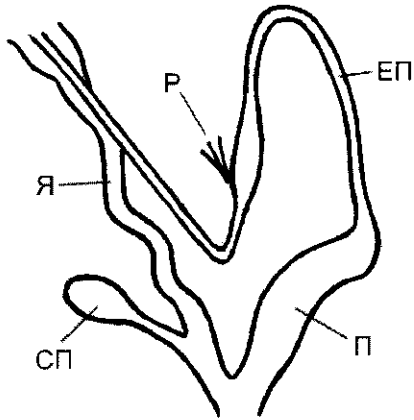

Рис. 115а

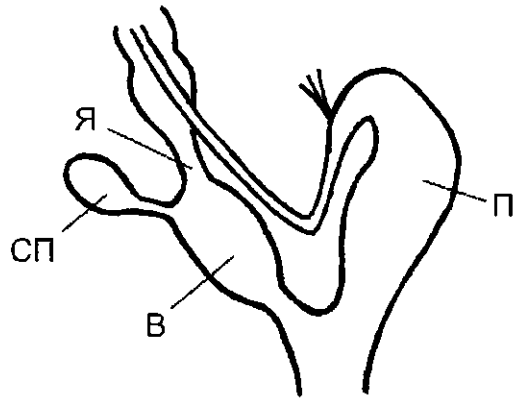

Рис. 115б

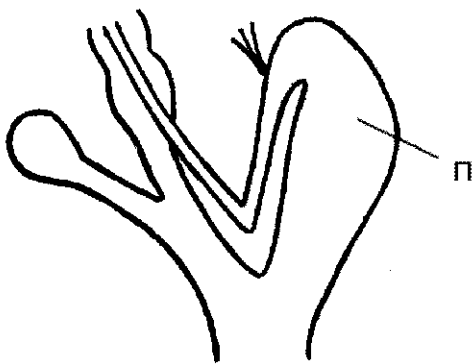

Рис. 115в

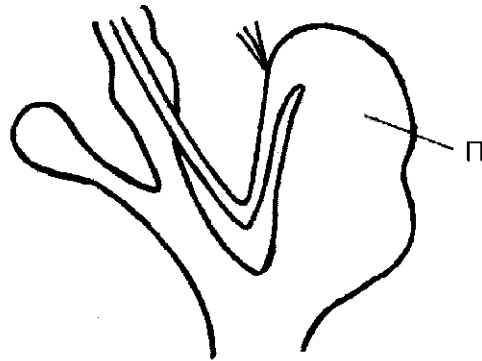

Рис. 115г

Рис. 115. Дистальні відділи статеві системи *Aegopinella minor* (а), *Ae. epipedostoma* (б), *Ae. nitidula* (в), *Ae. nitens* (г).

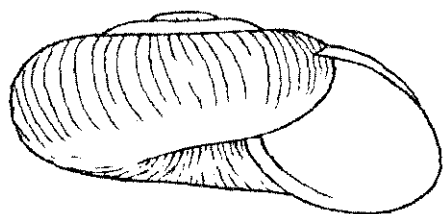

Рис. 116а

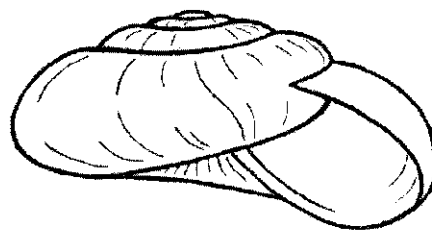

Рис. 118а

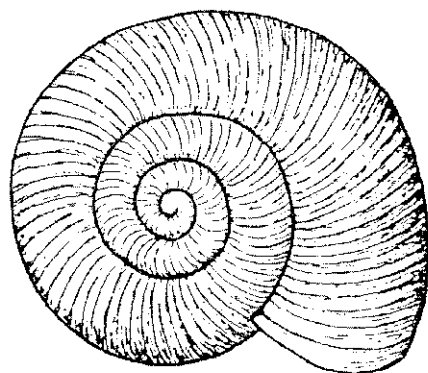

Рис. 116б

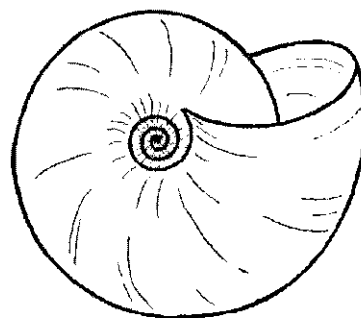

Рис. 118б

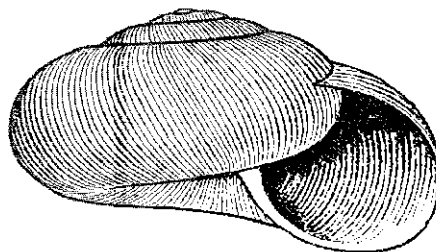

Рис. 117

Рис. 116. *Nesovitrea hammonis*. Рис. 117. *Nesovitrea petronella*.
Рис. 118. *Oxychilus draparnaudi*.

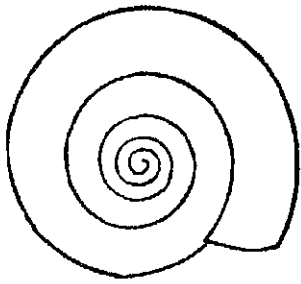

Рис. 119а

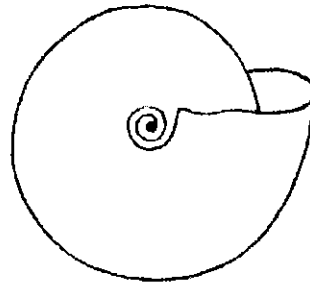

Рис. 119б

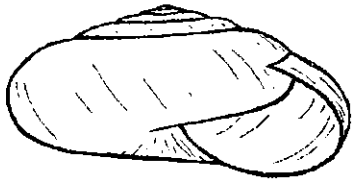

Рис. 120а

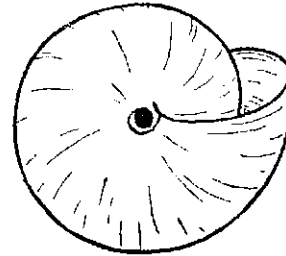

Рис. 120б

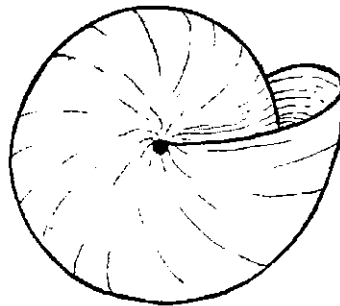

Рис. 121

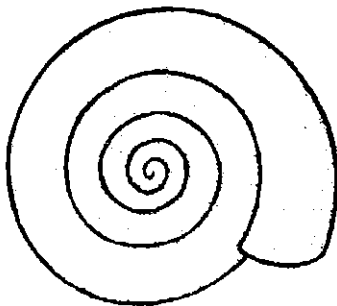

Рис. 122а

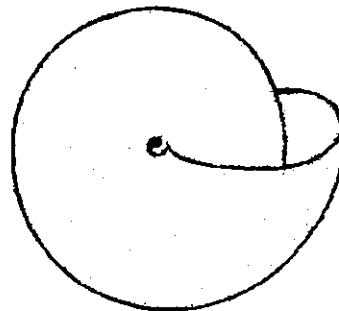

Рис. 122б

Рис. 119. *Oxychilus orientalis*. Рис. 120. *Oxychilus glaber*. Рис. 121. *Oxychilus depressus*. Рис. 122. *Oxychilus inopinatus*.

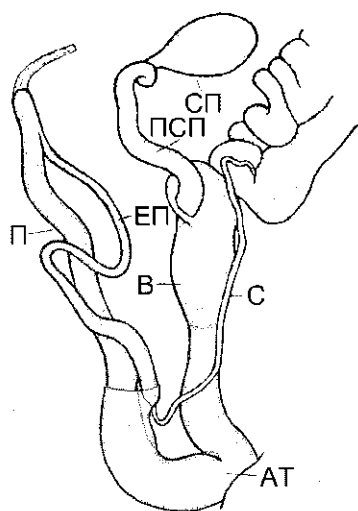

Рис. 123а

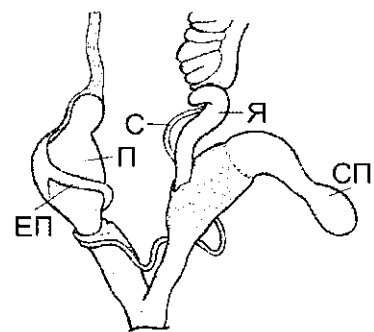

Рис. 123б

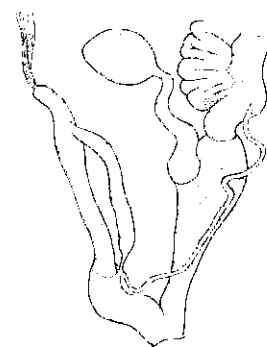

Рис. 123в

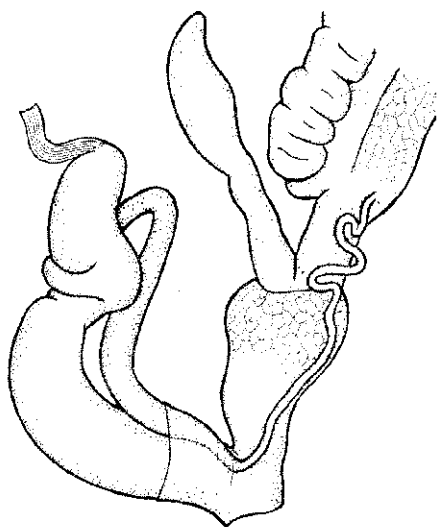

Рис. 123г

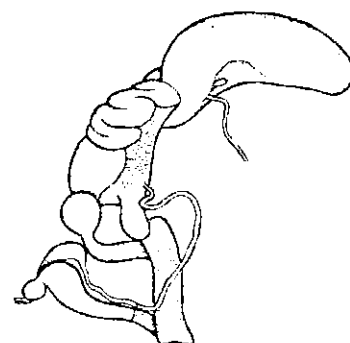

Рис. 123д

Рис. 123. Статевая система *Oxychilus draparnaudi* (а), *O. orientalis* (б), *O. cellarius* (в), *O. glaber* (г), *O. depressus* (д).

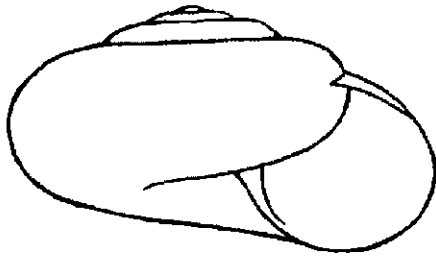

Рис. 124а

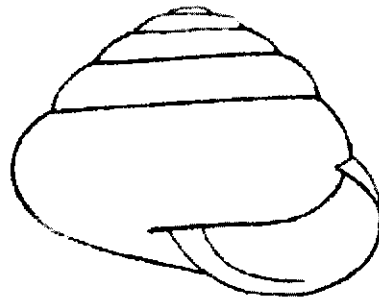

Рис. 125а

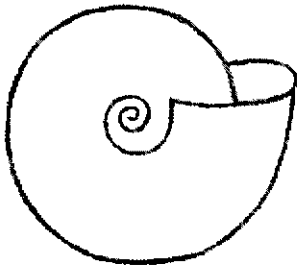

Рис. 124б

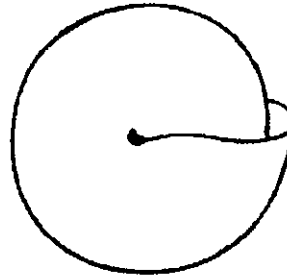

Рис. 125б

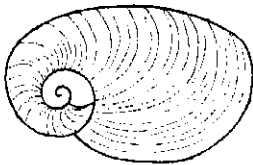

Рис. 126а

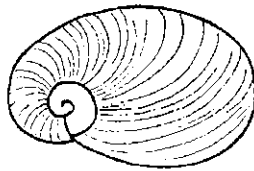

Рис. 127

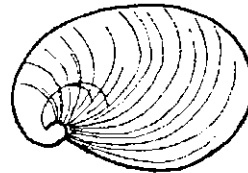

Рис. 128а

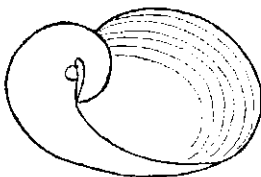

Рис. 126б

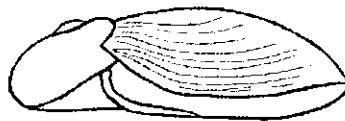

Рис. 126в

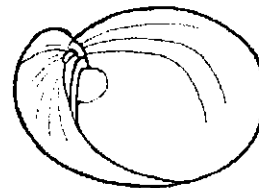

Рис. 128б

Рис. 124. *Zonitoides nitidus*. Рис. 125. *Eucomilus fulvus*. Рис. 126. *Daudebardia rufa*. Рис. 127. *Daudebardia brevipes*. Рис. 128. *Carpathica calophana*.

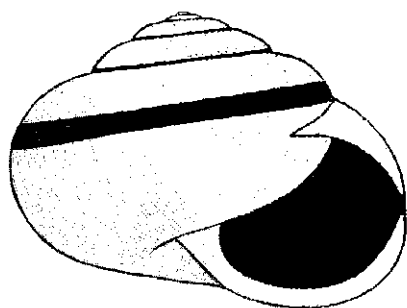

Рис. 129

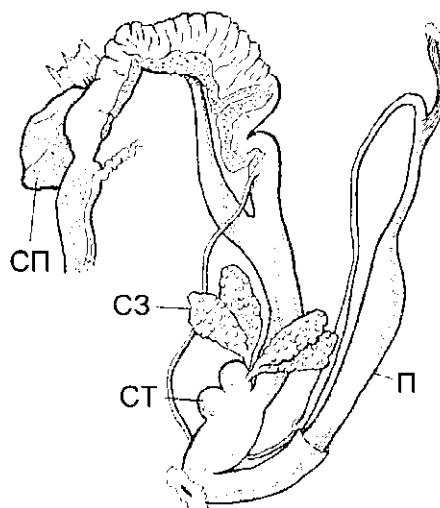

Рис. 130

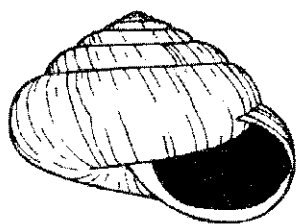

Рис. 131a

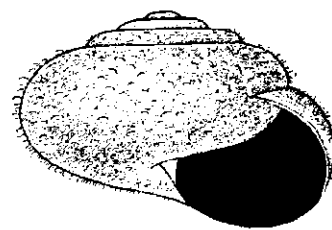

Рис. 132a

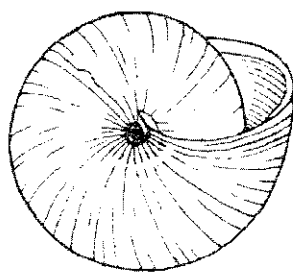

Рис. 131б

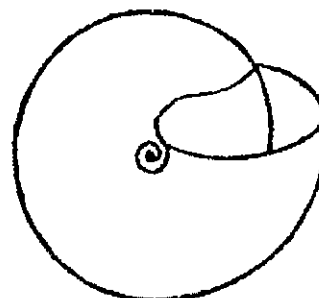

Рис. 132б

Рис. 129. *Bradybaena fruticum*. Рис. 130. *Bradybaena fruticum*, статевa система.
Рис. 131. *Plicuteria lubomirskii*. Рис. 132. *Pseudotrachia rubiginosa*.

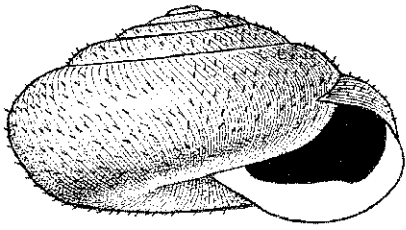

Рис. 133а

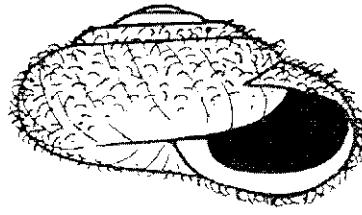

Рис. 134

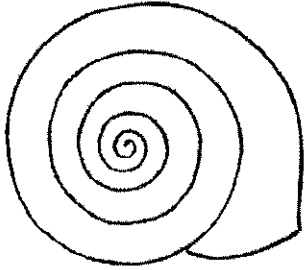

Рис. 133б

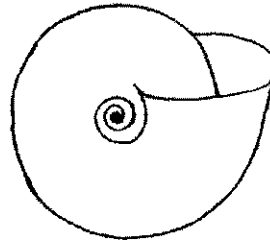

Рис. 133в

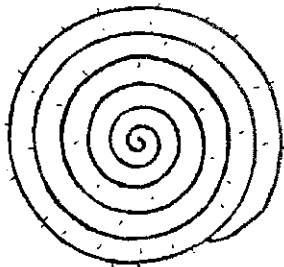

Рис. 135б

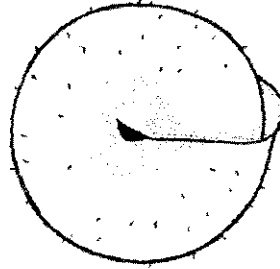

Рис. 135в

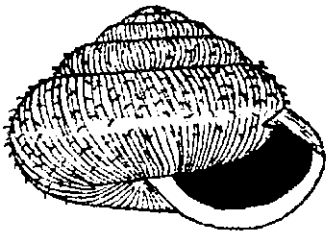

Рис. 135а

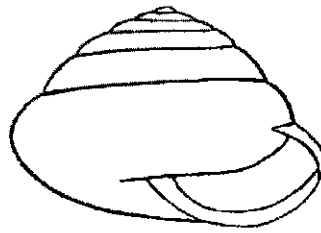

Рис. 136

Рис. 133. *Trichia hispida*. Рис. 134. *Trichia villosula*. Рис. 135. *Trichia bielzi*. Рис. 136. *Edentiella bakowskii*.

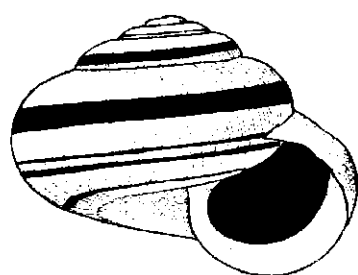

Рис. 137

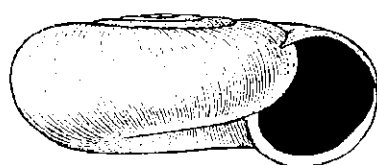

Рис. 138

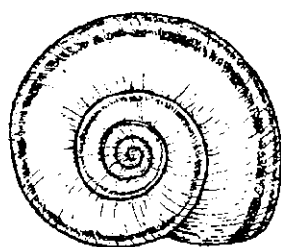

Рис. 139а

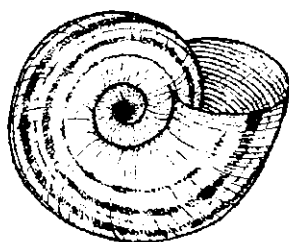

Рис. 139б

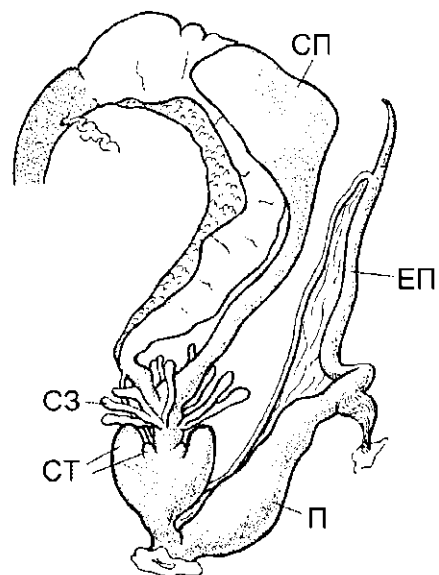

Рис. 140а

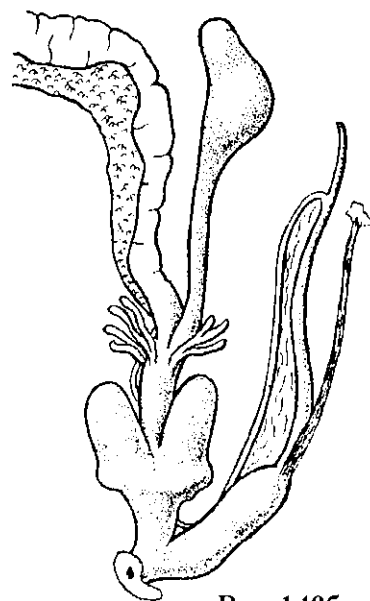

Рис. 140б

Рис. 137. *Helicopsis striata*. Рис. 138. *Helicopsis instabilis*. Рис. 139. *Helicella candicans*.
Рис. 140. Статевая система *Helicopsis striata* (а), *Helicella candicans* (б).

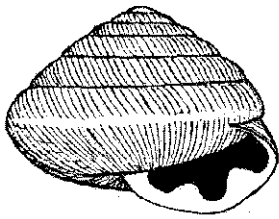

Рис. 141a

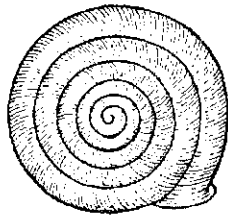

Рис. 141б

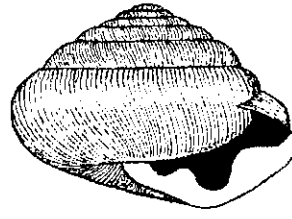

Рис. 142

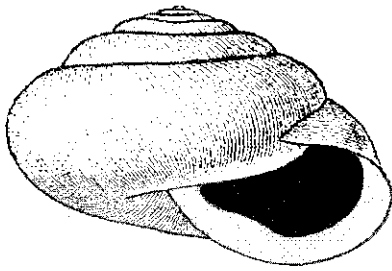

Рис. 143

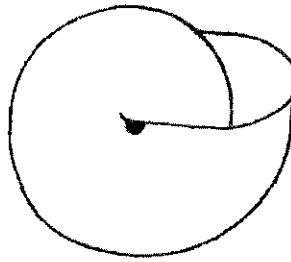

Рис. 144

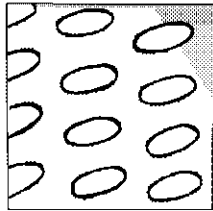

Рис. 145a

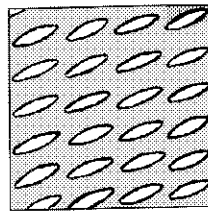

Рис. 145б

Рис. 141. *Perforatella bidentata*. Рис. 142. *Perforatella dibothrion*.
 Рис. 143. *Monachoides vicina*. Рис. 144. *Monachoides incarnata*.
 Рис. 145. Схема поверхневої скульптури на передостанньому оберті черепашки *Monachoides vicina* (а) і *M. incarnata* (б) при однаковому збільшенні (сторона квадрата – 0,25 мм).

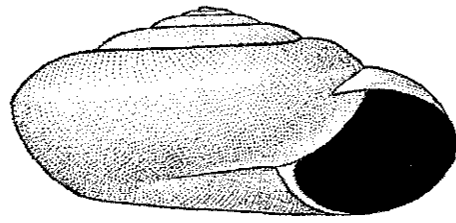

Рис. 146а

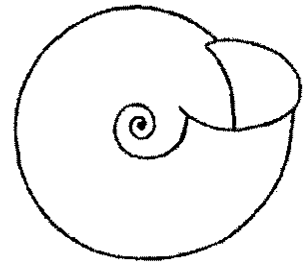

Рис. 146б

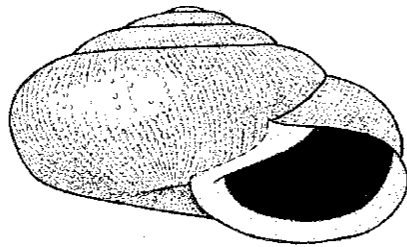

Рис. 147а

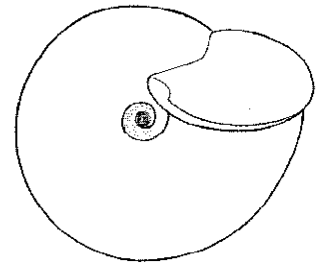

Рис. 147б

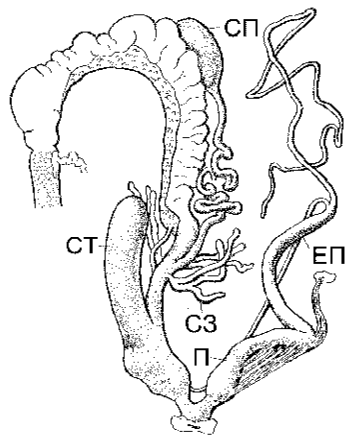

Рис. 148а

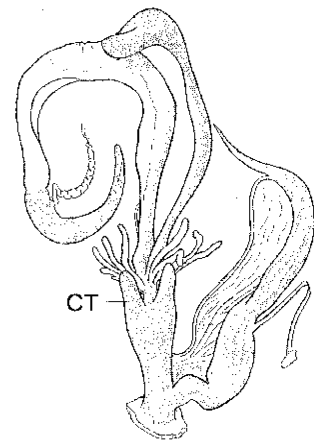

Рис. 148б

Рис. 146. *Urticicola umbrosa*. Рис. 147. *Prostenomphalia carpathica*. Рис. 148. Статевая система *Urticicola umbrosa* (а), *Prostenomphalia carpathica* (б).

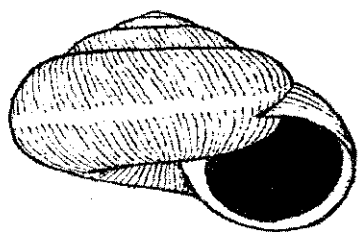

Рис. 149а

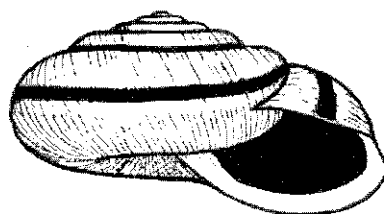

Рис. 151а

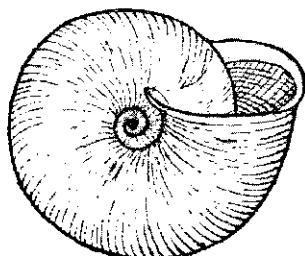

Рис. 149б

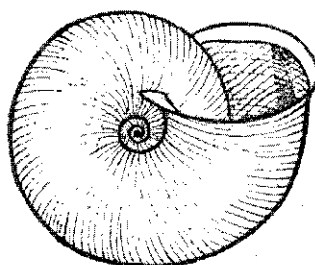

Рис. 151б

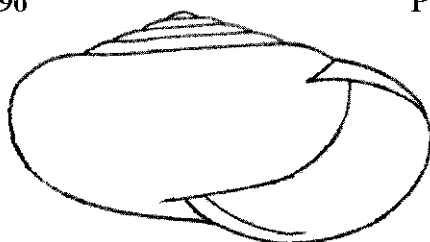

Рис. 150

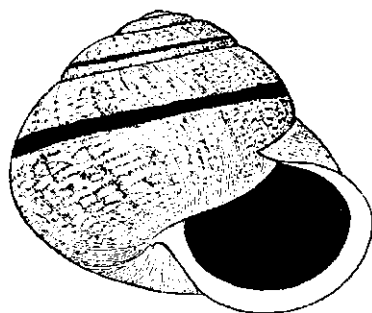

Рис. 152

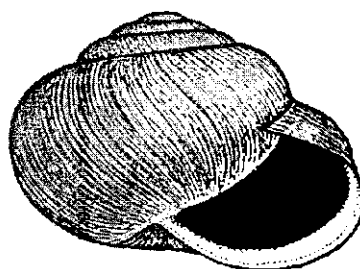

Рис. 153

Рис. 149. *Euomphalia strigella*. Рис. 150. *Monacha carthusiana*.
Рис. 151. *Faustina faustina*. Рис. 152. *Arianta arbustorum*. Рис. 153. *Arianta aethiops petrii*.

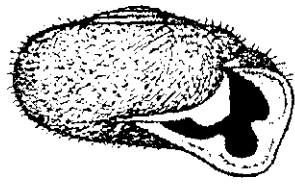

Рис. 154а

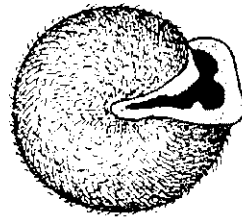

Рис. 154б

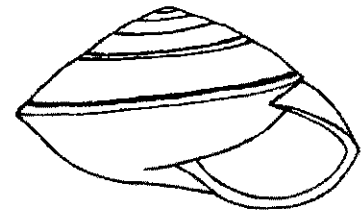

Рис. 155

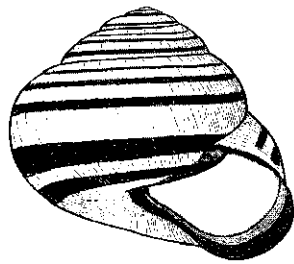

Рис. 156а

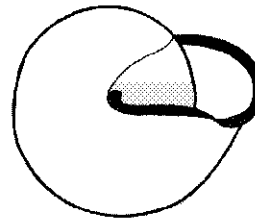

Рис. 156б

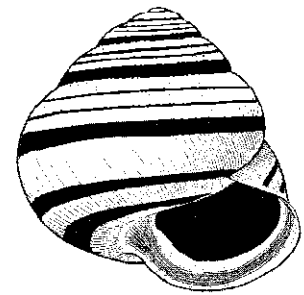

Рис. 157

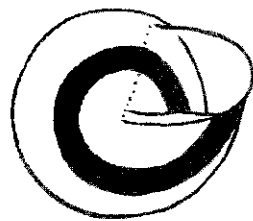

Рис. 158а

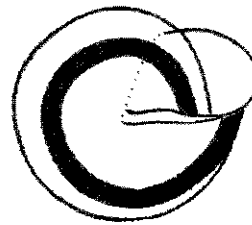

Рис. 158б

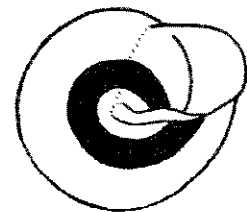

Рис. 158в

Рис. 154. *Isognomostoma personatum*. Рис. 155. *Drobacia banatica*.
 Рис. 156. *Cerpea nemoralis* (б – забарвлення ділянок навколо устя, відсутні нижні смуги на черепашці). Рис. 157. *Cerpea vindobonensis*. Рис. 158. Відносне розташування нижньої (5-ої) смуги на черепашках роду *Cerpea*: *C. nemoralis* (а), *C. hortensis* (б), *C. vindobonensis* (в) (не показано 4-ої смуги).

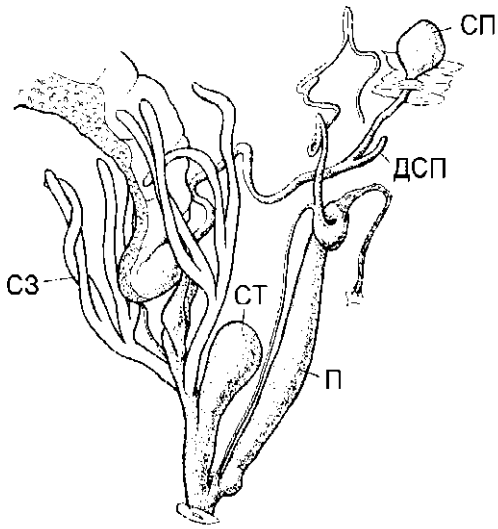

Рис. 159а

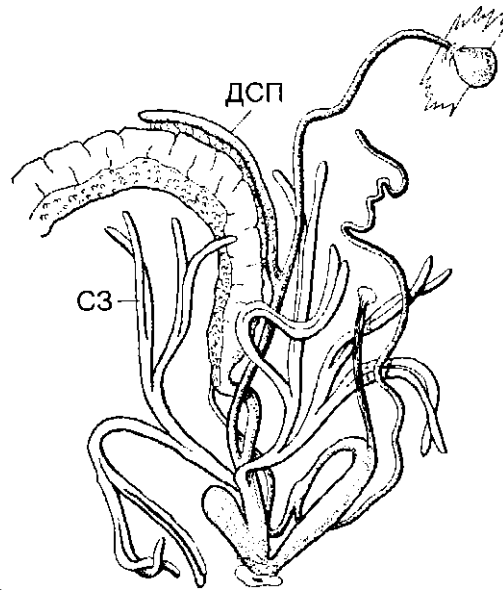

Рис. 159б

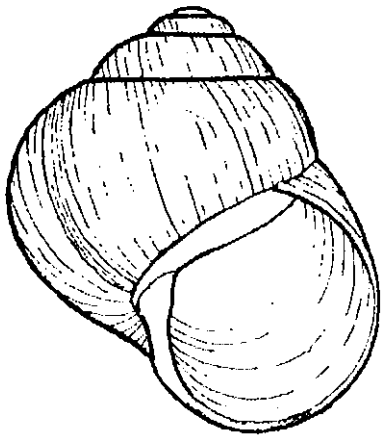

Рис. 160

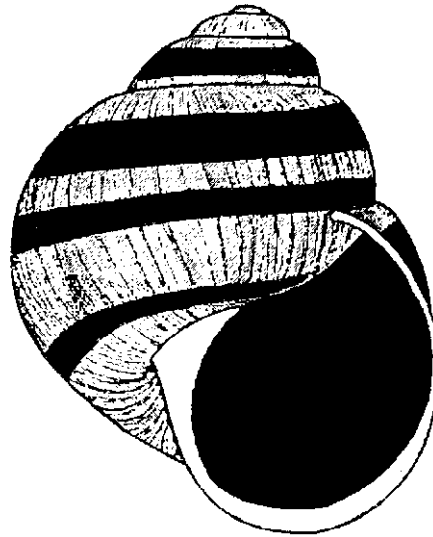

Рис. 161

Рис. 159. Статевая система *Cerpea hortensis* (а), *C. vindobonensis* (б).
 Рис. 160. *Helix lutescens*. Рис. 161. *Helix pomatia*.

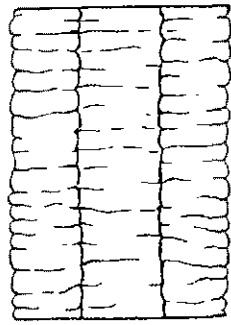

Рис. 162а

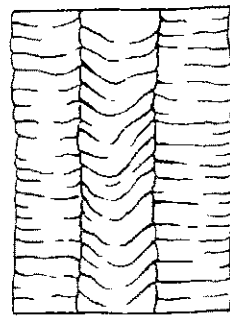

Рис. 162б

Рис. 163а

Рис. 163б

Рис. 163в

Рис. 162. Підшва *Limacidae* (а), *Agriolomacidae* (б). Рис. 163. Схема травної системи *Deroceras* (а), *Limax* (б), *Lehmannia* (в) (стрілка – сліпа кишка).

Рис. 164

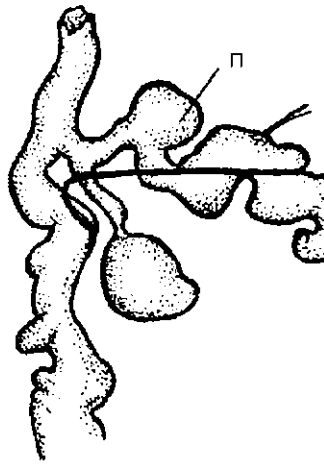

Рис. 165а

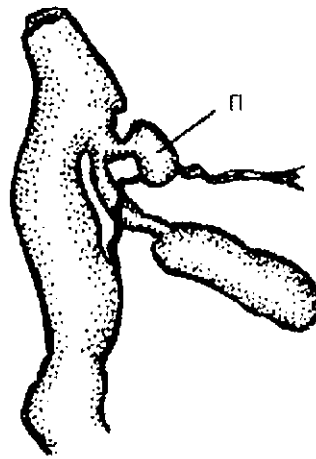

Рис. 165б

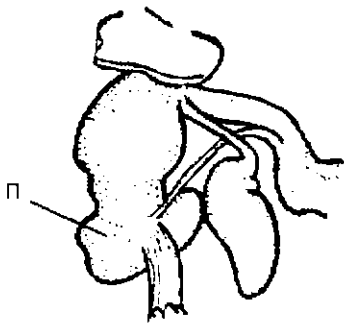

Рис. 166

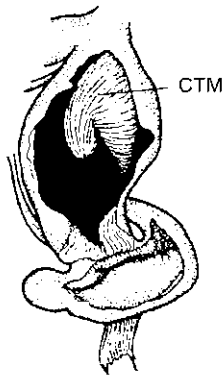

Рис. 167

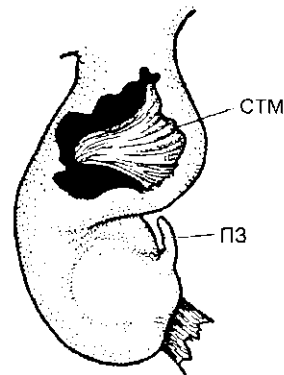

Рис. 168

Рис. 164. *Deroceras laeve*. Рис. 165. *Deroceras laeve*, дистальні відділи статевої системи: еуфалічна (а) і геміфалічна (б) особина. Рис. 166. *Deroceras sturanyi*, дистальні відділи статевої системи. Рис. 167. *Deroceras sturanyi*, розітнутий пеніс (у середині помітно стимулятор). Рис. 168. *Deroceras agreste*, розітнутий пеніс.

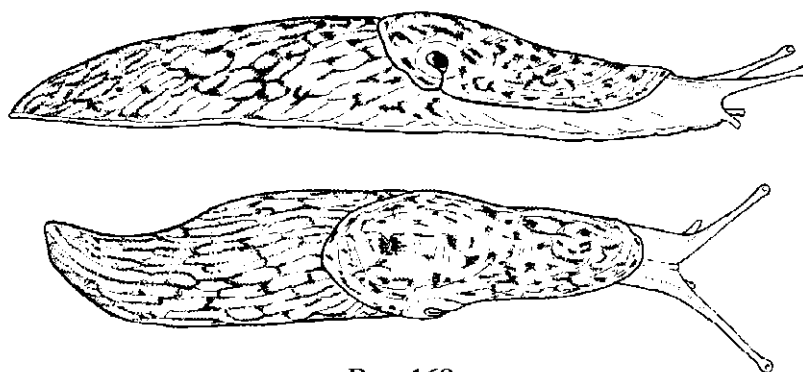

Рис. 169

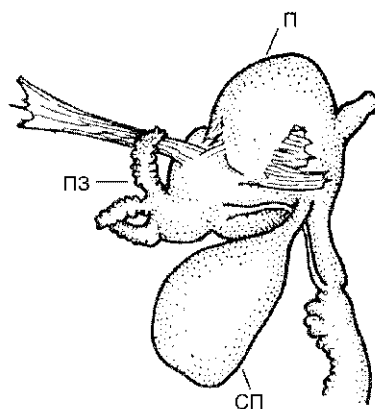

Рис. 170

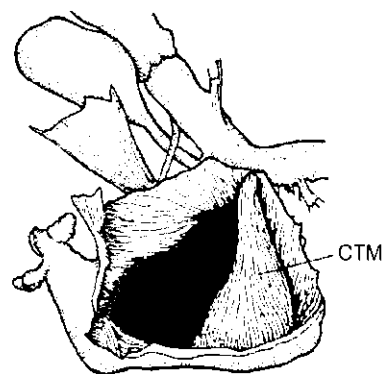

Рис. 172

Рис. 171a

Рис. 171б

Рис. 169. *Deroceras reticulatum*. Рис. 170. *Deroceras reticulatum*, дистальні відділи статеві системи. Рис. 171. *Deroceras reticulatum*, пеніальна залоза. Рис. 172. *Deroceras reticulatum*, розітнутий пеніс.

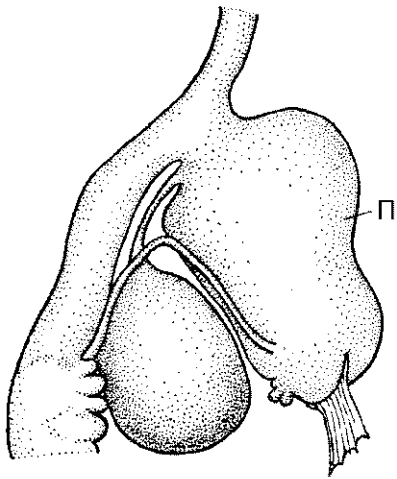

Рис. 173а

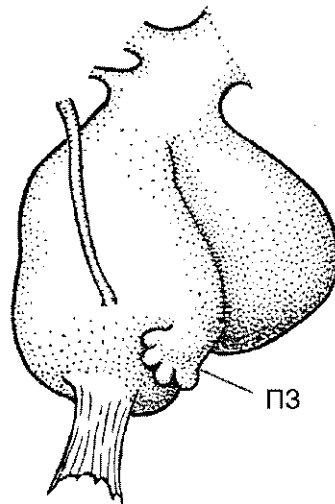

Рис. 173б

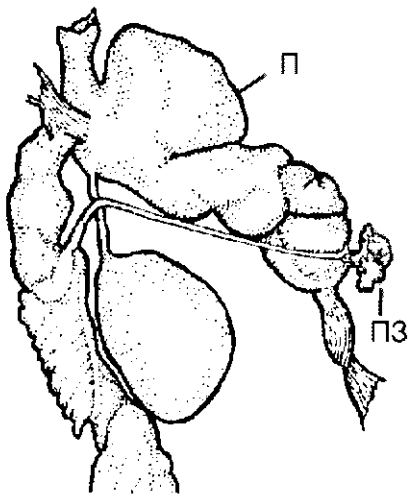

Рис. 174

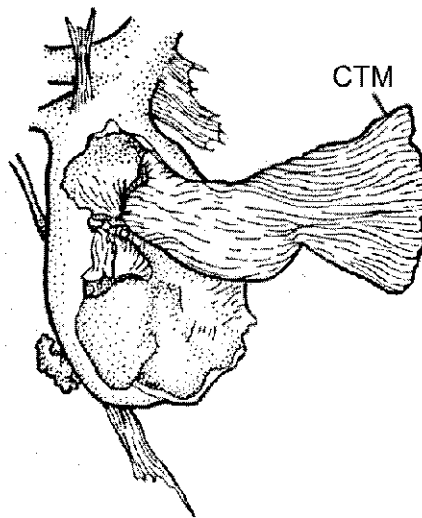

Рис. 175

Рис. 173. *Deroceras turcicum*, дистальні відділи статеві системи.

Рис. 174. *Deroceras rodnae*, дистальні відділи статеві системи.

Рис. 175. *Deroceras rodnae*, розітнутий пеніс.

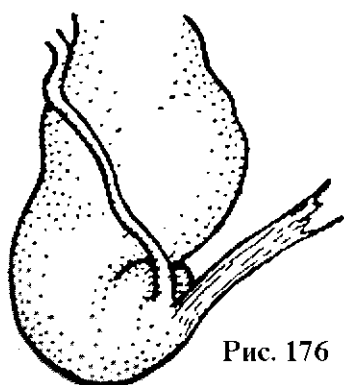

Рис. 176

Рис. 177

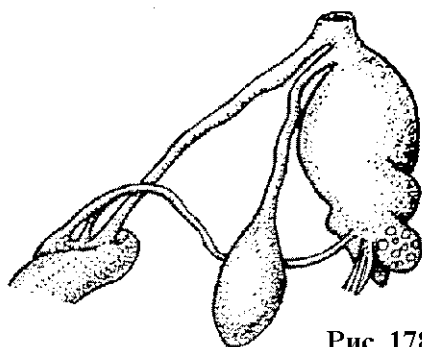

Рис. 178

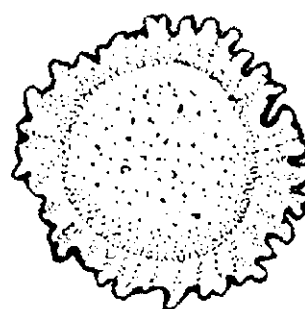

Рис. 179

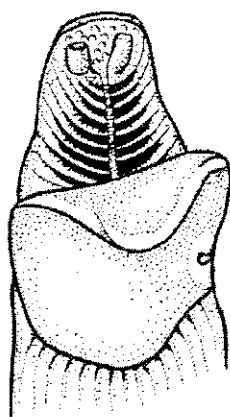

Рис. 180

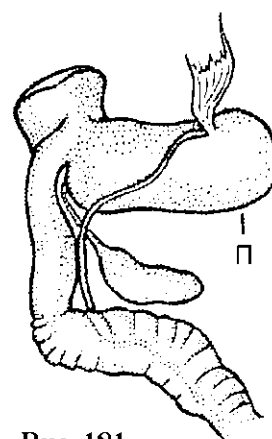

Рис. 181

Рис. 176. *Deroceras moldavicum*, пеніс. Рис. 177. *Deroceras moldavicum*, стимулятор з пластинкою. Рис. 178. *Deroceras occidentale*, дистальні відділи статеві системи. Рис. 179. *Deroceras occidentale*, пластинка стимулятора. Рис. 180. *Krynickillus melanocephalus*, передня частина тіла. Рис. 181. *Krynickillus melanocephalus*, дистальні відділи статеві системи.

Рис. 182

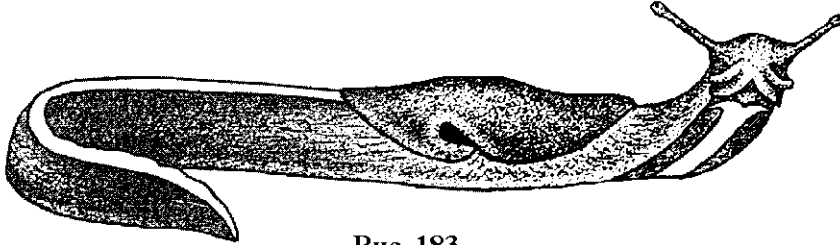

Рис. 183

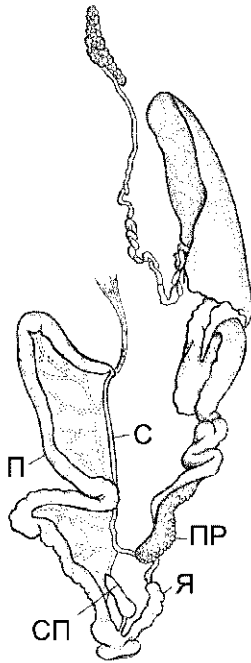

Рис. 184а

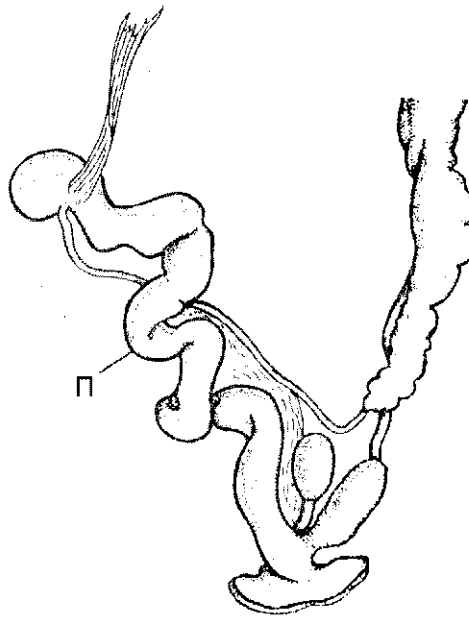

Рис. 184б

Рис. 182. *Limax maximus*. Рис. 183. *Limax cinereoniger*. Рис. 184. Статева система *Limax cinereoniger* (а), *L. maximus* (б).

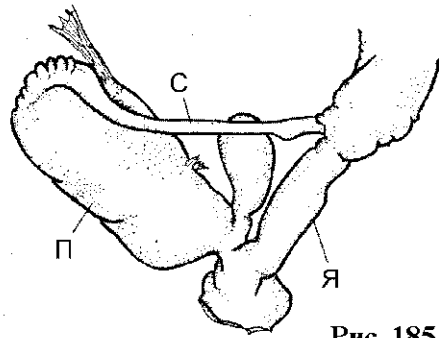

Рис. 185

Рис. 186

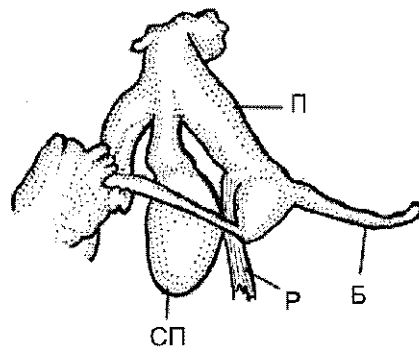

Рис. 187а

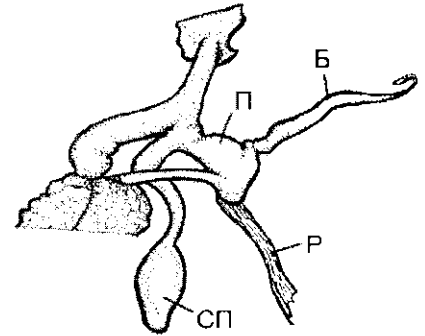

Рис. 187б

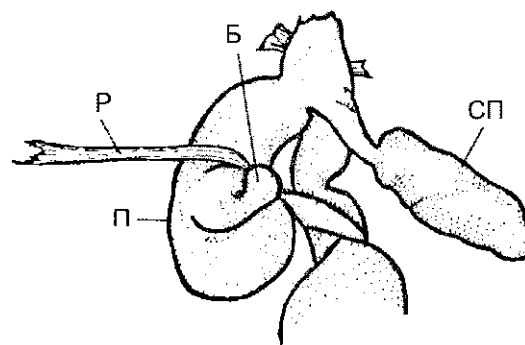

Рис. 187в

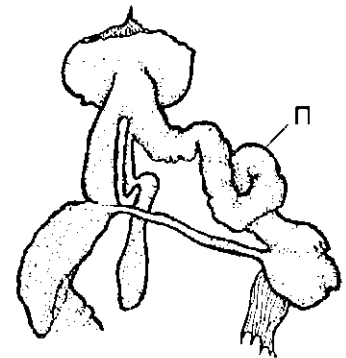

Рис. 187г

Рис. 185. *Malacolimax tenellus*, дистальні відділи статевої системи.

Рис. 186. *Lehmannia marginata*. Рис. 187. Дистальні відділи статевої системи *Lehmannia marginata* (а), *L. macroflagellata* (б), *L. valentiana* (в), *L. nyctelia* (г).

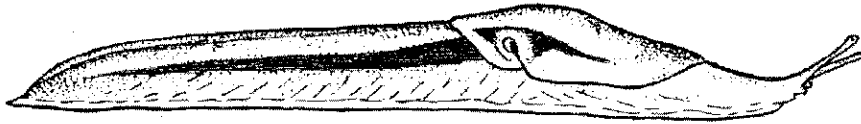

Рис. 188

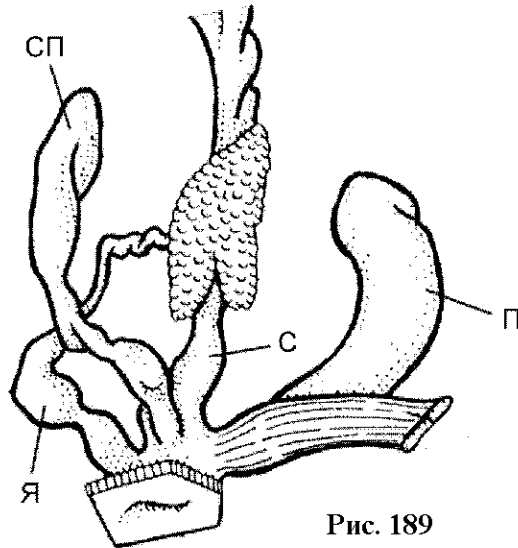

Рис. 189

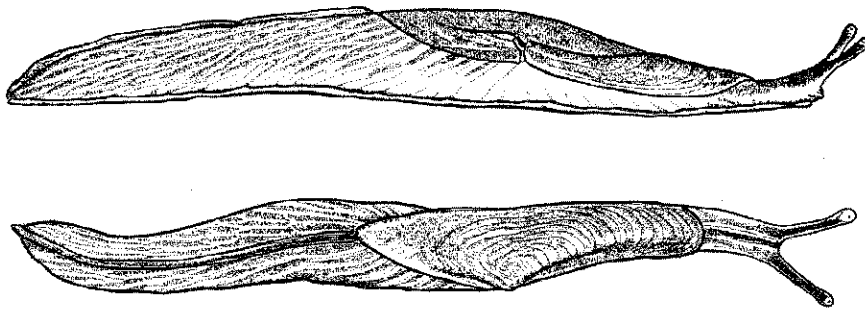

Рис. 190

Рис. 188. *Bielzia coerulans*, забарвлення молоді особи. Рис. 189. *Bielzia coerulans*, дистальні відділи статеві системи. Рис. 190. *Boettgerilla pallens*.

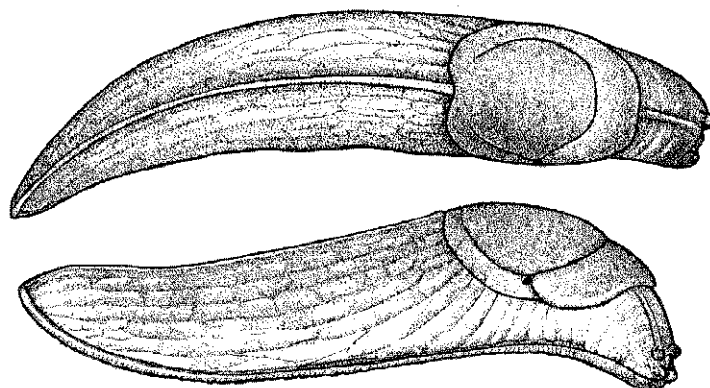

Рис. 191

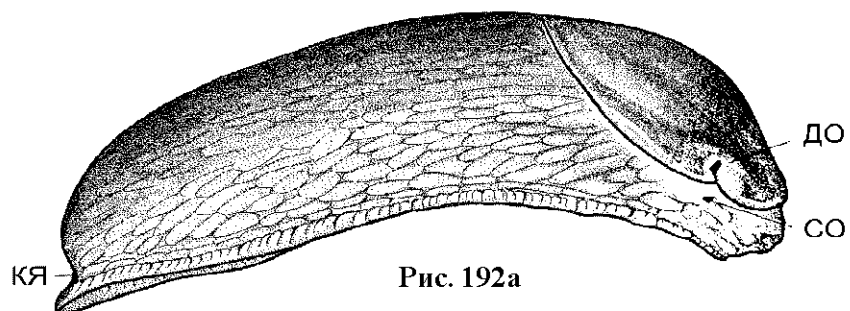

Рис. 192а

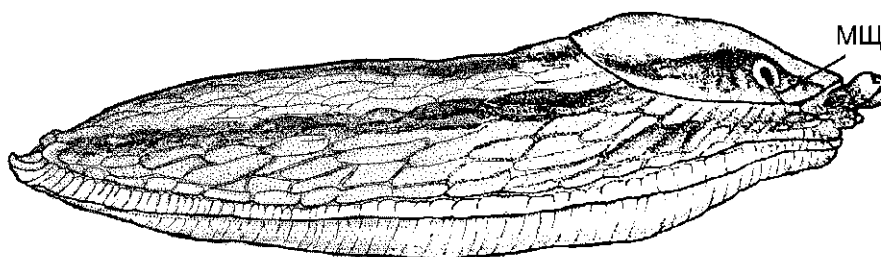

Рис. 192б

Рис. 191. *Tandonia cristata*. Рис. 192. *Arion subfuscus*: доросла (а) і молода (б) особина.

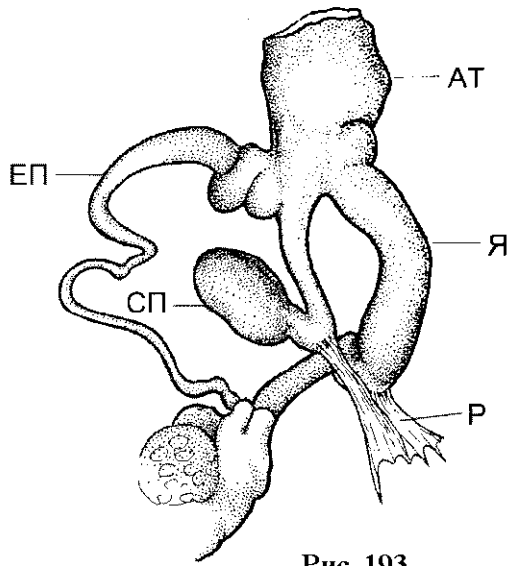

Рис. 193

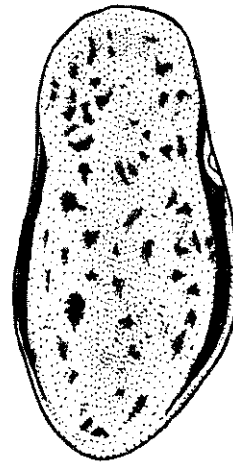

Рис. 194б

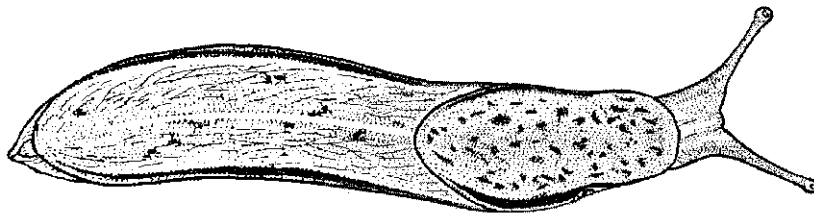

Рис. 194а

Рис. 195

Рис. 193. *Arion subfuscus*, дистальні відділи статеві системи. Рис. 194. *Arion circumscriptus* (б – мантія). Рис. 195. *Arion fasciatus*.

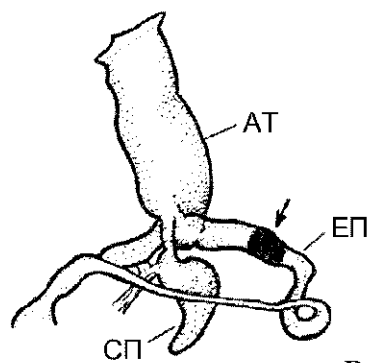

Рис. 196а

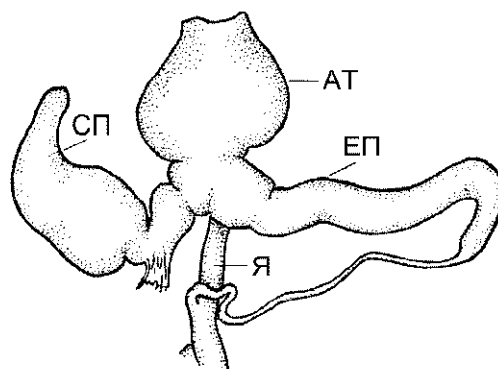

Рис. 196б

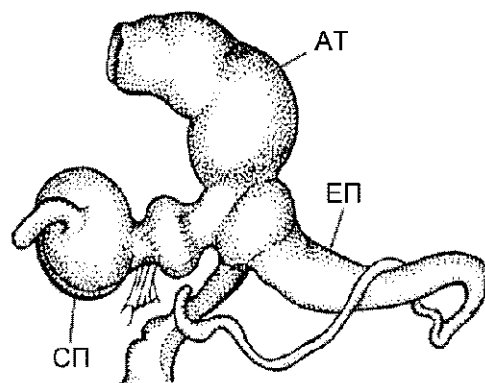

Рис. 196в

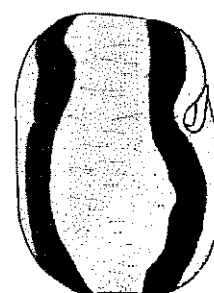

Рис. 197в

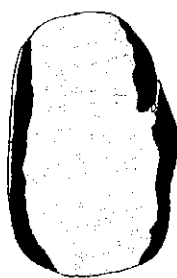

Рис. 197а

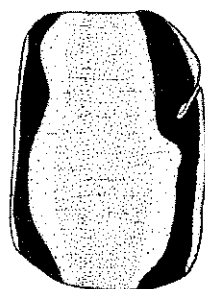

Рис. 197б

Рис. 197г

Рис. 196. Дистальні відділи статеві системи *Arion circumscriptus* (а), *A. silvaticus* (б), *A. fasciatus* (в). Рис. 197. Забарвлення мантиї *Arion distinctus* (а, б) і *A. hortensis* (в, г).

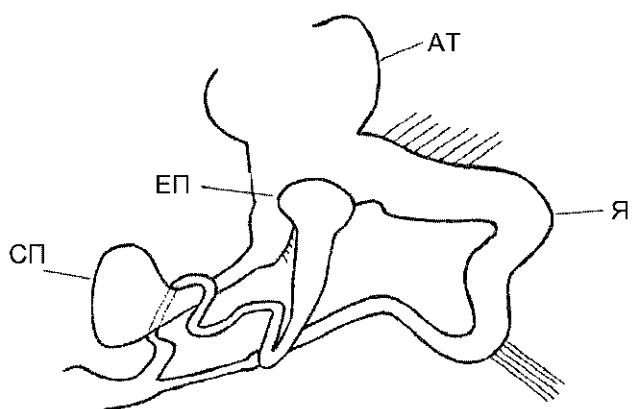

Рис. 198а

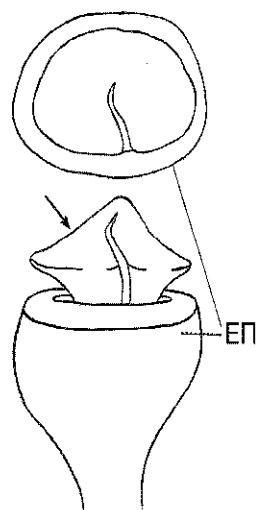

Рис. 199а

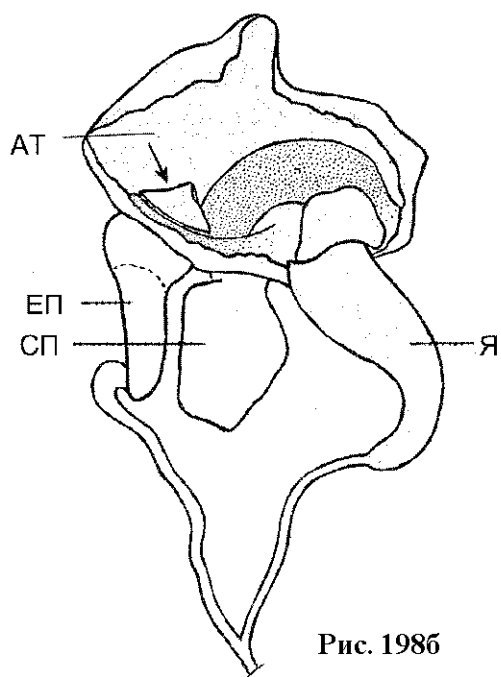

Рис. 198б

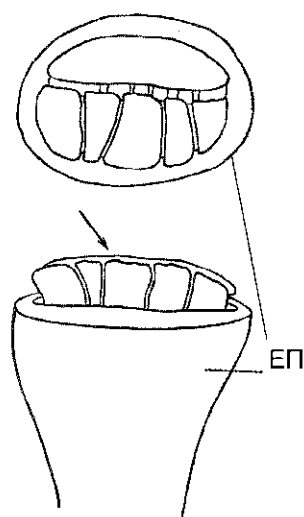

Рис. 199б

Рис. 198. *Arion distinctus*, дистальні відділи статеві системи (б – розітнутий атріум; стрілка – структура, асоційована з епіфалусом). Рис. 199. Структура, асоційована з епіфалусом: *Arion distinctus* (а) і *A. hortensis* (б).

Джерела використаних ілюстрацій

У визначнику використані ілюстрації з інших видань, часто дещо видозмінені (уточнені або схематизовані). Основною метою при цьому було показати, по можливості, найтипівіші форми черепашки та її структур, звернути особливу увагу на ознаки, важливі при визначенні. При підготовці решти рисунків і схем також частково використані літературні дані.

- (Анистратенко, Стадниченко, 1994) – рис. 16–18
 (Байдашников, 1985) – рис. 147, 148 (б)
 (Дамянов, Лихарев, 1975) – рис. 15, 60 (а), 99 (а), 104–106, 111
 (Лихарев, 1962) – рис. 67–70, 73–85, 86 (а), 87 (а), 88–93
 (Лихарев, Виктор, 1980) – рис. 14 (а), 162–185, 187–196
 (Лихарев, Раммельмейер, 1952) – рис. 3, 7, 55, 56 (а), 58, 59, 61, 94, 97 (а), 107, 109, 116–118, 120, 122, 125 (а), 129, 132, 133 (а), 135 (б+в), 137, 138, 143, 146 (а), 152, 153, 156 (а), 157, 161, 186
 (Матекін, 1950) – рис. 11 (б)
 (Шилейко, 1978) – рис. 5, 8, 14 (б), 130, 140, 148 (а), 159
 (Шилейко, 1982) – рис. 20 (б), 21 (б), 26, 32, 61, 62, 65, 124 (а)
 (Шилейко, 1984) – рис. 11 (а), 29–31, 38, 39, 56 (б), 57, 63, 64, 66
 (Шилейко, Лихарев, 1986) – рис. 22–25, 27, 28
 (Baceljau, Marquet, 1985) – рис. 198 (б), 199
 (Gerber, 1996) – рис. 34–37
 (Lamotte, Guerrucci, 1970) – рис. 12
 (Pokryszko, 1990) – рис. 13, 42–48, 50–54
 схема на рис. 49 побудована також за даними Б. Покришко
 (Riedel, 1957) – рис. 123
 (Urbanski, 1957) – рис. 9, 20 (а), 21 (а), 33, 40, 41, 95 (б), 98, 100–103, 119, 121, 126–128, 131, 134, 135 (а), 139, 141, 142, 146 (б), 149, 151, 154, 160
 (Vater, 1991) – рис. 198 (а)
 (De Wilde, 1983) – рис. 197

Розмірні межі для окремих видів вказано на підставі узагальнення літературних даних, у деяких випадках – з урахуванням результатів власних промірів.

Список видів наземних молюсків України та її західного регіону (*)

Родина Pomatiasidae

Pomatias rivulare (Eichwald, 1829)

Родина Aciculidae

*Acicula polita (Hartmann, 1840)

**A. parcelineata* (Clessin, 1911)

**A. jankowskiana* Jackiewicz, 1979

**A. perpusilla* (Reinhardt, 1880)

Родина Ellobiidae

**Carychium minimum* Müller, 1774

**C. tridentatum* (Risso, 1826)

Родина Succineidae

**Succinella oblonga* (Draparnaud, 1801)

*Succinea putris (Linnaeus, 1758)

*Oxyloma elegans (Risso, 1826)

* *O. sarsii* (Esmark, 1886)

O. dunkeri (L. Pfeiffer, 1865) [Синонім: *O. hungarica* (Hazay, 1881)]

Родина Cochlicopidae

**Cochlicopa lubrica* (Müller, 1774)

**C. lubricella* (Porro, 1838)

**C. nitens* (Gallenstein, 1848)

Родина Valloniidae

**Acanthinula aculeata* (Müller, 1774)

*Vallonia costata (Müller, 1774)

**V. pulchella* (Müller, 1774)

**V. excentrica* Sterki, 1892

**V. enniensis* (Gredler, 1856)

Родина Pupillidae

*Pupilla muscorum (Linnaeus, 1758)

**P. bigranata* (Rossmässler, 1839)

**P. triplicata* (Studer, 1820)

**P. sterri* (Voith, 1838)

Родина Vertiginidae

**Vertigo antivertigo* (Draparnaud, 1801)

**V. pusilla* Müller, 1774

**V. substriata* (Jeffreys, 1833)

**V. pygmaea* (Draparnaud, 1801)

**V. alpestris* Alder, 1838

- **V. geyeri* Lindholm, 1925
- **Vertilla angustior* (Jeffreys, 1830)
- **Columella edentula* (Draparnaud, 1805)
- **C. columella* (Martens, 1830)
- **Truncatellina costulata* (Nilsson, 1822)
- **T. claustralis* (Gredler, 1856)
- **T. cylindrica* (Férussac, 1807)

Родина Orculidae

- **Sphyradium doliolum* (Bruguière, 1792)
- *Argna bielzi (Rossmässler, 1859)
- Lauria cylindracea* (Da Costa, 1778)

Родина Chondrinidae

- **Granaria frumentum* (Draparnaud, 1801)
- **Chondrina avenacea* (Bruguière, 1792)
- Ch. clienta* (Westerlund, 1883)
- Ch. rhodia taurica* (Kessler, 1860)

Родина Pyramidulidae

- **Pyramidula rupestris* (Draparnaud, 1801)

Родина Buliminidae

- **Merdigera obscura* (Müller, 1774)
- *Ena montana (Draparnaud, 1801)
- Peristoma merduenianum* Krynicki, 1833
- P. rupestre* (Krynicki, 1833)
- **Brephulopsis cylindrica* (Menke, 1828)
- B. bidens* (Krynicki, 1833)
- Thoanteus gibber* (Krynicki, 1833)
- Ramusculus subulatus* (Rossmässler, 1837)
- **Chondrula tridens* (Müller, 1774)
- Ch. microtraga* (Rossmässler, 1839)
- **Ch. bielzi* (Kimakowicz, 1890)

Родина Clausiliidae**

- **Serrulina serrulata* (L. Pfeiffer, 1847)
- **Cochlodina orthostoma* (Menke, 1830)
- **C. laminata* (Montagu, 1803)
- **Ruthenica filograna* (Rossmässler, 1836)
- *Clausilia dubia Draparnaud, 1805
- **C. pumila* C. Pfeiffer, 1828
- **C. cruciata* (Studer, 1820)
- **Macrogastera ventricosa* (Draparnaud, 1801)
- **M. latestriata* (A. Schmidt, 1857)
- **M. tumida* (Rossmässler, 1836)

- **M. plicatula* (Draparnaud, 1801)
- Mentissa canalifera* (Rossmässler, 1836)
- M. gracilicosta* (Rossmässler, 1836)
- M. velutina* (Baidashnikov, 1990)
- **Laciniaria plicata* (Draparnaud, 1801)
- *Bulgarica cana (Held, 1836)
- *Balea stabilis (L. Pfeiffer, 1847)
- **B. fallax* (Rossmässler, 1836)
- *Vestia turgida (Rossmässler, 1836)
- **V. elata* (Rossmässler, 1836)
- **V. gulo* (E. Bielz, 1859)

Родина Ferussaciidae

- **Caecilioides acicula* (Müller, 1774)
- C. raddei* (Boettger, 1879)

Родина Endodontidae

- *Punctum pygmaeum (Draparnaud, 1801)
- **Helicodiscus singleyanus* (Pilbry, 1890)
- *Discus ruderatus (Férussac, 1821)
- **D. rotundatus* (Müller, 1774)
- **D. perspectivus* (Megerle von Mühlfeld, 1816)

Родина Arionidae

- *Arion subfuscus (Draparnaud, 1805) [Синонім: *A. brunneus* Lehmann, 1862]
- **A. circumscriptus* Johnston, 1828
- **A. silvaticus* Lohmander, 1937
- **A. fasciatus* (Nilsson, 1823)
- **A. distinctus* Mabille, 1868

Родина Vitrinidae

- **Vitrina pellucida* (Müller, 1774)
- Phenacolimax annularis* (Studer, 1820)
- **Eucobresia nivalis* (Dumont et Mortillet, 1852)
- **Semilimax semilimax* (Férussac, 1802)
- **S. kotulae* (Westerlund, 1883)

Родина Zonitidae

- *Vitrea diaphana (Studer, 1820)
- **V. transsylvanica* (Clessin, 1877)
- **V. crystallina* (Müller, 1774)
- **V. contracta* (Westerlund, 1871)
- V. pygmaea* (Boettger, 1880)
- V. nadejdae* (Lindholm, 1926)
- *Aegopinella pura (Alder, 1830)
- **Ae. minor* (Stabile, 1864)

- **Ae. epipedostoma* (Fagot, 1879)
- **Ae. nitens* (Michaud, 1831)
- **Ae. nitidula* (Draparnaud, 1805)
- **Nesovitrea hammonis* (Ström, 1765)
- **N. petronella* (L. Pfeiffer, 1853)
- **Oxychilus draparnaudi* (Beck, 1837)
- O. diaphanellus* (Krynicky, 1833)
- **O. glaber* (Férussac, 1821)
- **O. depressus* (Sterki, 1880)
- **O. orientalis* (Clessin, 1887)
- O. kobelti* (Lindholm, 1910)
- O. deilus* (Bourguignat, 1857)
- **O. inopinatus* (Uličný, 1887)
- O. subeffusus* (Boettger, 1879)

Родина Gastrodontiidae

- **Zonitoides nitidus* (Müller, 1774)

Родина Euconulidae

- *Euconulus fulvus (Müller, 1774)

Родина Daudebardiidae

- *Daudebardia rufa (Draparnaud, 1805)
- **D. brevipes* (Draparnaud, 1805)
- **Carpathica calophana* (Westerlund, 1881)
- Bilania boettgeri* (Clessin, 1883)

Родина Milacidae

- **Tandonia cristata* (Kaleniczenko, 1851)
- T. kaleniczenkoi* (Clessin, 1883)
- T. kusceri* (H. Wagner, 1931)

Родина Limacidae

- *Limax maximus Linnaeus, 1758
- **L. cinereoniger* Wolf, 1803
- **L. bielzi* Seibert, 1873
- L. flavus* Linnaeus, 1758
- L. maculatus* (Kaleniczenko, 1851)
- **Malacolimax tenellus* (Müller, 1774)
- **Lehmannia marginata* (Müller, 1774)
- **L. macroflagellata* Grossu et Lupu, 1962
- **Bielzia coerulans* (M. Bielz, 1851)

Родина Agriolimacidae

- *Deroceras laeve (Müller, 1774)
- **D. sturanyi* (Simroth, 1894)

- **D. agreste* (Linnaeus, 1758)
- **D. reticulatum* (Müller, 1774)
- **D. turcicum* (Simroth, 1894)
- D. tauricum* (Simroth, 1901)
- **D. rodnae* Grossu et Lupu, 1965
- D. caucasicum* (Simroth, 1901)
- **D. moldavicum* (Grossu et Lupu, 1961)
- **D. occidentale* (Grossu et Lupu, 1966)
- **Krynickillus melanocephalus* Kaleniczenko, 1851

Родина Boettgerillidae

- **Boettgerilla pallens* Simroth, 1912

Родина Bradybaenidae

- **Bradybaena fruticum* (Müller, 1774)

Родина Hygromiidae

- **Plicutera lubomirskii* (Słószarski, 1881)
- *Trichia hispida (Linnaeus, 1758)
- **T. villosula* (Rossmässler, 1838)
- **T. bielzi* (A. Schmidt, 1860)
- **Edentiella bakowskii* (Poliński, 1924)
- **Helicopsis striata* (Müller, 1774)
- H. retowskii* (Clessin, 1883)
- H. dejecta* (Cristofori et Jan, 1831)
- H. paulhessei* (Lindholm, 1936)
- **H. instabilis* (Rossmässler, 1838)
- H. filimargo* (Krynicky, 1833)
- Xeropicta krynickii* (Krynicky, 1833)
- X. derbentina* (Krynicky, 1836)
- **Helicella candicans* (L. Pfeiffer, 1841) [Синонім: *Xerolenta obvia* (Menke, 1828)]
- **Perforatella bidentata* (Gmelin, 1788) [Синонім: *P. bidens* (Chemnitz, 1786)]
- **P. dibothrion* (Kamakowicz, 1884)
- **Monachoides vicina* (Rossmässler, 1842)
- **M. incarnata* (Müller, 1774)
- **Pseudotrichia rubiginosa* (A. Schmidt, 1853)
- **Urticicola umbrosa* (C. Pfeiffer, 1828)
- Cernuella virgata* (Da Costa, 1778)
- **Prostenomphalia carpathica* Baidashnikov, 1985
- **Euomphalia strigella* (Draparnaud, 1801)
- Stenomphalia ravergieri* (Férussac, 1835)
- Monacha fruticola* (Krynicky, 1833)
- **M. carthusiana* (Müller, 1774)

Родина Helicidae

- **Faustina faustina* (Rossmässler, 1835)

- **Arianta arbustorum* (Linnaeus, 1758)
- **A. aethiops petrii* Kimakowicz, 1890
- **Isognomostoma personatum* (Lamarck, 1792) [Синонім: *I. isognomostoma* (Schröter, 1784)]
- **Drobacia banatica* (Rossmässler, 1838)
- *Cepaea nemoralis (Linnaeus, 1758)
- **C. hortensis* (Müller, 1774)
- **C. vindobonensis* (Férussac, 1821)
- Eobania vermiculata* (Müller, 1774)
- Helix albescens* Rossmässler, 1839
- H. lucorum* Linnaeus, 1758
- **H. lutescens* Rossmässler, 1837
- **H. pomatia* Linnaeus, 1758

Примітки. У списку не враховано: 1) помилково вказані для України види; 2) види, видова самостійність яких не є остаточно встановленою (*Acicula oedogyra*, *Cochlicopa repentina*, *Euconulus alderi*, *Vitrea botterii*, *V. iphigeniae*); 3) види, присутність яких у фауні України або принаймні у сучасній фауні України вимагає додаткового підтвердження (до останніх належить, наприклад, *Cryptomphalus aspersa* у Криму); 4) описана з території Українських Карпат родина амфібіотичних передньозябрових молюсків *Terrestribythinellidae* (Анистратенко, Стадниченко, 1994), а також супралиторальні види молюсків.

* Види трапляються на заході України.

** За даними Р.В. Єгорова (Москва) у сучасній малакофауні Закарпатської обл. присутній ще один вид з родини *Clausiliidae* – *Balea biplicata*.

Алфавітний покажчик латинських назв

- Acanthinula 46
 Acicula 36
acicula, Cecilioides 83, 173
 Aciculidae 35
 Acmidae (див. Aciculidae)
aculeata, Acanthinula 46, 157
 Aegopinella 93
aethiops petrii, Arianta 118, 187
agreste, Deroceras 129, 191
 Agriolimacidae 127
alderi, Euconulus 99
alliarius, Oxychilus 88
alpestris, Vertigo 56, 159, 160
angustior, Vertilla 57, 160
antivertigo, Vertigo 55, 159, 160
arbustorum, Arianta 117, 187
 Argna 60
 Arianta 117
 Arion 139
 Arionidae 139
avenacea, Chondrina 62, 163
bakowskii, Edentiella 111, 183
 Balea 79
banatica, Drobacia 118, 188
bigranata, Pupilla 51, 158
bidens, Perforatella 113
bidentata, Perforatella 113, 185
bielzi, Argna 60, 162
bielzi, Chondrula 66, 164
bielzi, Limax 134
bielzi, Trichia 111, 183
 Bielzia 137
biplicata, Balea 79, 170, 172
 Boettgerilla 137
 Boettgerillidae 137
 Bradybaena 109
 Bradybaenidae 109
 Brephulopsis 65
brevipes, Daudebardia 101, 181
 Bulgarica 79
 Buliminidae 63
calophana, Carpathica 102, 181
cana, Bulgarica 79, 170
candicans, Helicella 113, 184
 Carpathica 102
carpathica, Prostenomphalia 116, 186
carthusiana, Monacha 116, 187
 Carychiidae (див. Ellobiidae)
 Carychium 38
 Cecilioides 83
cellarius, Oxychilus 97, 180
 Cerpaea 119
cerata, Cochlodina 74, 168
 Chondrina 62
 Chondrinidae 61
 Chondrula 66
cinereoniger, Limax 133, 195
circumscriptus, Arion 140, 199, 200
 Clausilia 75
 Clausiliidae 67
claustralis, Truncatellina 58, 162
clienta, Chondrina 63, 163
 Cochlicopa 43
 Cochlicopidae 43
 Cochlodina 73
coerulans, Bielzia 137, 197
 Columella 57
columella, Columella 58, 161
commutata, Cochlodina 74, 168
contracta, Vitrea 93, 175
costata, Cochlodina 74
costata, Vallonia 47, 157
costulata, Truncatellina 58, 162
cristata, Tandonia 138, 198
cruciata, Clausilia 76, 169, 172
crystallina, Vitrea 92, 175
cylindrica, Brephulopsis 65, 164
cylindrica, Truncatellina 59, 162
 Daudebardia 101, 147
 Daudebardiidae 100
depressus, Oxychilus 98, 179, 180
 Deroceras 128
detrита, Zebrina 65, 164
deubeli, Schistophallus 97
diaphana, Vitrea 91, 175
dibothrion, Perforatella 114, 185
 Discus 84
distinctus, Arion 141, 200, 201
doliolum, Sphyradium 60, 162
dolium, Oracula 59
draparnaudi, Oxychilus 97, 178, 180
 Drobacia 118
dubia, Clausilia 75, 168, 172
 Edentiella 111
edentula, Columella 57, 161
elata, Vestia 81, 171
elegans, Oxyloma 42, 155, 156
elegans, Pomatias 35, 154

- Ellobiidae 38
 Ena 65
 Endodontidae 83
 Enidae (див. Buliminidae)
enniensis, *Vallonia* 49, 157
epipedostoma, *Aegopinella* 94, 176, 177
 Eucobresia 87
 Euconulidae 99
 Euconulus 99
 Euomphalia 116
excentrica, *Vallonia* 48, 151, 157
fallax, *Balea* 80, 171
fasciatus, *Arion* 141, 199, 200
 Faustina 117
faustina, *Faustina* 117, 187
 Ferussaciidae 82
filograna, *Ruthenica* 75, 168
frumentum, *Granaria* 62, 163
fruticum, *Bradybaena* 109, 182
fulvus, *Euconulus* 99, 181
 Gastrodontidae 99
genesii, *Vertigo* 57
geyeri, *Vertigo* 56, 159, 160
glaber, *Oxychilus* 98, 179, 180
 Granaria 62
gulo, *Vestia* 82, 171, 172
haliciensis, *Daudebardia* 100
hammonis, *Nesovitrea* 96, 178
Heldii, *Daudebardia* 100
 Helicella 113
 Helicidae 117
 Helicodiscus 84
 Helicoidea 102
 Helicolimax 87
 Helicopsis 112
 Helix 121
hispida, *Trichia* 110, 183
hortensis, *Arion* 142, 200, 201
hortensis, *Cepaea* 119, 152, 188, 189
 Hygromiidae 110
incarnata, *Monachoides* 114, 185
inopinatus, *Oxychilus* 97, 179
instabilis, *Helicopsis* 112, 184
 Iphigena (див. Macrogastra)
 Isognomostoma 118
isognomostoma, *Isognomostoma* 118
jankowskiana, *Acicula* 37, 154
kochi, *Helicolimax* 87
kotulae, *Semilimax* 87, 174
 Krynickillus 132
 Laciniaria 78
laeve, *Deroceras* 128, 191
lamellata, *Spermodea* 47, 157
laminata, *Cochlodina* 74, 167, 172
latestriata, *Macrogastra* 77, 169
 Lehmannia 135
 Limacidae 132
 Limax 133
lubomirskii, *Plicuteria* 110, 182
lubrica, *Cochlicopa* 44, 156
lubricella, *Cochlicopa* 44, 156
lutescens, *Helix* 121, 189
macroflagellata, *Lehmannia* 136, 196
 Macrogastra 77
 Malacolimax 134
marginata, *Lehmannia* 135, 196
maximus, *Limax* 133, 195
melanocephalus, *Krynickillus* 132, 194
 Merdigera 64
 Milacidae 138
minimum, *Carychium* 39, 154
minor, *Aegopinella* 94, 176, 177
moldavicum, *Deroceras* 131, 194
 Monacha 116
 Monachoides 114
montana, *Ena* 65, 164
muscorum, *Pupilla* 51, 158
nemoralis, *Cepaea* 119, 188
 Nesovitrea 96
nitens, *Aegopinella* 94, 176, 177
nitens, *Cochlicopa* 45, 156
nitidula, *Aegopinella* 95, 176, 177
nitidus, *Zonitoides* 99, 181
nivalis, *Eucobresia* 87, 174
nyctelia, *Lehmannia* 136, 196
oblonga, *Succinella* 41, 155
obscura, *Merdigera* 64, 164
obvia, *Helicella* 113
obvia, *Xerolenta* 113
occidentale, *Deroceras* 132, 194
oedogyra, *Acicula* 37
opinata, *Vitrea* 98
 Orcula 59
 Orculidae 59
orientalis, *Oxychilus* 97, 179, 180
orthostoma, *Cochlodina* 73, 167
 Oxychilus 97
 Oxyloma 42
pallens, *Boettgerilla* 137, 197
parcelineata, *Acicula* 37, 154
pellucida, *Vitrina* 86, 174
 Perforatella 113
perpusilla, *Acicula* 37, 154
personatum, *Isognomostoma* 118, 188

- perspectivus*, *Discus* 85, 173
petronella, *Nesovitrea* 96, 178
pfeifferi, *Oxyloma* 42
plicata, *Laciniaria* 78, 170, 172
plicatula, *Macrogastra* 78, 169
Plicuteria 110
polita, *Acicula* 36, 154
pomatia, *Helix* 121, 189
Pomatias 35
Pomatiasidae 35
praecox, *Deroceras* 131
Prostenomphalia 116
Pseudalinda (див. *Balea*)
Pseudotrichia 115
pulchella, *Vallonia* 48, 157
pumila, *Clausilia* 76, 169, 172
Punctum 84
Pupilla 50
Pupillidae 50
pura, *Aegopinella* 93, 176
pusilla, *Vertigo* 55, 160
putris, *Succinea* 41, 155
pygmaea, *Vertigo* 56, 159, 160
pygmaeum, *Punctum* 84, 173
Pyramidula 63
Pyramidulidae 63
repentina, *Cochlicopa* 43
reticulatum, *Deroceras* 130, 192
rivulare, *Pomatias* 35
rodnae, *Deroceras* 130, 193
rotundatus, *Discus* 85, 173
rubiginosa, *Pseudotrichia* 115, 182
runderatus, *Discus* 84, 173
rufa, *Daudebardia* 101, 181
rupestris, *Pyramidula* 63, 163
Ruthenica 75
sarsii, *Oxyloma* 42, 155, 156
Schistophallus 97
Semilimax 87
semilimax, *Semilimax* 87, 174
serrulata, *Serrulina* 73, 167
Serrulina 73
silvaticus, *Arion* 140, 200
singleyanus, *Helicodiscus* 84, 173
Spermodea 47
Sphyradium 60
stabilis, *Balea* 80, 171, 172
sterri, *Pupilla* 52, 158
striata, *Helicopsis* 112, 184
strigella, *Euomphalia* 116, 187
sturanyi, *Deroceras* 129, 191
subfuscus, *Arion* 139, 198, 199
subrimata, *Vitrea* 92, 175
substriata, *Vertigo* 55, 159, 160
Succinea 41
Succineidae 39
Succinella 41
Tandonia 138
tenellus, *Malacolimax* 134, 196
transylvanica, *Vitrea* 92, 175
Trichia 110
tridens, *Chondrula* 66, 152, 164
tridentatum, *Carychium* 39, 154
triplicata, *Pupilla* 52, 158
Truncatellina 58
tumida, *Macrogastra* 78, 169
turcicum, *Deroceras* 130, 193
turgida, *Vestia* 81, 172
umbrosa, *Urticicola* 115, 186
Urticicola 115
valentiana, *Lehmannia* 136, 196
Vallonia 47
Valloniidae 45
ventricosa, *Macrogastra* 77, 169, 172
Vertiginidae 53
Vertigo 55
Vertilla 57
Vestia 81
vicina, *Monachoides* 114, 185
villosula, *Trichia* 111, 183
vindobonensis, *Cepaea* 120, 188, 189
Vitrea 91
Vitrina 86
Vitrinidae 85
Zebrina 65
Zonitidae 88
Zonitoides 99

Алфавітний покажчик українських назв

- Агатівка**
звичайна 44
струнка 44
широка 45
- Бурштинівка**
звичайна 41
мала 41
Сарса 42
струнка 42
- Даудебардія**
карпатська 102
коротконога 101
руда 101
- Напівслизняк**
гірський 87
звичайний 87
- Равлик банатський 118
- Равлик баштоподібний**
Більца 66
гірський 65
малий 64
тризубий 66
циліндричний 65
- Равлик береговий**
довгастиий 39
малий 39
- Равлик блискучий**
зеленкуватий 96
кривий 94
малий 94
плоскоротий 94
покреслений 96
червонуватий 95
чистий 93
- Равлик болотяний**
звичайний 99
- Равлик бочкуватий**
Більца 60
звичайний 59
малий 60
- Равлик великий**
виноградний 121
жовтуватий 121
- Равлик виноградний 121
- Равлик вівсяний 62
- Равлик волохатий**
Більца 111
Бонковського 111
довговолосий 111
- звичайний 110
іржавий 115
Любомирського 110
- Равлик гарний 117
- Равлик голчастий**
гладенький 36
карпатський 37
малий 37
Янковського 37
- Равлик двозубий**
звичайний 113
великий 114
- Равлик деревний 117
- Равлик дерновий**
гладенький 48
колючий 46
овальний 48
пластинчастий 47
ребристый 47
тірольський 49
- Равлик дисковий**
американський 84
звичайний 84
карликовий 84
перспективний 85
плямистий 85
- Равлик-ефіоп 118
- Равлик-завиток**
альпійський 56
беззубий 57
високий 58
карликовий 56
лівозакручений 57
малий 55
південний 58
покреслений 55
ребристый 58
циліндричний 59
чотиризубий 56
широкий 55
- Равлик замкнений**
блискучий 74
восковий 74
західний 79
зубатий 78
карпатський 81
малий 76
мозолистий 74
оманливий 80
пильчастий 73

- пряморотий 73
 ребристий 77
 роздутий 78
 сірий 79
 сітчастий 75
 стабільний 80
 струмковий 82
 стрункий 78
 тендітний 75
 трансильванський 81
 хрестовий 76
 череватий 77
- Равлик зернистий**
 карпатський 114
 кропив'яний 115
 червонуватий 114
 чивчинський 116
- Равлик зерновий**
 вівсяний 62
 пшеничний 62
 ребристий 63
- Равлик зерноподібний** (див. зерновий)
- Равлик кислий**
 Драпарно 97
 гладенький 98
 карпатський 97
 плаский 98
 степовий 98
- Равлик колючий 46
- Равлик конічний**
 звичайний 99
- Равлик кришечковий**
 елегантний 35
- Равлик кришталевий**
 закритий 91
 звичайний 92
 проколотий 92
 стиснутий 93
 трансильванський 92
- Равлик лисуватий 116
- Равлик Любомирського 110
- Равлик-монах**
 паперовий 116
- Равлик моховий**
 звичайний 51
 малий 51
 опуклий 52
 тризубий 52
- Равлик підземний**
 звичайний 83
- Равлик пірамідальний**
 звичайний 63
- Равлик рівнозубий 118
- Равлик пшеничний 62
- Равлик скляний**
 звичайний 86
 сніговий 87
- Равлик смугастий**
 австрійський 120
 лісовий 119
 садовий 119
- Равлик степовий**
 звичайний 113
 мінливий 112
 ребристий 112
- Равлик тризубий 66
- Равлик чагарниковий**
 звичайний 109
- Равлик чистий 93
- Слизняк Більца 134
- Слизняк великий**
 Більца 134
 жовтий 134
 звичайний 133
 синій 137
 чорний 133
- Слизняк деревний**
 гірський 136
 звичайний 135
 нічний 136
 оранжерейний 136
- Слизняк кільовий**
 кримський 138
- Слизняк польовий**
 гладенький 128
 звичайний 129
 молдовський 131
 румунський 130
 сітчастий 130
 турецький 130
 червонуватий 132
 чорноголовий 132
 Штурані 129
- Слизняк синій 137
- Слизняк сітчастий 130
- Слизняк хробакоподібний**
 звичайний 137
- Слизняк чорноголовий 132
- Слизняк шляховий**
 блідий 141
 лісовий 140
 оманливий 141
 плямистий 141

рудий 139
садовий 142

Цепея

австрійська 120

лісова 119
садова 119

Янтарка (див. бурштинівка)

Примітка. Жирним шрифтом позначені назви родин і родів.

Зміст

Передмова	3
Дослідженість наземної малакофауни заходу України	5
Систематичне положення наземних молюсків	6
Загальна будова тіла і черепашки. Форми черепашки	6
Будова статевої системи, розмноження і розвиток	12
Внутрішньовидова мінливість. Фенетична структура популяцій	14
Екологічні потреби наземних молюсків	18
Основні методи збору і визначення	20
Поради щодо користування визначником	27
Список умовних скорочень	28
Основна таблиця для визначення родин і окремих родів черепашкових молюсків	30
Родина Pomatiidae – равлики кришечкові	35
Родина Aciculidae – равлики голчасті	35
Родина Ellobiidae – равлики берегові	38
Родина Succineidae – бурштинівки, або янтарки	39
Родина Cochlicopidae – агатівки	43
Родина Valloniidae – равлики дернові	45
Родина Pupillidae – равлики мохові	50
Родина Vertiginidae – равлики-завитки	53
Родина Orculidae – равлики бочкуваті	59
Родина Chondrinidae – равлики зернові, равлики зерноподібні	61
Родина Pyramidulidae – равлики пірамідальні	63
Родина Buliminidae – равлики баштоподібні	63
Родина Clausiliidae – равлики замкнені	67
Родина Ferussaciidae – равлики підземні	82
Родина Endodontidae – равлики дискові	83
Родина Vitrinidae – равлики скляні	85
Родина Zonitidae – равлики блискучі	88
Родина Gastrodontidae – равлики болотяні	99
Родина Euconulidae – равлики конічні	99
Родина Daudebariidae – даудебардії	100
Надродина Helicoidea	102
Родина Bradybaenidae – равлики чагарникові	109
Родина Hygromiidae – равлики несправжні	110
Родина Helicidae – равлики справжні	117
Загальна таблиця для визначення родин, родів і видів слизняків	122
Родина Agriolimacidae – слизняки польові	127
Родина Limacidae – слизняки великі	132
Родина Boettgeriidae – слизняки хробакоподібні	137

Родина Milacidae – слизняки кільові	138
Родина Agionidae – слизняки шляхові	139
Післямова	142
Список використаної літератури	143
Таблиці з рисунками	147
Джерела використаних ілюстрацій	202
Список видів наземних молюсків України та її західного регіону	203
Алфавітний покажчик латинських назв	209
Алфавітний покажчик українських назв	212

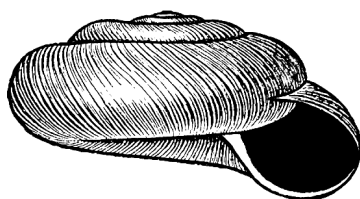

Національна академія наук України
Державний природознавчий музей

Наукове видання

ВИЗНАЧНИК НАЗЕМНИХ МОЛЮСКІВ ЗАХОДУ УКРАЇНИ

Ніна Вячеславівна Сверлова
Роман Іванович Гураль

Відповідальний редактор О.С. Климишин

Комп'ютерний набір Н.В. Сверлова, Р.І. Гураль
Комп'ютерний дизайн і верстка Є.Д. Інкін
При оформленні обкладинки використано фото С.В. Леонова

Адреса редакції:
79008 Львів, вул. Театральна, 18
Державний природознавчий музей НАН України
Телефон: 72-89-17. Факс (0322) 74-23-07
E-mail: museum@museum.lviv.net
<http://museum.lviv.net>

Формат 70x100/16. Обл.-вид. арк. 19.4. Наклад 200 прим.

Виготовлення оригінал-макету і друк здійснено у секторі природничої музеології та видавництва Державного природознавчого музею НАН України

